

85.113(4Укр)

М 69 Ольга Михайлишин

Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII-XIX століть

Київ-2000

Автор - доцент кафедри архітектури Рівненського державного технічного університету, кандидат архітектури. Народилася 1968 р. у м. Львові. Після закінчення у 1990 році Львівського політехнічного інституту працювала архітектором у Рівненському інституті "Діпроміст", навчалася в аспірантурі. У 1999 р. захистила дисертацію. Коло наукових інтересів автора архітектурно-містобудівельна спадщина Волині. Серед публікацій - понад 20 статей в наукових збірниках, журналах та матеріалах конференцій.

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРИ І МІСТОБУДУВАННЯ

Ольга Михайлишин

***Палацово-паркові
ансамблі Волині
2-ї половини
XVIII - XIX століть***

КНІВ-2000

ББК 85.113 (4Укр)
М 69

М 69 Михайлишин О.Л. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII-XIX століть.- Київ, 2000.- 236 с.

ISBN 966-7452-14-X

ББК 85.113 (4Укр)

Палацово-паркове будівництво на Волині 2-ї половини XVIII-XIX століть займає помітне місце в архітектурній спадщині краю за масштабами, кількістю та історико-архітектурною цінністю об'єктів.

Книга присвячена виявленню та дослідженню основних передумов, напрямів та закономірностей розвитку палацово-паркового будівництва на Волині у 2-ій половині XVIII-XIX століттях - якісно нового явища у генезі резиденціонального зодчества в цілому. Вивчена роль палацово-паркових ансамблів у формуванні «культурного ландшафту» волинських міст та містечок, просторовому розвитку урбаністичних утворень як джерел неповторності їх архітектурного образу.

Автором опублікована значна кількість раніше невідомих і неопублікованих документів (описів, фотографій, креслень).

Для істориків архітектури, мистецтвознавців, студентів архітектурних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Рецензент доктор архітектури **П.А. РИЧКОВ**

Рекомендовано до видання Вченою радою НДІТІАМ

**Автор висловлює щирю вдячність спонсорам, а також всім,
хто допоміг при підготовці і виданні цієї книги.**

917618

ISBN 966-7452-14-X

© О.Л.Михайлишин, 2000
© НДІТІАМ

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ПАЛАЦОВО-ПАРКОВОГО	
БУДІВНИЦТВА ВОЛИНИ 2-ї половини XVIII-XIX століть	10
РОЗДІЛ 2	
ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПАЛАЦОВО-ПАРКОВОГО	
БУДІВНИЦТВА НА ВОЛИНИ У 2-й ПОЛОВИНІ	
XVIII - XIX століттях	14
РОЗДІЛ 3	
ОСНОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ	
ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИХ АНСАМБЛІВ	28
3.1. Резиденції в просторовій структурі населених пунктів	29
3.2. Композиційні зв'язки резиденцій	
з елементами планувальної структури	33
3.3. Природні чинники формування архітектурно-художньої	
композиції палацово-паркових ансамблів	42
РОЗДІЛ 4	
АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВИЙ РОЗВИТОК ПАЛАЦОВО-	
ПАРКОВИХ АНСАМБЛІВ	45
4.1. Функціональна типологія та внутрішні функціональні	
зв'язки елементів ансамблів	46
4.2. Закономірності формування об'ємно-просторових	
композицій	50
4.3. Художньо-стилістичні особливості еволюції палаців	59
РОЗДІЛ 5	
ЗАКОНОМІРНОСТІ АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНОГО	
РОЗВИТКУ РЕЗИДЕНЦІОНАЛЬНИХ ПАРКІВ	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	98
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	110
ДОДАТКИ	111
Антоніни (Хмельницька область)	111
Арестів (Рівненська область)	113
Білецьке (Хмельницька область)	114
Білозірка (Тернопільська область)	115
Білокриниця (Хмельницька область)	116
Боремель (Рівненська область)	119
Бочаниця (Рівненська область)	121
Бужани (Волинська область)	122
Велицьк (Волинська область)	123
Верхів (Рівненська область)	123
Вишнівець (Тернопільська область)	124
Вицикуси (Житомирська область)	128
Володимирець (Рівненська область)	128
Велика Глуша (Волинська область)	129
Городок (Рівненська область)	130
Гоща (Рівненська область)	133

<i>Гриців (Хмельницька область)</i>	134
<i>Городець (Рівненська область)</i>	134
<i>Киселе (Волинська область)</i>	134
<i>Горинка (Тернопільська область)</i>	136
<i>Гуменники (Рівненська область)</i>	136
<i>Дермань, Варковичі (Рівненська область)</i>	137
<i>Дубне (Рівненська область)</i>	139
<i>Дубровиця (Рівненська область)</i>	143
<i>Ємці (Хмельницька область)</i>	144
<i>Забороль (Волинська область)</i>	144
<i>Загайці (Тернопільська область)</i>	145
<i>Заслав (Ізяслав, Хмельницька область)</i>	146
<i>Камінь-Каширський (Волинська область)</i>	150
<i>Клімівка, Антоніни, Романівка (Хмельницька область),</i>	151
<i>Романів (Житомирська область)</i>	151
<i>Колодно (Тернопільська область)</i>	152
<i>Корець (Рівненська область)</i>	155
<i>Краснопіль (Житомирська область)</i>	157
<i>Кривин (Хмельницька область)</i>	158
<i>Крупець (Рівненська область)</i>	160
<i>Кураш (Кураж), Кашиувка (Волинська область)</i>	162
<i>Купель (Хмельницька область)</i>	163
<i>Лабунь (Хмельницька область)</i>	164
<i>Ладиги (Хмельницька область)</i>	168
<i>Любар (Житомирська область)</i>	169
<i>Любомль (Волинська область)</i>	171
<i>Ляхівці (Хмельницька область)</i>	173
<i>Мізоч (Рівненська область)</i>	178
<i>Миропіль (Житомирська область)</i>	179
<i>Млинів (Рівненська область)</i>	180
<i>Молочки (Житомирська область)</i>	191
<i>Новомалин (Рівненська область)</i>	193
<i>Новоселиця (Хмельницька область)</i>	194
<i>Оженин (Рівненська область)</i>	195
<i>Олика (Волинська область)</i>	197
<i>Острог (Рівненська область)</i>	198
<i>Острожець (Рівненська область)</i>	200
<i>Пишки (Хмельницька область)</i>	201
<i>Переміль (Волинська область)</i>	202
<i>Підбереззя (Волинська область)</i>	202
<i>Плоска (Рівненська область)</i>	203
<i>Порицьк (Волинська область)</i>	203
<i>Рівне</i>	204
<i>Решинівка (Хмельницька область)</i>	211
<i>Романів (Дзержинськ, Житомирська область)</i>	212
<i>Самчики (Хмельницька область)</i>	215
<i>Славута (Хмельницька область)</i>	216

<i>Смордова (Рівненська область)</i>	<i>216</i>
<i>Терешки (Хмельницька область)</i>	<i>219</i>
<i>Туричани (Волинська область)</i>	<i>220</i>
<i>Тучин, Великі Цепцевичі (Рівненська область),</i>	<i>221</i>
<i>Горохів (Волинська область)</i>	<i>222</i>
<i>Ульга (Житомирська область)</i>	<i>222</i>
<i>Холонів (Волинська область)</i>	<i>222</i>
<i>Нова Чарторія (Житомирська область)</i>	<i>222</i>
<i>Чорна (Хмельницька область)</i>	<i>222</i>
<i>Чуднів (Житомирська область)</i>	<i>222</i>
<i>Шпанів, Невірків (Рівненська область)</i>	<i>222</i>
<i>Інвентарні описи стану церков, монастирів та костелів на території Волинської губернії</i>	<i>23</i>
<i>Короткі біографічні відомості про архітекторів та паркобудівників, які працювали на Волині</i>	<i>23</i>

Палацово-паркове будівництво на Волині 2-ї половини XVIII - XIX століть займає помітне місце в архітектурній спадщині регіону за масштабами та кількістю об'єктів і являє собою надзвичайно цікаву сторінку в історико-архітектурній спадщині краю. Зміна історичних умов (припинення татарських набігів та міжусобних сутичок феодалів, загальна секуляризація суспільства) призвела до зміни характеру будівельної діяльності. Будівництво замків та потужних монастирів, наділених оборонною функцією, відійшло у минуле; послаблене війнами міщанство вже не проявляло колишньої активності у розбудові міст, ще більшої домінації набула суспільна верства аристократії (магнати, шляхта), представники якої у короткий строк посіли чільне місце у якісно новій суспільно-економічній формації і протягом досліджуваного відтинку історії стали рушійною силою подальшого розвитку урбаністичних процесів на Волині. Нові суспільно-економічні відносини у комплексі зі світоглядними орієнтирами викристалізували новий тип резиденцій-ансамблю зі специфічними функціями.

Географічне розташування регіону Волині, що розглядається в історичному контексті, зумовило і особливий характер формування та образного вирішення палацово-паркових ансамблів на цьому терені. Входячи на різних етапах розвитку до складу сусідніх держав: Речі Посполитої та Російської імперії за їх посередництвом або безпосередньо, Волинь з її традиційним зодчеством та культурою підпадала під вплив з одного боку європейської, з іншого - орієнтальної традицій. Синтезувавши кращі композиційні, стилістичні, об'ємно-планувальні вирішення, палацово-паркове будівництво у даному регіоні розвивалось як неординарне явище в історії вітчизняного зодчества.

Архітектурна спадщина Волині притягувала до себе увагу дослідників як у XIX столітті, так і протягом всього XX століття. За цей час українськими та польськими науковцями (для них даний регіон являє спільний історико-культурний інтерес), дещо у меншому ступені і російськими архітектурознавцями, накопичена велика кількість спеціальних робіт історіографічного та архітектурознавчого напрямків у галузі вивчення процесу формування садіб волинської аристократії. Завдяки цьому велика кількість палацово-паркових ансамблів отримали статус пам'яток архітектури та заповідних зон. Це особливо стосується великих комплексів, які розташовуються у містах та крупних історичних центрах і формують їх архітектурний образ, виконуючи у багатьох випадках роль архітектурних домінант. Резиденції магнатів, середнього та дрібного дворянства у невеликих містечках, селах, фільварках, так звані «двореки» або сільські палаци часто не потрапляли в поле зору дослідників; описи їх архітектурних особливостей носили узагальнений характер, знаходячи собі місце у розрізних статтях з історії польської архітектури, подорожніх нотатках сучасників та мемуарах власників маєтків. Значна частина з них, за відсутності інформації про архітектурну та історичну цінність, змінили функцію, первісний вигляд або зовсім перестали існувати. Саме втрачені ансамблі складають більшість серед виявлених автором.

Створення цілісної картини розвитку палацово-паркового будівництва на Волині, поглиблення історичних знань у зв'язку з потребами сучасності - основна мета написання цієї книги. Власне, органічне включення елементів історичної

забудови у сучасну планувальну структуру населених пунктів, потреба реконструкції, регенерації, сучасного використання ансамблів, проектування нових комплексів, користуючись архітектурним досвідом попередніх поколінь - наразі актуальна проблема, що постала і потребує свого якнайшвидшого вирішення у нинішніх умовах. Її комплексне вирішення дасть змогу створити виразні міські пейзажі, неповторний художній образ забудови, силуету міста в цілому. І ще один важливий аспект. Діяльність меценатів - представників суспільної еліти 2-ї половини XVIII-XIX століть у галузі створення ансамблів (залучення до проектування кращих архітекторів, до реалізації проектів - кращих ремісників, художників, скульпторів), влаштування тут мистецьких галерей, різноманітних колекцій, може стати зразком для наслідування у наш час як один із шляхів для підтримки та подальшого розвитку національного здобутку.

В умовах відродження духовності українського народу проблема виявлення, дослідження, встановлення історико-архітектурної цінності палацово-паркових ансамблів, популяризація отриманих результатів серед широкого загалу, введення у науковий обіг нового фактологічного та іконографічного матеріалу, є одним із шляхів реалізації первісного завдання, ще раз наголошуючи на нагальній необхідності підтримки державою пам'яток, збережених у часі, поглиблення та розширення ареалу знань про розвиток архітектурно-містобудівельної діяльності на Волині, як одного з історичних регіонів сучасної України.

В цілому книга складається з основної текстової частини та додатків.

Основна текстова частина проілюстрована рисунками аналітичного характеру, що доповнюють логічні викладки.

Автор висловлює особливу вдячність доктору архітектури П.А.Ричкову на надане право публікації наступних першоджерел № 255-264 (за списком «Першоджерел»).

Матеріали, поміщені в додатках, пов'язані із змістом в-основному з 3-м, 4-м, 5-м розділами текстової частини. За походженням текстовий матеріал додатків можна розділити на

- неопубліковані першоджерела (інвентарні описи мастків, візитні описи костелів і монастирів, реєстри речей, подорожні нотатки, історичні довідки);
- опубліковані першоджерела (фрагменти);
- опубліковані мемуари, подорожні нотатки.

Ілюстративні матеріали в додатках можуть бути розділені на

- авторські графічні реконструкції окремих палацово-паркових ансамблів та їх елементів;

-першоджерельні у вигляді фото- або ксерокопій з документів, що зберігаються в архівних, бібліотечних збірках (видові сюжети архітектурно-містобудівельного змісту, фіксаційні або проектні плани міст, замків, палацово-паркових ансамблів, обмірні креслення фасадів і планів окремих будівель, малих архітектурних форм і т.п.). Ця група ілюстрацій найбільш багаточисленна і, на наш погляд, крім визначального значення для даного дослідження може мати певну прагматичну цінність для науково-пошукової роботи інших дослідників за близькою тематикою.

Для зручності користування черговість розташування текстового та ілюстративного матеріалу свідомо прийнята автором незалежно від їх співвідношення з основним текстом. Для полегшення користування, матеріал в додатках згрупований на основі алфавітного принципу в залежності від найменувань населеного

пункту. Після текстового матеріалу, що стосується певного населеного пункту, поміщені відповідні ілюстрації.

Всі підписи до ілюстрацій запозичені автором з наукової літератури, архівних або музейних збірок, мають посилання на конкретного автора чи збірку. При цьому в абсолютній більшості випадків найменуванню збірки або прізвищу автора наведені відповідні номери позиції у списку використаних джерел. Подібних посилань не мають тільки багатотиражні видові видання (поштівки) кінця XIX - початку XX століть однак в такому випадку обов'язково вказаний час їх походження. Всі інші ілюстрації, що не мають таких посилань, виконані автором.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПАЛАЦОВО-ПАРКОВОГО БУДІВНИЦТВА ВОЛИНИ

2-ї половини XVIII-XIX століть

Протягом XIX-XX століть науковцями, краєзнавцями здійснена значна кількість досліджень історіографічного, архітектурознавчого, джерелознавчого плану, які так чи інакше пов'язані з темою книги.

Першу групу складають праці, які стоять біля витоків вітчизняної історіографії західноукраїнських земель, зокрема і Волині. Розвиток українського суспільства впливав на шляхи кристалізації середовища власного існування, яке складало міста, містечка, села. Як і в попередні періоди, протягом 2-ї половини XVIII-XIX століть просторово-планувальна еволюція волинських міст проходила в контексті розвитку світоглядних принципів, що сформувались у сучасній їм суспільно-політичній ситуації в Речі Посполитій, пізніше, Російській імперії, територіальною приналежністю яких були волинські землі. Специфіку суспільного устрою та історичних умов розвитку української спільноти в окремих регіонах України розглянуто у фундаментальних працях українських істориків - М.С.Грушевського [2], В.І.Дорошенка [25], І.О.Крип'якевича [48], І.Левковича [52], І.Тиктора [125], В.Б.Антоновича [2], російських - П.Н.Батюшкова [6], А.Братчикова [9], С.М.Каретникова [39], Л.Крушинського [49], С.М.Руссова [86]. Кожен з перерахованих авторів у тій чи іншій мірі торкався у своїх дослідженнях теми архітектурно-будівельних традицій та їх особливостей відносно місця та часу виникнення об'єкту. Історії формування різноманітних за масштабами та архітектурною цінністю магнатських та шляхетських садиб на Волині зокрема, присвячений ряд краєзнавчих вишукувань російського дослідника М.І.Теодоровича, зокрема, «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской губернии» та «Волынь в описаниях местечек и сёл в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях» [109-124]. Історичні екскурси про окремі населені пункти та найбільш значимі архітектурні об'єкти (звичайно - резиденції власників, культові споруди, їх комплекси) у «Волынских епархиальных ведомостях» опублікували краєзнавці Л.Рафальський [78-79], А.Сендутьський [93-104]; подібну тематику висвітлювала серія «Рассказы из Русской истории» Є.де Вітте [14-16], окремі публікації істориків у часописі «Киевская старина», зокрема, праці О.А.Фотинського [132] та О.Левицького [51].

Грунтовною і багатогранною є праця С.М.Руссова «Волынские записки», опублікована 1809 року. Окрім історичного екскурсу та географічної, соціально-правової, економічної етно-культурної характеристик краю, автор наголошує на специфіці будівельної діяльності у минулому (пов'язаною із зведенням оборонних споруд), коротко описує гідні найбільшій уваги (на думку Руссова) містечка, що перебували у приватній залежності, - Романів і Любар. У аналогічному розрізі представлена робота А.Вороніна «Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края» [18], де особливу увагу акцентовано на процесі просторового структурування міських поселень, відзначена роль магдебурзького права для міської общини і міста в цілому, розглянуто специфіку урбанізаційних процесів у

приватних населених пунктах, їх залежність від етно-соціального складу населення.

У післявоєнні роки була значно розширена теоретична та історіографічна база досліджень, пов'язаних з розвитком містобудівельного мистецтва, як у світовому, європейському контекстах, так і його особливостями в окремих регіонах. До їх числа належать праці, С.В.Безсонова [7], В.А.Лаврова [50], В.О.Шкварикова [136] та ін. Зasadничі принципи організації міського середовища, як на територіальному, так і на локальному, об'єктному рівнях, що базуються на теоретичних розробках, філософських концепціях різних епох та європейських культур розглянуті у роботах Т.Ф.Саваренської [88-89], у виданні «Русское градостроительное искусство» під редакцією М.Ф.Гуляницького [85].

Для створення повної картини розвитку соціально-економічної ситуації, зокрема у вотчинних маєтках на Правобережній Україні, їх структуру, напрямки і об'єми господарської діяльності, що формували необхідне фінансове підґрунтя для власної розбудови, одночасно обумовлюючи типологію споруд необхідних для повноцінного функціонування, непересічним є значення монографій А.І.Барановича [4] та В.А.Маркіної [57].

Розвиток планувальної та просторової структури українських міст, а на її тлі - окремих композиційних елементів, став основною темою монографій та статей українських вчених-сучасників О.В.Лесика [53], П.А.Ричкова [82-84], В.І.Тимофієнка [126-127], Т.О.Трегубової [129] та ін. Стилiстика та регіональні особливості палацово-паркового будівництва - одна із складових вишукувань у дослідженнях Ю.С.Асєєва [3], І.О.Ігнаткіна [31-32], Г.Н.Логвина [56], Ю.Ю.Нельговського [67], І.Д.Родичкіна [80,90], В.Є.Ясієвича [142].

Проблемі вивчення, збереження, визначення шляхів реконструкції історико-архітектурної спадщини присвячені праці Л.В.Прибеги [77], О.І.Сєдака [92].

Особливу групу складають наукові розробки, що стосуються історії створення та характеристики просторових концепцій парків при палацових комплексах, а також пошуку шляхів їх регенерації. Серед праць аналітичного плану виділяються роботи українських науковців: А.Д.Жирнова [29], І.О.Косаревського [42], А.Л.Липи [54], І.Д.Родичкіна, О.І.Родичкіної [80-81], А.К.Салатича [9] та ін., російських - А.П.Вергунова, В.А.Горохова [12], О.В.Докучаєвої [24], О.С.Євангулової [27], Д.С.Лихачова [55] та ін., польських - Г.Чолека [152-153], Е.Янковського [171], Я.Богдановського. Лише деякі з-них у більшому чи меншому ступені торкаються теми волинського садово-паркового мистецтва.

Непересічним є значення досліджень на тему волинського палацово-паркового будівництва зарубіжних, передусім, польських, історіографів, архітектуротокраєзнавців. Особливу роль відіграє мемуарна література XIX століття. У працях М.Баліньського, Т.Ліпінського [146], спогадах та нотатках А.Анджейовського [144], Брьоель-Плятера [150], К.Козьмяна [183], Ю.І.Крашевського [185-186], Р.Новіцького [203], А.Пшездецького [213], Я.-Д.Охоцького [204], та ін. міститься багатющий фактологічний матеріал щодо історичного краєзнавства Волині, інших регіонів України та Польщі. Фундаментальні праці з джерелознавства та історіографії регіону вийшли з-під пера Т.-Є.Стецького [216-217] та А.Яблоновського [169]: автори широко розглядають суспільно-політичний устрій у Речі Посполитій, специфіку верстових відносин у державі, що дає можливість скласти доволі чітку картину економічних та соціальних передумов виникнення і розвитку палацово-паркових ансамблів як кінцевої ланки у галузі будівництва резиденцій. Заслугу-

ють на увагу численні загальноісторичні, краєзнавчі праці К.Дунін-Карвицького [158-162], Я.Гіжицького [165], С.Кардашевича [179], М.Орловича [207], Я.Гофмана [164] з огляду на наявну в них фактографію, опубліковані на початку ХХ століття. Особливо цінні дослідницькі проекти виконані Т.Маньковським [197-198], Ф.Марковським [199], у міжвоєнний період - С.Лозою [196].

У післявоєнний період значно активізувалась діяльність представників польського архітектурознавства. У окремих монографіях висвітлені проблеми урбаністики XVIII-XIX століть, у тому числі, на території Волині (М.Богуцька, Г.Самсонович [148], В.Тшебінський [223]) та розвитку її теоретичної бази (З.Мешковський [200], М.Півозка [209], еволюціонування польської архітектури (В.Красовський [184], А.Мілобедзький [201-202]), стилістики і типології палацових ансамблів, персоналій архітекторів і паркобудівничих, пов'язаних своєю діяльністю з Волинню (М.Квятковський [190-193], С.Лорентц [195], А.Роттермунд, В.Татаркевич [220-221], Т.-С.Ярошевський [172-177] та ін.).

Важливою складовою матеріалу, зібраного та напрацьованого протягом 2-ї половини XVIII-XIX століть є іконографічні джерела. Суттєву роль у фіксації стану існуючих палацово-паркових ансамблів та окремих споруд на початку ХХ століття відіграла графічна джерельна база. До найбільш ранніх (кінець XVIII-XIX століття) відносимо літографії А.Лянге з серії «Польські сади» та тушеві малюнки Віллібальда Ріхтера, що подають зображення волинських палаців та їх найближчого оточення. Особливу цінність складають збірки олівцевих малюнків та акварелей польського художника-аматора Наполеона Орди, також присвячених палацовій тематиці. Графічні зображення, здійснені під час його подорожей землями Волинської, Гродненської, Київської, Мінської та інших губерній у 60-80-х роках XIX століття, представляють стилістичну палітру магнатських та шляхетських садів, дають уявлення про особливості містобудівельної ситуації та композиційні прийоми розпланування, хоча вони і не носять документального характеру. Продовження ілюстративного ряду складають 29 літографій з «Альбому видів Волині» Генріха Пейсера, виконані автором у 2-ій половині 1850-х-1-ій половині 1860-х років. Однорідним за темою є серія малюнків Ю.Вільчинського, що складають ілюстративний матеріал до подорожніх нотатків автора «Від Боху до Бугу», опублікованих у виданні «Kłosy». Важлива діяльність з популяризації архітектурної спадщини проводилась польськими дореволюційними періодичними виданнями: «Tygodnik ilustrowany», «Kłosy», «Wies ilustrowana», «Ziemia», «Nasz kraj». Два останніх містять значну кількість фотоматеріалів, які стосуються крупних та невеликих за масштабами палацово-паркових ансамблів, у тому числі й на теренах Волині. Публікації аналогічного плану утворюють основу російського видання «Столица и усадьба» («Журнал красивой жизни»), який виходив у світ протягом 1914-1915 років.

Найбільш фундаментальною фактографічною працею останнього десятиліття є одинадцяти томна монографія польського дослідника Р.Афтаназі «Матеріали до історії резиденцій» [145], перше видання якої побачило світ у 1989-1993 роках. Завдання, яке поставив перед собою автор при вивченні даної проблеми, полягало у дослідженні історичних етапів створення палацово-паркових ансамблів, пов'язаних з будівельною діяльністю представників української (спольщеної) та польської аристократії на Волинській землі.

Джерелознавчий базис книги складають документи, що зберігаються у вітчизняних та зарубіжних збірках: у Центральному Державному історичному архіві

України (м. Київ, Львів), обласних Державних архівах Волинської, Житомирської, Рівненської областей, Дубнівському та Острозькому історико-культурних заповідниках, фондах Волинського, Житомирського, Рівненського, Хмельницького краєзнавчих музеїв, Центральній науковій бібліотеці ім.Вернадського НАН України (м. Київ), науковій бібліотеці ім.Стефаника АН України (м. Львів), науковій бібліотеці Львівського Державного університету ім.І.Франка. З числа зарубіжних, використані матеріали зі збірок, що зберігаються у м. Кракові (Польща): у фондах Державного архіву Краківського воєводства і м.Кракова (відділ на Вавелі), кабінету гравюр Національного музею, відділу графічних збірок та рукописів Наукової бібліотеки Ягеллонського університету, відділу рукописів бібліотеки та музею Чарторийських, Кабінету гравюр бібліотеки Варшавського університету.

Територіально, досліджуваний регіон розглянутий в історичному контексті і включає в себе, за сучасним адміністративним поділом, території Волинської, Рівненської, північну частину Тернопільської і Хмельницької областей, та західну частину Житомирської області (Рис.1). Основними джерелами для визначення територіальних меж послужили: серед історико-теоретичних - «Енциклопедія українознавства» (Львів, 1993, т.1, ст. 303-304); серед картографічних - «Der Atlas von Gerard Mer Cator» (1633 рік), «Cartes Generales de la Geografie» (XVII століття), «Південно-західна Польща. Волинь, Поділля, Україна» (1863 рік), «Річ Посполита за часів Станіслава Августа», опублікована у праці Ю.І.Крашевського «Польща під час трьох розділів 1772-1799» (Варшава, 1802, т.1).

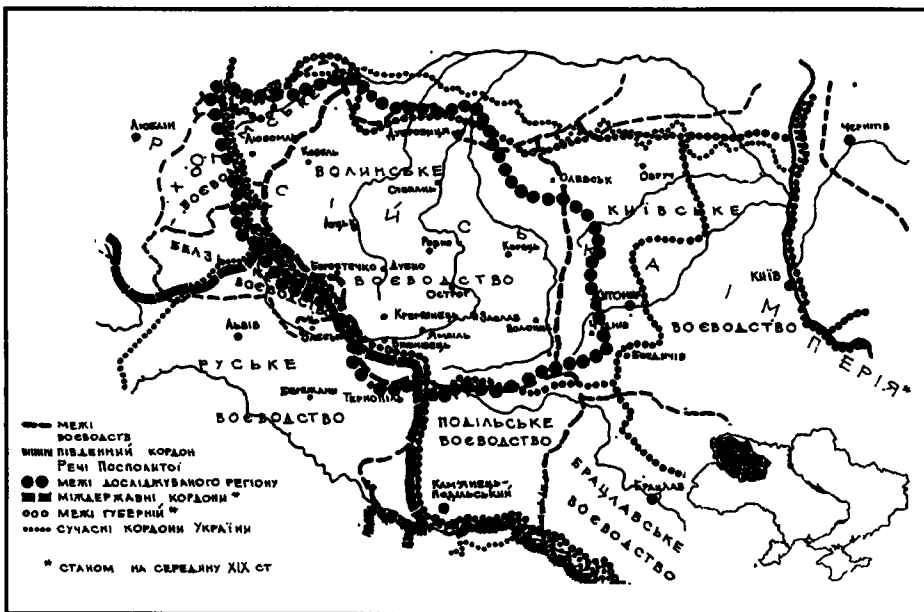

Рис.1. Волинські землі в кінці XVIII століття

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПАЛАЦОВО-ПАРКОВОГО БУДІВНИЦТВА НА ВОЛИНІ У 2-й ПОЛОВИНІ XVIII - XIX століттях

Швидкість еволюційних процесів та ступінь розвитку палацово-паркового будівництва протягом 2-ї половини XVIII та XIX століттях обумовлювалась низкою обставин суспільно-політичного, економічного та соціально-культурного характеру, які склалися на даний період у різних регіонах. Кожна історична область України набула специфічних рис в архітектурному розвитку взагалі і, зокрема, у палацово-парковому зодчестві, а їх поява була тісно пов'язана із змінами у суспільстві та світоглядних орієнтирах свого часу. Особливості позначились, передусім, на планувальній структурі міст, де були локовані ансамблі і, навпаки, містобудівельна ситуація, що історично склалася, вплинула на композицію палацових закладень.

Слід відзначити два найважливіші періоди, що, слідуючи один за одним, наклали свій відбиток на формування громадянського суспільства на Волині, а також, що особливо важливо, суспільної свідомості, адже остання у всі часи була і є визначальним чинником при формуванні культурного середовища.

Історично, перший період охоплює перебування України під владою шляхетської Польщі (1569-1795 роки), другий - територіальне входження частини земель (в т.ч. і Волині) до складу Російської імперії. Необхідно підкреслити, що саме на Волині і Поділлі польська державність була найбільш тривалою, а вплив на життя суспільства - найбільш всеохоплюючим, на відміну від Галичини, яка внаслідок трьох розділів Польщі перейшла до рук Габсбурської монархії, та Лівобережжя, яке стало об'єктом монопольного захоплення та експансії Росії. Сукупність таких історичних обставин зумовила особливий характер розвитку соціальної структури населення волинських міст, який вплинув на ступінь їх урбанізації та засади планування.

Загальновідомо, що внаслідок підписання у 1569 році Люблінської унії утворилася нова держава - Річ Посполита. Значну частину її території склали українські землі. Для українського суспільства вказані історичні реалії позначилися як на сфері матеріального виробництва, так і на духовній культурі. Був здійснений вирішальний вплив на форми економічного розвитку, відбувалося перенесення сюди передової європейської наукової думки. Водночас, до фатальних наслідків призвели захоплення великих територій польськими магнатами та шляхтою, створення на нових землях латифундій, які підривали економічний стан міст і міщанства; відбувався процес поступової колонізації української спільноти.

Як свідчить польський історик А.Яблоновський, почався «великий розподіл поміж зем'янами і шляхтою та князями і панами» [169, с.20]. Могутні князівські родини були корінними мешканцями Волині із земельною власністю, що передавалась у спадок з покоління в покоління (серед них Острозькі, Заславські, Збаразькі, Четвертинські, Вишневецькі, Чарторийські, Сангушки та ін.), володіли величезною кількістю міст на Волинських землях. Дбаючи про їх розвиток, надавали їм численні привілеї, вершиною яких було магдебурзьке право. Міщанський

стан ставився в відокремлене становище відносно інших груп населення; при цьому активно розвивалось ремісництво і торгівля. У містах активно проходили урбанізаційні процеси.

Таким чином були створені сприятливі умови для розвитку передових світоглядних ідей в українському суспільстві. На зламі XVI та XVII століть світогляд європейця (а у контексті даного дослідження і українця, особливо, представника західноукраїнських земель, де діяла в той час Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636 роки)), відмовившись від антропоцентричного світу ренесансу, повертається до теоцентричної контрреформаційної концепції, теми безмежності, до динамічної, універсальної картини Всесвіту, де співіснує безконечне і скінченне, закономірне і випадкове, раціональне і чуттєве, Всесвіт і людина з її місцем і призначенням у світі [105, с.220-221]. Новий тип світосприйняття виник на ґрунті відчуття особистого зв'язку із спільнотою нації, інтенсивно формуючи поняття національного самовизначення. Такі ідеї були рушійними силами не лише в українському суспільстві - вони стали домінуючими у зовнішніх відносинах Польської держави, результатом яких, як вже говорилося вище, стало утворення Речі Посполитої. Через її територію значною мірою трансливались на українські землі елементи духовного життя західноєвропейських країн (Франції, Італії, Німеччини); але, одночасно, українська культура підпала під загрозу бути поглинутою та асимільованою культурою панівного соціуму. Філософська думка на початку XVII століття працювала у напрямі пошуку альтернативного щодо Заходу шляху культурного розвитку, однак такого, який би синтезував старі русько-візантійські традиції з елементами західного Відродження, яке прийшло до нас у бароковому забарвленні. Єдність ренесансу з середньовіччям, якої прагнули досягти, з характерним для них поєднанням релігійного та світського компонентів, органічно вписувалася в контекст духовної культури України з властивою їй на той час перевагою релігійної сфери.

Специфіка регіону Волині, як частини тогочасної України, полягає у тому, що ідеологічною основою середньовічної культури українського етносу тут було християнство у формі православ'я: його прихильники складали абсолютну більшість населення краю [59, с.88]. Потрапивши під владу польських феодалів, а, значить, під вплив експансивно налаштованого католицизму, який принесла з собою контрреформація, відбулися значні зміни у суспільній свідомості, спричинені спольщенням верхніх шарів українського суспільства. Важко перебільшити ті серйозні наслідки, що їх мала для українців поступова втрата власної еліти. Це означало, що «українці втратили клас, котрий звичайно здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв культурі та освіті, підтримував церкву й живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства» [107, с.92]. Українська знать була дуже чутливою до власного соціального статусу. Пов'язаність з православною релігією та культурою, що офіційно вважалися меншовартісними, глибоко вражало її самолюбство. Лише фундації князів Острозьких, Збараських, Гойських (які найдовше залишались у православ'ї) створювали осередки батьківської віри на Волині, як усвідомлення ролі церкви - генератора ідей суспільного розвитку на межі XVI та XVII століть. Верхівка української спільноти все більше потрапляла під колонізаційні впливи, втрачаючи інтерес до власних традицій й розриваючи з ними зовсім. Основним прагненням української аристократії було бажання за будь-яку ціну відчинити собі двері «до почестей і хліба Речі Посполитої» [21, с.89].

Вже спольщена українська аристократія та новоприбула польська магнатерія стали носіями культури на Волині в усіх проявах протягом всього XVII та XVIII століть. У наступний період польські культурницькі впливи залишились домінуючими. Переселяючись із центральної Польщі, польські родини вбачали у безмежних територіях України джерело майбутньої економічної, політичної та сталої могутності [168, с.46]. Представники родин Конецпольських, Любомирських, Лянцкоронських, Потоцьких, Тишкевичів та ін. скуповували значні земельні наділи, організовуючи латифундії з власним виробництвом і реалізацією виробленої продукції. Нова форма господарювання складала серйозну конкуренцію ремісничим цехам у містах, які змушені були сплачувати податок до міської скарбниці, не маючи при цьому права самостійно продавати вироблене і мали ще цілий ряд обмежень (наприклад, міським ремісникам заборонялось займатись млинарством, ткацтвом, винокурінням) [108, с.173]. Така політика свідомого придушення розвитку виробництва товарів у містах вела до підризу їх економічної стабільності і, одночасно, сприяла розвою та піднесенню суспільної та майнової сили магнатів.

Необхідно відзначити ще один надзвичайно важливий ланцюг історичних подій, що відбувались саме на Волині в кінці XVII та середині XVIII століття, і спричинили в результаті бурхливий розвиток резиденціонального будівництва у регіоні. Події були пов'язані з найбагатшими княжими родинами Волині - Острозьких і Збараських, що за суспільною і майновою вагою на теренах Речі Посполитої утримували першість до 1682 року. Після вказаної дати (в цей час померли останні представники родини Заславських - прями спадкоємці князів Острозьких та представники однієї з гілок родини Вишнівецьких - прями спадкоємці родини Збараських) їх домініони (крупні земельні володіння), як відомо, перейшли у власність князів Любомирських (пізніше - Сангушків) та графів Потоцьких. Згодом, у 1754 році, внаслідок так званої Кольбушовської транзакції відбувся наступний розділ маєтностей Острозької ординації між кількома десятками магнатських і шляхетських родин (Сапег, Любомирських, Жевуських, Чацьких, Лінських, Отінських, Замойських, Радзивілів, Мнішків та ін.) [145, т.XIа, с.702]. Завдяки вказаним майновим операціям, велика польська аристократія зміцнила свій майновий статус, остаточно утверджуючись на волинській землі. Континуацією і необхідним завершенням процесу власного утвердження стало зведення нових резиденцій - матеріалізованого втілення фінансової потужності та політичної ваги.

За великими магнатами починала освоювати нові землі середня та дрібна шляхта. Цей процес був започаткований відразу ж після Люблінської унії і пов'язувався насамперед із демографічним вибухом та наявністю «зайвих людей» у шляхетському стані [74, с.68-69]. Частина їх переселялася в міста, створюючи ще одну загрозу стабільності їх економічного життя: маючи право, надане конституцією, скуповувати міські землі, окремі будинки, шляхетський стан не звільнявся від сплати податків і здійснення повинностей, хоча, фактично, умови не виконувались [148, с.494].

Внаслідок інтенсивної інфільтрації¹ (термін Марії Богущької [148, с.493-494]) шляхти до міст і зростання там її відсотку та набуття перелічених привілеїв, пропорційно зменшувалась зацікавленість у розвитку кожного конкретного міста,

¹Інфільтрація - перехід представників шляхти до міщанського стану і прийняття шляхтою міського громадянства шляхом купівлі нерухомості у місті; поселення тут на постійне або тимчасове проживання при збереженні статусу шляхтича (XVI-XVIII ст.).

міського господарства, міського самоврядування. Міщанство, як суспільна група, що утворювала авангард у політиці, господарстві, культурі, почало занепадати; шляхта повністю монополізувала суспільне життя.

Усвідомлюючи загрозу тотальної колонізації у всіх сферах та можливість повної асиміляції українського соціуму панівною державою, частина українського суспільства у національно-визвольних змаганнях протистояла колонізаційному натискові Речі Посполитої. Проявом такого спротиву, як відомо, стала козацьчина і її апогей - Велике повстання 1648 року під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. І хоча перемога була неповною (в складі шляхетської Польщі залишалася Правобережна та Західна Україна), на Лівобережжі утворилася власна держава - Гетьманщина. З цього часу починається автономний розвиток суспільства, політики, культури у регіонах України, розділених Дніпром. І навіть після 1667 року, коли Лівобережжя знову тимчасово підпало під польський вплив, його масштаби не були вже настільки значними; тут розвинувся і утвердився самобутній стиль українського бароко як ремінісценція європейської барочної архітектури, що базувалася на традиційному філософському та будівельному підґрунті. На відміну від такого підходу до розвитку архітектурної форми, на Волині у XVIII столітті всюди зустрічаються зразки «адаптованої» до місцевого зодчества (яким із зрозумілих причин у більшості випадків вважалося традиційно польське) західно-європейської архітектури; лише поодинокі споруди зводились без посередництва польських впливів (в-основному, дерев'яні православні храми).

З 70-х років XVII століття зв'язки обох частин України, які до цього часу підтримувалися у сфері торгівлі, освіти, літератури, мистецтва значно послабились. Польські магнати знову здобули у власність латифундії, втрачені в часи народної революції. Роди Любомирських, Потоцьких, Вишнівецьких, Яблонівських, Браницьких організовували у своїх володіннях справжні держави у мініатюрі. Під їх гніт підпадала дрібна шляхта, яка була змушена ставати у феодалну залежність від вельмож, вступаючи до них на службу у ролі економів, управителів панських маєтків [25, с.250].

Магнати та велика шляхта, набувши великих прав і обмеживши при цьому права короля, отримували від престолу у власність численні міста і містечка, які втрачали рештки самоврядування. Свідченням цього є статистичні дані, приведені у таблиці (за М.Богучькою [148, с.400]):

**Зміни у структурі власності міст Речі Посполитої
протягом XVII - XVIII століть**

	Межа XVI-XVII століть				Кінець XVIII століття			
	міста королівські		міста приватні		міста королівські		міста приватні	
	число	%	число	%	число	%	число	%
Волинь	3	4.4	65	95.6	7	6.4	103	93.6
Поділля	7	18.9	30	81.1	12	21.4	44	78.6
Україна	32	9.9	291	90.1	28	19.1	117	87.7

¹Україна-тут територія Правобережної України (Київщина, Брацлавщина) і Гетьманщини без земель, втрачених у 1772 році при першому розділі Речі Посполитої.

819716

Швидке збільшення числа приватних міст у порівнянні до міст королівських було знаменом значної економічної активності аристократії, яка, крім закладення нових поселень, справлялася з господарством у своїх володіннях і збільшувала їх дохідність. Отже, на початок XVIII століття великі землевласники становили на Волині єдину суспільну силу, здатну провадити великомасштабні локаційні акції. Будівельна діяльність королів у даний період зводилася, в основному, до будівництва окремих будинків у столиці, а також розбудови та закладення власних резиденцій.

Розвиток приватних міст і їх кількісна перевага протягом XVII і на початку XVIII століття залишили специфічний слід на урбанізаційних процесах у шляхетській Польщі. Дослідники підкреслюють: хоча мешканці приватних міст володіли особистою свободою і різноманітними «вольностями» магдебургій, так як міщани міст королівських, однак їх суспільне буття у значній мірі залежало від власника міста, який повністю контролював міське життя [184, с.38]. Розвиток приватних міст полегшував уразливість міщанства перед шляхтою, відтинав цей стан від короля і державного управління, унеможлиблював його консолідацію як згуртованої політичної сили. Іншим, позитивним аспектом зростання кількості приватних міст, був їх інтенсивний економічний розвій, а на його тлі - ріст добробуту верхніх шарів, який сприяв загальному розвитку культури, особливо культури художньої.

Розвиток міст пов'язувався насамперед з економічними чинниками: прибуттям до них осіб, що привозили товари та потоком ремісників і колоністів; закладенням нових міст поряд із вже існуючими та окремих латифундій - як матеріальної та територіальної бази для розвитку передмість [224, с.53]. Волинські міста на той час мали диференційовану структуру населення - міська верхівка (патриціат), середній міський стан (поспільство), міські низи (плебс), що і вплинуло на структуру міської забудови. Координуючим центром усіх видів діяльності феодалів були резиденції¹. Їх розвиток відбувався в регіоні на початку XVIII століття двома шляхами: закладались як продовження традицій і життя старовинних родинних гнізд; як новітні комплекси, що зосереджували численні функції.

Просторові зміни у більшості великих міст Волині у кінці XVII - на початку XVIII століття були обмежені тим, що це були осередки, які повстали і були локвані найчастіше у середньовіччі, маючи планувальний каркас, успадкований з попередніх епох. Ріст міста нерідко обмежувався міськими мурами, що не давали можливості провадити активну будівельну діяльність новітніх власників. З цієї причини почалося активне освоєння передмість. Польські дослідники М.Богущка та Г.Самсонович виділяють три типи передмість: продукційно-торгові, резиденційно-садово-сільськогосподарські та сільськогосподарсько-садові [148, с.503-504]. Багато з них завдяки зусиллям магнатів перетворювались на так звані «юридики» - виключені з-під юрисдикції міст поселення ремісників та крамарів, що конкурували з міськими ремісниками та купцями; юридики мали власне самоврядування, судочинні органи, ярмарки і т.д. Факт їх існування доводить подальший продуктивний і демографічно-господарський розвиток міст і, як наслідок, їхнє просторове зростання. Отже, можна твердити, що містоутворюючі чинники на Волині були пов'язані з економічними: організація латифундій та юридик ви-

¹Резиденція - багатофункціональне об'ємно-просторове утворення, структурний елемент внутрішнього середовища населеного пункту (міста, містечка, села) з домінуючою репрезентативною або адміністративно-господарською функцією, постійне місце мешкання власника.

магала їх опори на адміністративно-торгово-ремісничих центрах, роль яких виконували у I половині XVIII століття резиденції крупних та середніх землевласників, а первісною їх функцією була утилітарна.

Міські поселення на Волині початку XVII століття мали специфічну просторову

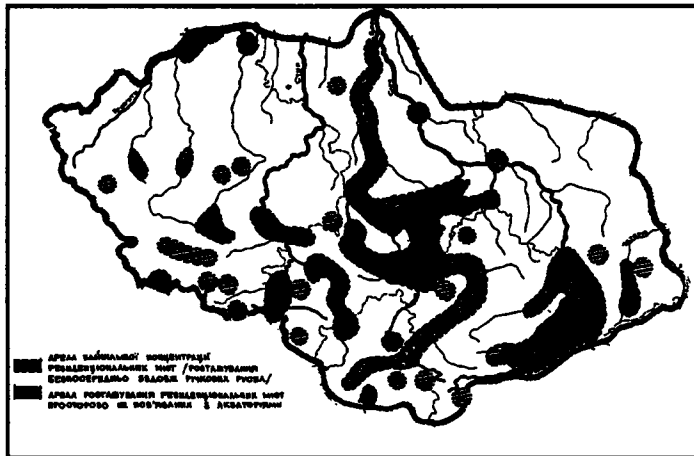

Рис.3. Просторове тяжіння резиденціональних міст до акваторії найбільших рік Волині

структуру: тут переважали населені пункти, пов'язані з оборонними замками та невеликими фортецями (Рис.2). Значна їх кількість, окрім заснованих у попередні періоди, виникла завдяки впровадженню моделі оборонного поселення – містечка (для захисту під час частих татарських набігів, міжусобних воєн феодалів) за системою розселення, запропонованою Ш.Старовольським у 1625 році та К.Опалінським - у другій чверті XVII століття [74, с.70] Крім того, на даний період були опановані стратегічні для Речі Посполитої напрями вздовж рік, шляхом заснування численних, оснащених фортифікаціями поселень, що склали базисну сітку для майбутніх резиденціональних утворень (Рис.3). З припиненням набігів (напади татар на Волинські землі припинились 1699 року [52, с.94]), оборонно-військова функція поступово починає відмирати. Якщо і відбувається закладення нових замків, то тільки на знак утвердження влади того чи іншого аристократа (у абсолютній більшості - польського походження) на цих землях (наприклад, замок у Ляхівцях, зведений на місці стародавнього замчища у 1745 році [215, т.5, с.53]).

Звичайно, існувало два типи взаємного просторового розташування фортеці, замку-резиденції і власне міста. Перший тип: замок і місто знаходилося в межах одного обводу оборони (Острог, Полонне). За другим типом, застосування якого складає переважну більшість на Волині, - місто локоване на деякій відстані від замку-цитаделі (Дубне, Заслав, Олика, Ляхівці, Корець). Просторовий зв'язок здійснювався завдяки виникненню передзамкової еспланади на ринкову площу міста. Крім великих кам'яних фортець, забезпечених баштово-стіною або, більш досконалою та сучасною для своєї епохи, бастионовою системою укріплень, на Волині повстали десятки містечок укріплених невеликими замочками середньої та дрібної шляхти (Берестечко, Білокриниця, Городок, Гриців, Колодно, Конюхи, Краснопіль, Перемиль, Сморгва та ін.), навколо яких скупчувалися будиночки міщан. Як в першому, так і в другому випадках, замок-резиденція, якщо і не був архітектурною домінантою (у випадках незначного стратегічного значення та відповідних масштабів) але, обов'язково, просторовим орієнтиром, відносно якого визначався подальший напрямок розвитку та структура міської забудови.

Помешкання магната було, уособленням влади, станової належності, необмежених фінансових можливостей, вишуканого європейського смаку, вірності бать-

ківським традиціям. Для задоволення усіх перерахованих вимог виникала потреба модернізації старовинних замків відповідно до вимог часу (середина XVIII століття) та акцентування належності до латинської віри. Хоча на початку XVIII століття продовжувався процес секуляризації суспільної свідомості, її емансипації від церковного абсолюту, роль церкви у житті суспільства залишалася значною, особливо в умовах домінації католицизму на Волині в даний період. Тому, наступним символом непорушності польського володіння були численні костьоли та кляштори (монастирі) різних католицьких орденів, що засновувались феодалами для підняття власного престижу, починаючи ще з XVII століття [155, с.165; 157, сс. 97, 116]. Цілком зрозуміло, що такого роду великомасштабні фундації могли собі дозволити лише найбагатші з аристократичної верхівки суспільства. Бажання уподібнитися до діянь короля в галузі архітектури, мистецтва, не поступатися їм у пишності та розкоші, штовхало найвище дворянство до активізації будівельної діяльності, яка набула найвищого розвитку у вотчинних маєтках.

У свою чергу, королем та його найближчим оточенням за джерело зразків для створення власних резиденцій були обрані архітектура Італії, Франції, Англії. До цих же країн спрямовувала свій погляд волинська аристократія. Канонічним прикладом типологічної, функціональної та композиційної взаємообумовленості елементів був ансамбль королівської резиденції Версаль. Шляхетська і міщанська молодь чимраз частіше стала відвідувати німецькі та італійські університети, знайомитись там з гуманістичною культурою ренесансу, з реформацією та Просвітництвом. Філософія Просвітництва, основи якої були закладені у працях Гоббса, Лейбніца, Руссо, Шефтсбері, несли сюди ідеї раціоналізму, логіки, загальної гармонії, збудованої на єдності людини і природи; крім того, таке світосприйняття якнайкраще відповідало класицистичному принципу наслідування природи (в архітектурі споруд - античним ідеалізованим зразкам). Наступним важливим фактором перенесення західноєвропейських ідей стали також поїздки, купців «в різні західні країни для торгівлі», а багатьох панів - «у посольствах чи для самої приємності подорожувати» [48, с.148]. Повертаючись на вотчинні землі, аристократи створювали резиденції на зразок іноземних, залучаючи для цього закордонних архітекторів та майстрів. З цього приводу необхідно зауважити, що протягом 2-ї половини XVI - 1-ї половини XVIII століття змінилася ситуація у подібних контактах на верстовому рівні: якщо на зламі XVI - XVII століть вони здійснювались багатим міщанством великих міст, то до 2-ї половини XVIII століття - стали привілеєм виключно представників королівського двору та магнатів [148, с.554].

Факт участі зодчих-іноземців у проектуванні та будівництві садіб підсилював ефект суспільної значущості та заможності власника. Архітектори, виховані на італійських, французьких традиціях (або, часто, пов'язані своїм походженням з цими країнами), будували на теренах Волині, дотримуючись закономірностей формотворення, що викристалізувались на батьківщині. Однак, пряме «калькування» існуючих, особливо італійських, зразків у багатьох випадках було неприйнятне на українських землях з огляду на кардинальну різницю у кліматичних умовах. Правила закладання нових будівель з поправкою на регіональні особливості знайшли своє відображення у виданні «Коротка наука будівництва замків, палаців і дворів просто неба і за польським звичаєм» (авторство приписується Л.Опалінському), що вийшло у світ ще у 1659 році і поширювалось серед зацікавлених верств шляхом навіть рукописного відтворення оригіналу.

Рекомендації, дані у книзі (один з примірників якої знаходиться у фондах

бібліотеки Чарторійських у Кракові [268]), стосуються як містобудівельних аспектів, так і функціонального розподілу приміщень, об'ємно-планувальної структури резиденціональних споруд. Аналогічного спрямування твори Ж.Деліля «Сади», Дж.Мільтона «Загублений рай», Шефтсбері «Естетичні досліді» сприяли розплануванню «за правилами» припалацових садів і парків.

Бурхливий розвиток, кількісний і якісний підйом палацово-паркового будівництва на Волині у 2-ій половині XVIII століття тісно пов'язаний з потужним інститутом меценатства аристократії на чолі з королем. Відомо, що на межі XVI - XVII століть, у період розквіту міст і міщанства, значні фінансові видатки витрачались на оздоблення громадських і приватних споруд. Необхідність вкладання коштів у капітальне будівництво визначив економічний підйом міст, що вимагав жвавих людських контактів (торги, ярмарки), внаслідок яких збільшувався об'єм знань про світ, змінювався характер матеріальних та естетичних потреб; свідомо конкуренція у галузі будівництва між міщанством і шляхтою. «Блиск архітектури був покликаний цементувати міську гміну під проводом патриціату, а з другої - підносити авторитет її перед ворожим у своєму ставленні до міст шляхетським станом» [148, с.550].

На початку XVIII століття, коли міщанство як активний суспільний клас, було практично знівельоване і підпорядковане у політично-правовому аспекті шляхті та магнатам, основною мотивацією будівництва була «велич», що становила показник «вельможності». На відміну від попередньої епохи, громадські споруди практично відсутні у номенклатурі новоспоруджуваних об'єктів. Кардинально змінилася структура міської забудови. У зв'язку із зубожінням міщанства і появою щораз величнішої сакральної та палацової архітектури, досить однорідна з огляду на об'ємне вирішення, стиль виконання, ступінь капітальності, забудова міст почала все більше урізноманітнюватися: біля невеликих хатинок міщан з'явилися парадні об'єкти, поряд із заїжджими дворами - споруди, що містили галереї творів мистецтва; костьоли, що дивували багатством і пишністю оздоблення. Подібні різкі контрасти у забудові свідчили про відсутність певного координуючого центру, який би спрямовував вкладення коштів для розвитку міста. Відсутність єдиної будівельної політики у Речі Посполитій призводила до такої ситуації у всіх «вільних» містах.

Із збільшенням у I-й половині XVIII століття числа приватних міст, розвиток елементів їх планувального каркасу був пов'язаний, як вже говорилося, з діяльністю власника - кожне місто, як об'єкт урбаністичних перетворень, зростало, змінювало існуючу структуру за новими схемами. Вирішальним чинником у цьому процесі були: пануючий архітектурний стиль, що базувався на потужних філософських підвалинах, та художній смак господаря. Економічний фактор був рівноважним естетичним мотиваціям: у випадку розташування панської резиденції у міських межах або поряд з ними, місто виконувало функцію її господарського «тилу» [225, с.42]. Задоволення різноманітних потреб для забезпечення життєдіяльності резиденції сприяли розвитку продукційних осередків міста. Саме економічне благополуччя міста та його власника давало можливість останньому закладати та оснащувати свою садибу за найдосконалішими зразками, розбудовуючи при цьому міський центр шляхом коректування напрямків вулиць або повністю змінюючи його планування (Корець [223, с.131]) для взаємоув'язки з резиденцією; шляхом введення у структуру центру культових споруд-домінант для просторового взаємозв'язку з ансамблем. При цьому досягалася потрібна мета: створювався рес-

пектабельний образ конкретного приватного міста; акцентувалась ведуча роль садиби-резиденції по відношенню до нього; урбаністичні перетворення та будівництво локальних об'єктів вимагали участі у цих процесах фахівців, залучення яких сприяло як піднесенню загального рівня містобудівельної культури в регіоні, формуванню естетичних смаків еліти тогочасного суспільства, так і професійному зростанню місцевих майстрів, які мали змогу студіювати архітектуру безпосередньо на будівельному майданчику¹.

Загальні засади просторової композиції та локального формотворення у резиденціях аристократії свідчать, що іноземним архітекторам, які працювали на Волині, не ставилось ніяких особливих умов пристосування нових форм до потреб культу і вимог традиції; основним критерієм позитивної оцінки втілованих проєктів була подібність архітектурного образу ансамблів або їх елементів до вже існуючих, зведених на теренах Великої Польщі та Європи. Подібне явище є важливою ознакою у волинському палацово-парковому будівництві не тільки у період панування шляхетської Польщі, але й протягом першої третини XIX століття.

Поетапна втрата політичної незалежності Польщі у 1772-1795 роках призвела до зміни як політичного устрою на її території, так і до трансформацій у світоглядних орієнтирах. Волинські землі, як відомо, увійшли за територіально-адміністративним поділом до складу Волинської губернії Російської імперії. Новий порядок створював подальші умови культурної колонізації регіону одночасно з двох центрів: російського та польського. Українська культура в цей період потрапляє під подвійний вплив; відбувається перенесення акцентів у містобудуванні та архітектурі: впорядковується містобудівельна діяльність, перебуваючи під державним контролем, ведеться проєктування та будівництво численних за своєю номенклатурою громадських споруд. Вказані процеси тісно пов'язувались із змінами у структурі власності.

Приватні міста у Російській імперії були винятковим явищем, тоді як на Волині міста і містечка у переважній більшості перебували у власності представників численних магнатських родин (як вже зазначалося, на кінець XVIII століття на Волині приватно залежними було 103 міста і містечка). Протягом I половини XIX століття кількість їх стрімко скорочується і в кінці 60-х років, за даними А.Вороніна, у Волинській губернії таких населених пунктів залишається лише 5 (Дубно, Заслав, Острог, Ровно, Старокостянтинів) [18, с.37]. Причини зменшення числа приватних міст зумовлювалися як політичними мотивами (конфіскація у державну скарбницю після Польського повстання 1830-31 років), так і економічними труднощами власників, які продавали своє нерухоме майно державі з метою сплатення боргів та поліпшення власного матеріального становища.

Указом 1763 року «О сделании всем городам, их строениям и улицам специальных планов по каждой губернии особо» [65, с.154] була започаткована робота по складенню проєктних планів губернських і повітових міст імперії, за якими вони набували класицистичного регулярного планування (до цього часу основним «містобудівничим» у волинських приватних містах був власник, регулюючи забудову при умовному дотриманні певних містобудівельних тенденцій та керуючись, значною мірою, своїми уподобаннями). Така діяльність по планувальному

¹Справою престижу кожної магнатської родини стало запрошення до створення палацово-паркових ансамблів у своїх резиденціях архітекторів та кваліфікованих ремісників, художників та скульпторів, які зводили королівські столиці та замські палаци, закладали парки; середні та дрібні шляхетські родини за браком коштів не могли собі цього дозволити - якраз у них працювали зодчі-самоуки.

переустрою волинських міст розпочалась дещо пізніше - від початку XIX століття. «Прожектні» плани були укладені для Ковеля, Новоград-Волинського, Рівного, Овруча, Острога та усіх повітових міст. Значна їх кількість залишилася на папері внаслідок схематичності, відірваності від існуючої містобудівельної та ландшафтної ситуації, необхідності врахування приватних інтересів господарів.

Однак, 70-ті роки XVIII століття відзначені і зростанням масштабів палацово-паркового, садибного будівництва. У 1785 році «жалованная грамота на права вольности и преимущества благородного российского дворянства» [12, с.228] підтвердила звільнення аристократії від обов'язкової державної служби (право, надане їй за наказом Петра III ще у 1762 році), що дало можливість представникам вищих суспільних шарів повернутися до родових маєтків і активно займатися розбудовою власних резиденцій. Після поетапного приєднання Волині до Російської імперії (1793, 1795 рік), польські та ополячені українські магнати на Волині отримали такі ж привілеї, як і російське дворянство.

Не зважаючи на політичне і територіальне підпорядкування Росії, на кінець XVIII століття суспільну еліту Волинського регіону, як і раніше, складали польські магнати та велика шляхта. Завдяки власному високому рівню освіти та культури, тісним зв'язкам із Західною Європою, здійснюване ними палацово-паркове будівництво увібрало архітектурно-композиційні прийоми і традиції, що прийшли на волинські землі з заходу континенту. У цей же час резиденціональна архітектура на Лівобережжі несе на собі відбиток Санкт-Петербурзької та Московської шкіл зодчества. На той час над спорудженням ансамблів на Волині працювали в абсолютній своїй більшості королівські або придворні архітектори польського монарха Станіслава Августа Понятовського (Д.Мерліні, Е.Шрегер, Ш.-Б. Цуг, пізніше - Г.Марконі), тоді як на протилежному березі Дніпра розгортають свою діяльність столичні зодчі Росії (Ч.Камерон, Д.Кваренгі, Ж.-Б.Валлен Деламот, А.Рінальді та інші). Однак, в обох випадках їх об'єднувала спільна батьківщина - найчастіше, Італія, рідше - Англія, Німеччина, Франція. Крім того, спільними були філософські ідеї епохи Просвітництва, що стали базисом розвитку класицистичного напрямку в архітектурі даного періоду.

Класицизм поступово втрачає свої позиції, все більшої популярності набувають романтичні ідеї з пропагуванням емоційності, спонтанності, різноманітності, природності. Позитивна сторона романтичних тенденцій у палацово-парковому будівництві знайшла своє відображення не тільки у формуванні простору ансамблів та їх окремих елементів, але й у особливому спрямуванні меценатства українського та польського (волинського) дворянства. Для боротьби з імперським поступом освічена еліта шукала опори у дослідженні історії і збереженні її спадщини. Якщо на Лівобережжі нащадки старшини з любов'ю зверталися до минулого своєї України, де їх вабив героїзм давніх часів - «з запалом збирали давні літописи, документи, різноманітні архівні матеріали» [48, с.284], то на Правобережжі аристократія звернулася до улюбленої ще на межі XVI - XVII століть теорії сарматського походження¹ польського народу, зокрема, шляхетського стану - перетворювала свої палаци на збірки старовинної зброї, килимів, кінського спорядження - традиційної атрибуції помешкання шляхтича-сармата. Аристократія прагнула

¹Теорія про сарматське походження слов'ян про те, що «поляки і всі слов'яни ведуть свій початок від стародавнього і доблесного сарматського народу» сформувалося до 70-х р. XVI ст. Сарматами себе називали польські, литовські шляхтичі; таке визначення не стосувалося місцян і інших станів. «Сарматський» родовід еднав польську шляхту, зміцнював її переконання про культурну своєрідність і ворожість до іноземців, особливо до німців та італійців, та до закордонної моди і мови при королівсько

підкреслити характерні риси минулого не тільки у внутрішньому оздобленні, але й звертаючись до художнього романтизованого у першій половині XIX століття образу польського шляхетського «дворека» з характерним об'ємним вирішенням. Для акцентації вірності старовинним традиціям (а не лише як данина моді) здійснювалося розпланування простору перед головною будівлею резиденції. Кожний елемент композиції (яким був набір традиційних для польської народної садиби споруд) наділявся рисами, за якими міг би відрізнитися від «нівелоючого інтернаціоналізму» [197, с.11], що легко призводив до остаточної втрати патріотичних почуттів (за політичних умов втрати Польщею незалежності, поразки повстань 1831 і 1863 років).

Внаслідок зміни економічних факторів (активного розвитку промислового виробництва і зародження нового суспільного класу - буржуазії) фільваркова форма господарювання поступалася своєю ефективністю новим виробничим відносинам. Великі землевласники потрапляли у пряму залежність від селян-виробників, які на 2-у половину XIX століття були фактичними господарями становища (після скасування у 1861 році кріпосного права в Російській імперії). Саме економічна залежність від найманих працівників у своїх маєтках, як один з основних чинників, крім природної поваги до культури та традицій корінного народу, стимулює деяких дворян виявляти інтерес до українців. Зразок прихильного ставлення, результатом якого було створення першого Волинського музею, продемонстровано російською дворянською родиною німецького походження - баронами Штейнгелями - власниками с.Городок Рівненської області.

Велика кількість колишніх потужних резиденцій польських магнатів занепадала за вищевказаних обставин та у зв'язку з частою зміною власників. Останні у багатьох випадках ставились до новопроданих маєтностей та різного роду реліквій, що там зберігалися, як до одного з джерел збагачення, не зважаючи на їх історичну та культурну цінність. Слід віддати належне тим представникам аристократії, зокрема російської, які відіграли на окремих етапах існування деяких резиденцій суто позитивну роль. Найбільш яскравим прикладом є меценатська і культурницька роль у відродженні колишньої величі, збереженні та поповненні мистецьких колекцій замку-палацу кн.Вишневецьких у Вишнівці (Тернопільська область) російського дворянина Павла Демідова. Набувши Вишнівець на межі XIX і XX століть, усвідомлюючи історико-архітектурну цінність резиденції, новий власник дбав не лише про її збереження, але й про відновлення втрачених колекцій [145, Т.Va, с. 598-599].

Звернення до архітектурних традицій минулого у садибному будівництві Волині у 2-ій половині XIX століття здійснювалось шляхом переоснащення житлових корпусів у стародавніх та новопроданих вотчинних маєтках. Романтичних рис було надано багатьом волинським ансамблям. Поворот до історичних архітектурних стилів був зумовлений декількома факторами. По-перше, дворяни, аристократія, як найосвіченіша суспільна верства завжди прихильно ставилися до поєднання архітектурного стилю та історії, їм «подобалося переноситись у дух іншої епохи» [154, с. 170]; по-друге, романтична архітектура повинна була сприяти моральному розвитку особистості, а через кожну особистість - відповідному

му двору. За сарматською теорією Річ Посполита була продовжувачкою античного Риму, що у 1-й пол. XVII ст. стало передумовою виникнення нових поглядів про месіанство Речі Посполитої - держави, що була оточена Богом особливою опікою і становила фундамент християнства західного обряду. Теоретичною основою сарматизму була праця А.Gwargnin «Європейська сарматська хроніка», видана у Кракові у 1611 році [184, с.46].

розвиткові суспільства (за Фіхте - людина є переможцем, її місія - пізнання і дія, інтелектуальний і моральний розвиток [154, с.22]). Поглиблюючись, розуміння художньої цінності і своєрідності кожного стилю знайшло своє вираження у наслідуванні конкретних національних рис архітектури окремих західноєвропейських країн. Крім традиційного звернення до формотворчих прийомів зодчества Італії, Англії, Франції, у 2-й половині XIX століття джерелом нових пошуків стали також національне зодчество Німеччини та Швейцарії. Свідченням цього - будівництво палацового корпусу на території садиби графів Валевських у Гощі (Рівненська обл.). Для створення його архітектурного образу був використаний мотив швейцарського шале із застосуванням на бічному фасаді накладного фахверку. При вирішенні вхідного блоку палацу вперше у резиденціальній архітектурі Волині цього періоду проявилися риси модерну (характерний криволінійний обрис арок накриття над терасою перед головним входом). Слід зауважити, що у регіоні модерністські прояви були пов'язані насамперед з європейськими романтичними традиціями на відміну від Лівобережжя і, особливо, львівської та київської модерністських шкіл, де переважала народностильова спрямованість архітектури [134, с.33]. Зорієнтованість на захід Європи пояснювалась давньою звичкою польської аристократії переймати і запроваджувати на власному терені «новочасні» архітектурні елементи та концепції. Адже навіть після остаточного приєднання Правобережжя до Російської імперії у 1795 році Волинь фактично залишалася під впливом польської еліти. Велике суспільне значення поляків тут було результатом їх багатства, а, отже, і впливу (у 1850 році близько 5 тис. польських землевласників володіли 90% території Правобережжя [108, с.244]). Регіон залишався твердиною старих порядків, зберігаючи у суспільній сфері чільну роль магнатсько-шляхетського проводу, який продовжував виступати в якості основного замовника в архітектурно-будівельній діяльності (вже з урахуванням реалій нового часу - зміна типології споруджуваних об'єктів).

Що ж до закладання нових садіб - то масштаби цього процесу, починаючи з 50-х років XIX століття, значно зменшуються. Містобудівельна та резиденціональна діяльність нової буржуазії поширювалася в-основному на міста, де активно розвивалася промисловість на основі залучення у виробництво праці вільнонайманих робітників, виливаючись у будівництві прибуткових будинків та власних особняків. Стара аристократія, прагнучи зберегти колишній суспільний і фінансовий статус, вела розбудову резиденцій у напрямі розвитку промислового виробництва (тут активно споруджувались цукрові заводи (Загайці, Мізоч, Нова Чарторія, Славута, Шпанів), парові млини (Нова Чарторія), фабрики порцеляни (Корець, Городниця), меблів (Корець), сукна (Славута, Тучин), паперу (Підбереззя, Славута), та рільництва - створення зразкових господарств (Дубровиця, Шпанів)). Практично у кожному містечку було по декілька цегельнь, млинів, броварень. Тобто функціональне призначення резиденцій цього періоду можна охарактеризувати як адміністративно-промислове з локальною, традиційно потужною культурно-естетичною функцією.

До кінця XIX століття доля резиденцій і, зокрема, палацово-паркових ансамблів розташованих на їх території, зведених у попередні двісті років, склалася по-різному. Частина з них була передана власниками до державної скарбниці як плата за борговими зобов'язаннями, інші - були «забуті» господарями, що переїжджали за кордон, до більш значних за суспільним значенням міст Польщі або до однієї з садіб у своїх численних маєтках. Якраз за умов перебування у влас-

ності магнатських родин декількох резиденцій, розташованих, як правило, у різних регіонах Польщі та України (для прикладу - резиденції графів Радзивілів у Шпанові (Рівненська обл.), Неборові, Аркадії (Польща), графів Грохольських у Грицеві (Хмельницька обл.) та П'ятничанах (Вінницька обл.), князів Чарторийських у Підлужному, Клевани (Рівненська обл.) та Волі Юстовській під Краковом (Польща), графів Гіжицьких у Краснополі, Молочках (Житомирська обл.) і Новоселиці (Хмельницька обл.), графів Потоцьких у Кристинополі (Червоноград, Львівська обл.) і Тульчині (Вінницька обл.), і пов'язаних з їх утриманням великих матеріальних витрат, частина садиб занепадала.

Тільки у деяких, з огляду на прив'язаність до власного родинного гнізда, і усвідомлення господарями історичної вартості резиденцій або, інший випадок, за умови їх розвинутої багатофункціональної структури, в кінці XIX століття відбулась модернізація.

До першої групи належить замок в Олиці (Волинська обл.). Як відомо, у 1812-1836 роках у замковому комплексі функціонував госпіталь, в цілому ж його будівлі поступово руйнувалися. Після 1873 року, коли олицька ординація¹ перейшла до власності кн. Ф.Радзивілла, а саме у 1882 році, почалася реновація усіх замкових споруд. Комплекс робіт здійснювався під керівництвом львівського архітектора З.Горголевського (згодом - автора проекту збудованого у Львові театру опери та балету, 1897-1900 роки) та паркобудівничого Мілевського (оздобив замкові вали квітниками і зеленню). У 1914 році був відреставрований головний корпус і одне з бічних крил замку (де збільшена кількість репрезентативних приміщень і відновлене внутрішнє пізньобарокове оздоблення. Крім цього, здійснювалися роботи з облаштування гостинних та інших приміщень за новітніми вимогами зручності і комфорту.

Другий тип модернізованої резиденції являють собою Антоніни (Хмельницька обл.) [172] - садиба гр. Потоцьких, архітектурно-просторовий комплекс якої формувалася понад сто років. Крім значних реконструктивних і розбудовчих акцій, розпочатих у 1897 році, результатом яких було надання садибі цілісного стилістичного (необарокового), тут влаштовано всілякі зручності (водопровід, системи ацетиленового і електричного освітлення). Технічні новинки (тут - автомобілі), що стали складовими поняття комфортності в Антонінах, спричинили до включення у номенклатуру традиційних резиденціональних будівель абсолютно новий тип споруд - гаражі. Як і в попередньому випадку, великого значення власники надавали репрезентативному аспекту модернізації садиби; у палаці значно збільшилась кількість гостинних забезпечених усіма зручностями - таким чином житлові корпуси набирали рис висококласних готелів для гостей, що постійно відвідували цю незвичайну для свого часу садибу. Подібним шляхом відбувались модернізації резиденцій у Печарі графів Потоцьких (Вінницька обл.), Ланьцуті графів Потоцьких (Польща), Чернеєві Скужевських (Польща) та інших.

Очевидно, що модернізовані садиби великої аристократії, як і в попередні століття ставали взірцем наслідування заможною шляхтою. Так, під впливом новітніх запроваджень в Антонінах, Ланьцуті, Печарі, Чернеєво та ін., у невеликих резиденціях почали з'являтися комунальні зручності (Загайці (Тернопільська обл.)), аналогічно існуючим в Олиці, закладались тенісні корти (Нова Чарторія (Житомирська обл.)) і т.д.

¹Ординація - родинний маєток, що передається у спадок на основі майорату

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИХ АНСАМБЛІВ

Соціальні, економічні, демографічні передумови, які склалися на Волині у 50-х роках XVIII століття, зниження темпів урбанізації на зламі XVII і XVIII століть у містах [74, с.72-73], що різнилися хронологією свого заснування, адміністративно-правовим статусом, політичною роллю у житті суспільства, врешті, своїми розмірами, зумовили просторову взаємодію палацово-паркових ансамблів з містом як цілісним організмом та структурними елементами його середовища. До числа найважливіших структурних елементів міста насамперед належать: центральна частина (яка зосереджувала в собі торгівельну, адміністративну, естетичну функції); система зовнішніх міських фортифікацій або оборонний замок; культові споруди; передмістя; головні вулиці та зовнішні дороги; міська господарська зона. Важливим був ступінь впливу вищеозначених факторів на формування ансамблів на різних етапах історичного розвитку (засади, на яких базувалось створення ансамблів у 2-ій половині XVIII століття докорінно відрізнялися від принципів їх просторового ситуювання відносно вказаних елементів міської структури та внутрішньої організації в XIX столітті).

Закладення резиденцій магнатів, шляхти (які за своєю суттю були багатофункціональними об'єктами), їх локація на території населеного пункту обумовлювалась, крім просторових чинників, ландшафтними особливостями терену. Комплексна взаємодія перших і других, їх синтез сприяли створенню цілісного архітектурного образу ансамблю резиденції у кожному конкретному випадку.

Для Волинського регіону створення палацово-паркових закладень у містах та містечках, планувальна структура яких на момент будівництва вже склалася історично, було характерним явищем. В той час у країнах Західної Європи та Росії у 2-ій половині XVIII століття було широко розповсюджено заснування ансамблів-резиденцій на новому місці, як самостійних містобудівельних утворень і паралельного зростання навколо них поселення [85, т.3, с.371]. Після адміністративних реформ 1775 і 1785 років у Росії такі поселення при палацових комплексах, розвиваючись економічно і територіально, отримували в окремих випадках статус повітових міст. Загальними прикладами можуть служити Павловськ, Петергоф під Санкт-Петербургом, Царицин під Москвою, Потсдам під Берліном, Лазенкі під Варшавою і т.д. Відсутність аналогів подібних започаткувань на Волині пояснюється передусім віддаленістю від столичних осередків як Речі Посполитої, так і, згодом, Російської імперії; Волинські землі були глибинкою, провінцією для обох держав-колонізаторів. Єдиним зразком подібного комплексу, але значно меншого масштабу, була резиденція графів Потоцьких у містечку Антоніни (зараз - село у Хмельницькій області).

Урбаністична діяльність магнатів і шляхти на Волині базувалась на перебудові та розбудові приватних міст, просторовому розвитку сіл, які були обрані власниками у якості резиденціональних.

3.1. Резиденції в просторовій структурі населених пунктів

Волинське історичне місто 2-ї половини XVIII століття являло собою просторове утворення з усіма спадковими і віковими особливостями. Його аутентичність відображала всі зовнішні історичні і географічні фактори формування. Воно специфічне й за своїм демографічним складом: на кінець XVIII століття його утворювали українська, єврейська, польська та російська етнічні групи [85, с.79].

Являючи собою сплав містобудівельних культур різних націй, що історично сформувався як поселення навколо укріпленого осередку або включене у його планувальну структуру, волинське місто кінця XVIII століття несло на собі, як правило, відбиток мілітарної функції, яку воно виконувало протягом минулих століть. Багаточисленні потужні фортеці, невеликі оборонні замочки являли собою контрапункти боротьби з татарськими нашествиями, надійні укриття феодалів та залежного від них населення підчас різноманітних військових конфліктів. Із зміною суспільно-політичних умов така функція поступово відмирає. Частина споруд регенерується, певний відсоток перетворюється на руїни, де про існування фортифікацій нагадують лише залишки земляних валів та фрагменти потужних мурів. Споконвічні та нові власники міст (відповідно, князі; магнати і шляхта), керувались насамперед честолюбними міркуваннями про створення їх престижного вигляду, дбаючи про розбудову та оздоблення.

Містобудівельна теорія на теренах Польщі до 2-ї половини XVIII століття розвивалась дещо односторонньо, тематика архітектурних трактатів стосувалася в-основному сільського та маломістечкового будівництва, що пов'язувалось зі специфікою внутрішнього устрою шляхетської Речі Посполитої (зокрема фільварковою системою господарювання) і необхідністю облаштування власних маєтків. Міста потребували просторових змін у зв'язку з реаліями епохи, новими архітектурними тенденціями, що йшли з Західної Європи і базувались на новій філософії Просвітництва (німецького, французького). Авторитет Італії, як законодавиці моди у зодчестві, був непохитним і набував все більшого значення, особливо у зв'язку з необхідністю вивчення засад класичного (античного) формотворення. Розвиток провінційних міст у просторі відбувався стихійно, за смаком власника; містобудівельна ситуація та інтереси окремих соціальних груп міського населення часто до уваги не бралися. Внаслідок процесу секуляризації суспільного та приватного життя, увага еліти зосереджувалася на репрезентативному аспекті у просторових утвореннях будь-якого масштабу (починаючи від міста в цілому і до композиційного вирішення локального архітектурного ансамблю та його окремих елементів). Важливим завданням було створення «зовнішніх» фасадів міста, які розраховувались на сприйняття з далеких відстаней [58, с.25]. Формувався образ міста, основними складовими якого були планувальні вузли та просторові орієнтири - архітектурні домінанти (Рис.4).

Однією з таких домінант у місті повинна була стати магнатська резиденція, зокрема її парадна частина - палацово-парковий ансамбль. Отже, перший просторовий і планувальний зв'язок окреслений парою «ансамбль - замок». Цей містобудівельний «тандем» необхідно розглядати у комплексі із зв'язками, які доповнюють і поглиблюють його сутність. У ролі останніх виступають: «ансамбль-центр», «ансамбль-міські фортифікації». Однак ці зв'язки потребують конкретизації. У даному випадку розглядатимемо категорію «центр» як планувальне ядро міста з комплексом виконуваних ним функцій.

Як правило, волинські міста формувались навколо або поряд з давніми фор-

тецями, оснащеними системою укріплень, або оборонними замками. Найбільші розташовувались у Вишнівці, Дубно, Заславі, Корці, Олиці, Полонному, Острозі та ін. Їхне місцезорозташування забезпечувало якнайкращу обороноздатність, а планувальна схема укріплень та їх конструктивні особливості сприяли неприсутності для нападників. Ландшафтні особливості навколишнього середовища (підвищення рельєфу, наявність водойм, лісів і т.д.) були вирішальними факторами при виборі ділянки для будівництва замку чи фортеці: оборонна функція відігравала провідну роль. Вихід на перший план світської сторони життя у 2-ій половині XVIII століття спричинив до зміни планування всередині замкових комплексів. Домінування над оточенням лише змінило мотивування -

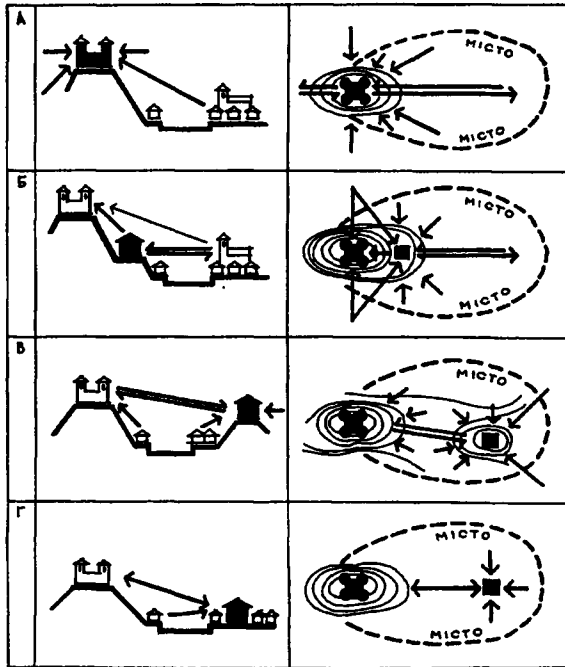

Рис.4. Вплив ландшафтної ситуації на формування просторових зв'язків міста і палацово-паркового ансамблю:

- А – архітектурно-ландшафтна монодомінанта;
- Б – архітектурно-ландшафтна полідомінанта;
- В – подвоєння просторової домінанта;
- Г – архітектурна домінанта

резиденція горює над місцевістю, навколо неї скупчується життя міста, акцентуючи на суспільній ролі власника, одночасно, підкреслюючи його «давнє коріння» на цій землі. Очевидно, що на продовження «життя» старовинних замків, як побічний фактор у 2-ій половині XVIII століття і як основний протягом XIX, вплинули західноєвропейські теорії про спадкоємність у традиціях як у суспільному житті, так і в архітектурній діяльності, як одному з його проявів, що позначились на відношенні до міської забудови і, особливо, середньовічних замків. Такий підхід позначився на ступені збереження старого при створенні нового [85, т.3, с. 52].

Отже, по-перше, співвідношення «ансамбль-замок» існувало у вигляді їх злиття у категорію «резиденція». Другий варіант зв'язку: генетичне поєднання місця колишнього укріплення з новостворюваним ансамблем - локація його на давньому замчищі. Тобто, існував своєрідний «genius loci» стосовно розміщення нового об'єкту; відбувалося історичне слідування найкращому місцезорозташуванню комплексу будівель. Третій різновид такого зв'язку виник з огляду на труднощі у подальшому розвитку планувальної структури міста, обмеженого власними фортифікаціями. На певному етапі відбувалося своєрідне просторове «роздвоєння» замку. На його новій території здійснювалося закладення великопанської садиби.

Так, замкові комплекси, що змінили свою оборонну функцію на світську, набули яскраво виражених репрезентативних рис, трансформуючись у палацові ансамблі. До їх числа на волинських теренах відносимо замок Сосновських у Новомалині (Рівненська обл.), закладений у кінці XIV столітті; замок графів Радзивіллів

в Олиці (Волинська обл.) веде свою історію з середини XVI ст.; замок князів Чарторийських в Корці (Рівненська обл.) зведений у середині XIV століття; менш характерним прикладом є замок князів Острозьких-Любомирських у Дубно, заснований у XV столітті - тут відбулися лише часткові трансформації.

Другий, найбільш поширений, варіант розташування палацово-паркових ансамблів відносно замків або замкових укріплень: дотримання традиції будівництва усіх наступних резиденцій на певному, незмінному місці. Стратегічно зручна ділянка, вибрана для спорудження оборонних об'єктів у більшості випадків ще у Польсько-Литовську добу, забудовувалася відповідно до суспільно-політичної ситуації кожної епохи. За цією схемою розвинувся цілий ряд відомих палацово-паркових ансамблів. Йдеться зокрема про резиденцію князів Любомирських у Рівному (закладену на замчищі, що походило з XV століття), формування якої тривало з 1730-х років аж до кінця століття. Наступний приклад - палацовий комплекс Вишнівецьких-Мнішків у Вишнівці. Сягаючи своїм корінням у XIV століття, зведений на мурах старого замку, укріплення якого являли собою систему бастионів, об'єднаних у правильний чотирикутник. Будівництво комплексу тривало протягом 1730-80-х років. Спорудженню палацового ансамблю у Заславі (тепер - м.Ізяслав Хмельницької обл.) - резиденції князів Сангушків - передував етап зведення фортифікацій, які за своїми конструктивними особливостями відповідали типовим зразкам європейської оборонної архітектури XVII століття [184, с.252]. Ансамбль зведений у 1750-70-х роках [84, с.48].

Не менш значущим за архітектурним образом та художньою виразністю є палацові ансамблі в Городку, Великих Межирічах (Корецьких), Володимирці, Шпанові, Боремлі (обидва втрачені) Рівненської обл., Білокриниці Тернопільської обл., Грицеві (частково втрачений) Хмельницької обл., Конюхах, Перемилі (обидва - втрачені) Волинської обл., Краснополі (втрачений) Житомирської обл., засновані на древніх замчищах.

Малі волинські міста, починаючи з 30-х років XVIII століття, втрачають своє оборонне значення, а разом з ним і політичну роль у Речі Посполитій, набуваючи при цьому виключно резиденціональної функції (у випадку приватної належності). Для поєднання історично складеного та сучасного для своєї епохи представницького образу міста, піднесення його престижу цілеспрямовано формувалася просторова вісь, яка сполучала нову садибу власника та древнє замчище. Здебільшого вона помітна при розгляді планів поселення, які складають певний еволюційний ряд. Вісь об'єднувала, як правило, розташовані поряд (Дубно, Берестечко, Любомль (обидва - Волинської обл.) або на протилежних берегах природного водоймища (ріки) старовинні укріплення і новий ансамбль. До такого вирішення пристали невідомі містобудівничі, що закладали нові садиби у Мізочі, архітектор Мерк у Тучині (Рівненська обл.); Заблотцях (Волинська обл.). у всіх вищеперерахованих випадках чітко прослідковується взаємна орієнтація.

Зовсім інший характер зв'язку старого й нового замкових комплексів бачимо в Заславі, який польські дослідники відносять до категорії більших (за кількістю населення) міст Волині [189, с.254]. Тут створений потужний візуальний зв'язок між двома архітектурними домінантами, розташованими на протилежних берегах р.Горині. Лівий берег, де височів старий замок, комплекс бернардинського монастиря з костелом та костел Яна Хрестителя мав великий просторово-композиційний вплив на формування палацового ансамблю, створюваного на правому березі. Таким чином урівноважувалась містобудівельна композиція і розвивався

планувальний осередок ще й на правому березі. Таке рішення давало поштовх для розбудови цієї частини міста [84, с.49]. За подібною схемою відбувалося формування осі, що поєднала фортецю XVII століття у Полонному (Хмельницька обл.) з резиденцією власника (1820-ті роки), що розташовувалась серед кварталів рядової житлової забудови містечка на іншому березі р.Хомори [145, Т.Va, с.407], хоча характер вказаного зв'язку - інший: об'єкти, що завершують вісь з обох кінців вже не претендують на суспільно-історичну рівнозначність. Кожен з них - представляє свою епоху.

У містобудівельній практиці першої половини XIX століття існували небагатовчисленні випадки формування двох резиденцій власника. Одна з них - головна (їй призначена представницька функція) - локується у планувальному центрі міста, й у переважній більшості тотожна замковому комплексу. Помешкання аристократа включалося у його планувальну структуру. Друга резиденція, як правило, винесена за міські межі, являючи собою невеликий за масштабами ансамбль з обширним парком. Явище «подвоєння» садиб набуває розвитку у зв'язку з активним розвитком промисловості, починаючи з середини XIX століття. Їх закладають на передмістях або так званих «нових місцях», формуючи основи міських агломерацій.

У кожному разі виникнення садиби-«дублера» мало свою специфіку. Так, у Рівному, власники великого палацу-замку відмовились від проживання у ньому на користь невеликої резиденції на периферії міста з міркувань неприязні до всього помпезного (співзвучних романтичним настроям першої третини XIX століття) [218, с.58]. Керуючись прагненням створити інтимний затишок помешкання на

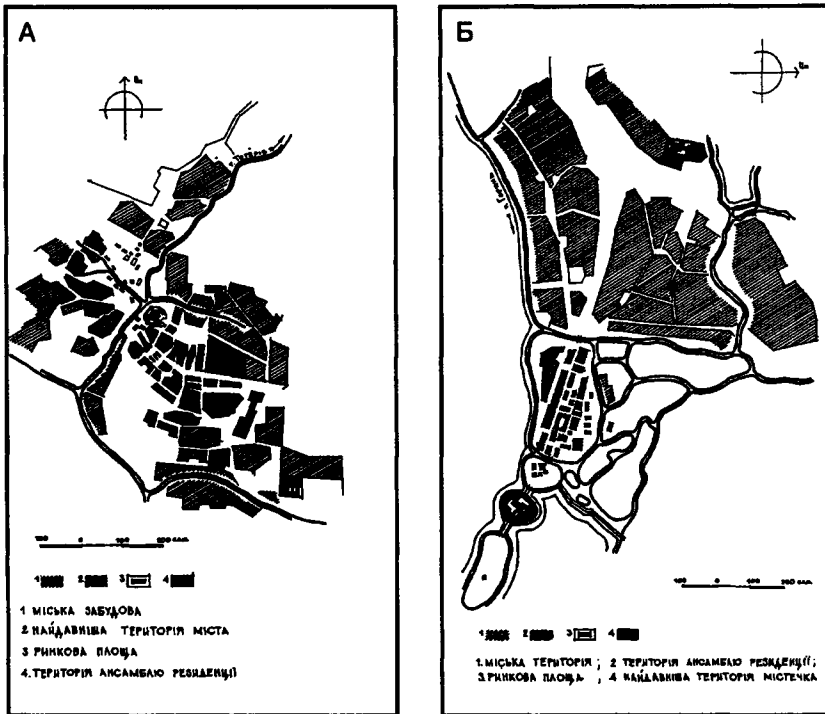

Рис.5. Схема локації ансамблів резиденцій у планувальній структурі містечок:
А- Чуднів; Б- Ямпіль

лоні природи подібні резиденції заклали графи Четвертинські у Чуднові (Житомирська обл.), графи Брель-Плятери у Дубровиці [207, с.228] (Рівненська обл.), князі Ходкевичі в Ямполі (Хмельницька обл.) (Рис.5).

Цікавим та неординарним є ситуування садиби князів Яблоновських у м.Острозі. Унікальним було безпосереднє примикання палацово-паркового ансамблю до старовинного князівського замку, який домінує не тільки у міському середовищі, але й створює зовнішній його силует (Рис.6). Розташування поряд двох резиденцій принципово різних за суттю, призначенням, планувальною схемою, розмірами підкреслювало роль нинішніх власників, не претендуючи на історичну спадкоємність могутності та слави попередників.

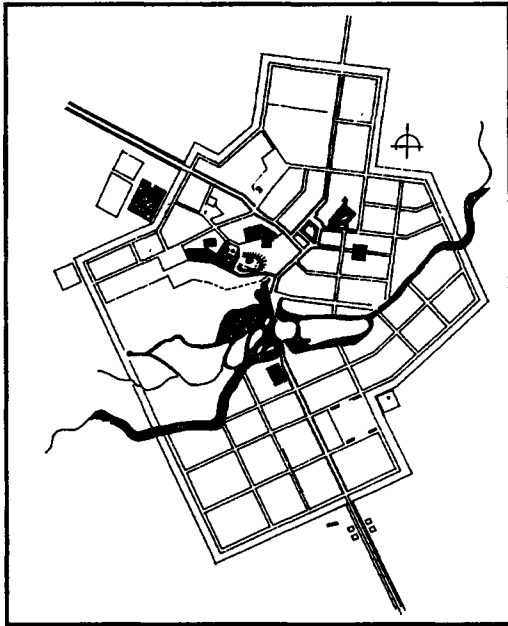

Рис.6. Острого. Проектний план міста.
Опрацьовано за планом 1845 року, РДІА, 257

3.2. Композиційні зв'язки резиденцій з елементами планувальної структури

Утвердження суспільної та майнової ваги власника міста відбувалося шляхом створення ансамблю резиденції у центральній частині міста або містечка, а саме - в історичному ядрі або в безпосередньому сусідстві з ним. Поняття міста змінюється до кінця XVIII століття, і його основний зміст «обмежується поняттям ринку для сільських продуктів» [2, с.372]. У зв'язку з цим відбувається розширення функцій центру: поряд з торгівельною активно виступає репрезентаційна.

Варіації композиційного співвідношення «палац-резиденція» або «замок-резиденція-ринкова площа» створювали єдиний архітектурний ансамбль планувального центру міста. Домінація палацових споруд була явно вираженою при застосуванні прийому відкритості ансамблю на ринок. При неможливості безпосереднього «контакту» (ринкова площа, як планувальний елемент міста, сформувалась остаточно), резиденція розташовувалась співосно з нею.

Ряд планів міст Волині кінця XVIII - початку XIX століття, свідчать, що у містобудівельній практиці того часу застосовувався прийом примикання ансамблю до однієї з вулиць, що утворювали головну міську площу. Такий зв'язок зафіксований на планах містечка Чуднова (Житомирська обл.), Заслава, Дубровиці (Рівненська обл.), виконаних у 1790-х роках. Фіксаційні плани містечок Ямполь та Лабуні (обидва - Хмельницька обл.), існуюча ситуація у Великих Межирічах (Корецьких) свідчать, що палацово-паркові ансамблі замикали перспективи головних вулиць, утворюючи планувальний зв'язок «ринкова площа - резиденція». У Ямполі планувальна вісь поєднала будівлі ансамблю, розташовані на острові, з

міським ядром. У Лабуні і Любарі таке поєднання відбувалося шляхом спряження території садиби з ринковою площею. Подібне вирішення реалізоване при розташуванні у структурі міста палацово-паркового ансамблю у Кристинополі (тепер - Червоноград Львівської обл.).

У м.Корці (Рівненська обл.) відбувся зворотний процес: реконструкція центральної площі забезпечила планувальний зв'язок міського ядра з усіма елементами міського середовища, в тому числі і з замком-резиденцією власника. Реалізація такого класицистичного, за стилевими ознаками розпланування, у 80-х роках XVIII століття. була результатом довготривалих і частих подорожей до столиці Франції власника Корця - кн. Ю.Чарторийського [221, сс.132, 160]. За взірць планувальної організації центру очевидно було взяте містобудівельне вирішення Площі Зірки у Парижі (Рис.7).

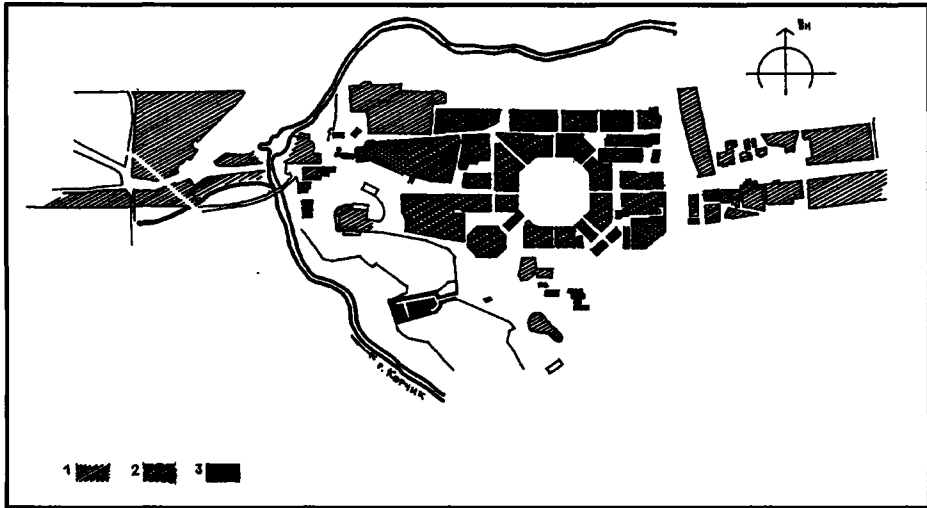

Рис.7. Корць Схеми локації замку в планувальній структурі міста:
1- міська забудова; 2- найдавніша територія міста; 3- територія ансамблю резиденції

Домінантне положення палацово-паркових ансамблів, у випадку їх локації у міському середовищі, підкреслювалось просторовими, візуальними та планувальними взаємозв'язками з культовими спорудами. Польське суспільство (саме так можна означити систему соціально-правових та культурно-світоглядних стосунків, що існували на Волині у 2-ій половині XVIII століття) характеризувалось новими поглядами на «взаємовідносини» людини і Бога у повсякденному житті. Не втрачаючи першорядної ваги у житті польського суспільства, церква (як католицька, так і православна) позбувається монополії на одну з своїх дотихчасових функцій - носія культурних ідей, одночасно підсилюючи в ідеологічному плані значення великопанських резиденцій як новітніх осередків генерації та розвитку світоглядних орієнтирів, духовного і мистецького життя, що було особливо важливо в регіоні. Саме такий тандем духовного (тут - культові споруди і їх комплекси) та світського (палацово-паркові ансамблі) начал є характерним для суспільства 2-ї половини XVIII століття У містобудівництві цей факт позначився на формуванні архітектурних ансамблів центрів міст та створенні просторово-композиційних зв'язків між культовими спорудами та ансамблями резиденцій.

Враховуючи той факт, що корінне населення волинських міст складало українці, їх власниками були польські магнати, а значний відсоток міських жителів становили євреї, тобто етнічний склад був дуже різномірним, встановлювалися просторові та планувальні зв'язки резиденцій з культовими спорудами православної, католицької та іудейської конфесій.

За умов полонізації Волині, особливо протягом ХУІІІ століття, активно продовжувався процес закладення нових та розбудови вже існуючих католицьких храмів та їх комплексів. Велика їх кількість засновувалась представниками польської аристократії одночасно з власними садибами. Еволюція формування зв'язку між двома архітектурними домінантами міста, якими були костел (або монастирський комплекс) та палацовий ансамбль, можна прослідкувати за планами волинських міст, що походять з різних історичних окресів. Так, план м. Чуднова 1769 року фіксує безпосередній зв'язок замку і монастиря бернардинів, виносячи в легенду лише ці означення найважливіших міських будівель. Просторовий зв'язок здійснюється із застосуванням одного з композиційно-візуальних прийомів: співосного розташування монастирсько-

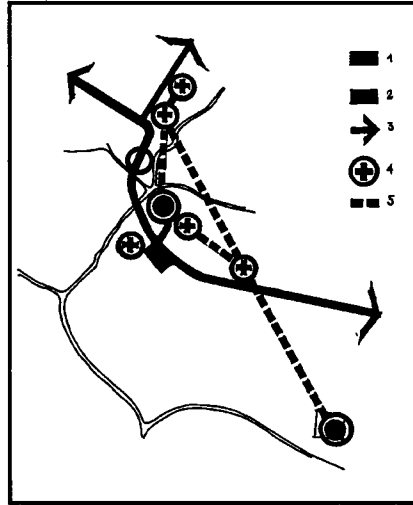

Рис.8а. Чуднів. Просторово-композиційний каркас міста:

- 1- ансамбль резиденцій; 2- ринкова площа;
- 3- планувальні осі; 4- культові споруди;
- 5- композиційні осі

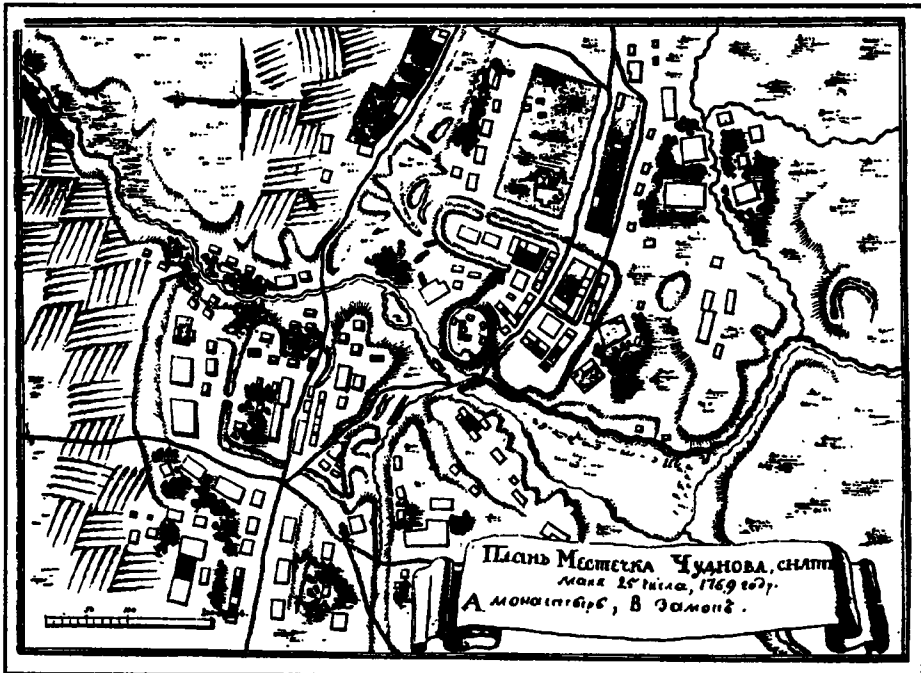

Рис.8б. Чуднів. Фіксаційний план міста, 1769 рік. За матеріалами РДВІА, 262

го комплексу та будівель замку. Цікаво, що наступний план 1798 року, дає смислове доповнення утвореної осі. Поява між двома вищевказаними об'єктами «грекоросійської» Петропавлівської церкви свідчить про зміну акцентів у сакральному будівництві після зміни державного устрою на Волині після 1795 року (Рис.8а, 8б).

Тісний просторовий і композиційний зв'язок «резиденція-храм» було встановлено в планувальній організації інших міст Волині, які умовно можна віднести до категорії більших. Яскраво виражена просторова вісь поєднувала палацовий ансамбль та комплекс бернардинського монастиря з костелом в Заславі. Факт вдалої композиційної локації палацово-паркового ансамблю та парафіяльного костелу у Рівному підтверджує фото початку ХХ століття, на якому зафіксований ракурс сприйняття зовнішнього міського фасаду з Острозького передмістя. Подібна містобудівельна ситуація сформувалася при спряженні у єдиний композиційний блок замку-палацу Вишнівецьких у Вишнівці та комплексу кляштору і костелу кармелітів. Значна кількість єврейського населення обумовила включення у систему архітектурних акцентів у Рівному будівлі синагоги. За свідченням сучасників, саме синагога за своїми архітектурними якостями була кращою спорудою в місті, окрім занепадаючого вже палацового комплексу, та костелу, що розташовувався у центральній частині міста [44, с.16].

Крупні єврейські громади у волинських містах були тією ознакою, за якою, власне, і відрізняли статус населених пунктів після скасування магдебургій (міста, містечка і села). В той час, коли діяла заборона проживання євреїв у селах, вони густо заселяли міські квартали. «Євреї скрізь займають центральну частину міст і щільно скупчуючись в своїх житлах являють собою в міському поселенні центр, округу якого складає християнське населення» [18, с.87]. У зв'язку з цими обставинами, община міста зводила синагоги у центральній частині або прилеглих до неї кварталах. З огляду на особливості об'ємного вирішення (відсутність куполів, дзвіниць, веж) та панування католицизму як державної релігії, синагоги, являючи собою об'єкти культу іншої віри, не входили до числа елементів міського середовища, з якими композиційно пов'язувались резиденціональні закладення. Синагоги формували навколо себе простір у вигляді невеликих площ на периферії міського ядра.

Унікальна ситуація відображена на схематичному плані м.Камінь-Каширського (Волинська обл.). Потужна видова вісь сполучала територію замку, з розташованим на ній палацом, і синагогу. За планом прослідковується і послідовність структурування осі, яка утворилась шляхом «прирощування» нових елементів міського планування: поряд з древнім замчищем формується ринкова площа. Не зважаючи на те, що прямого зв'язку (за посередництвом вуличної мережі) між замком і площею не існує, тут явно виражене просторове їх поєднання. Наступною ланкою, що замикала вісь, стала синагога, яка орієнтувалася як на площу (примикала до її південно-західного кута), так і на замок. В такий спосіб відбулося вичленування центру із загальноміського просторового каркасу завдяки об'ємній архітектурній домінанті (синагога) та синтетичній, ландшафтно-архітектурній (замчище з будівлею палацу) [146, т.3, с.75].

Незалежно від хронології закладення резиденції, тенденція створення візуальних, просторових, планувальних зв'язків палацово-паркових ансамблів і культових споруд залишається стабільною. У малих містах, містечках, селах-резиденціях таке співіснування є особливо тісним, адже споруди ансамблів та храми були

найбільшими за своїми масштабами та найкапітальнішими за якістю робіт, використуваними будівельними матеріалами.

Безпосередній територіальний контакт ансамблів і культових об'єктів свідчить про створення своєрідного громадського центру, який синтезував в собі духовну і світську сторони життя волинського поселення протягом 2-ї половини XVIII століття. Зв'язок «палацово-парковий ансамбль - храм» (або «палац - храм») зафіксовано між елементами плану у Дубровиці (Рівненська обл.), Лабуні (Хмельницька обл.), Любарі (Житомирська обл.), Ковелі (Волинська обл.). У кожному випадку варіант примикання - індивідуальний.

Так, у Дубровиці, ансамблеві будівлі і костельний комплекс формували забудову вулиці, що обмежувала з південної сторони ринкову площу; у Ковелі - фарний костел у комплексі з будівлею палацу утворювали локальну площу, що пов'язувалась з центральною головними міськими вулицями. У Любарі ансамбль і його головна споруда «контактувала» з цілою системою культових об'єктів: палац знаходився у центрі трикутника, «вершинами» якого були костел та дві православні церкви (основа трикутника), між якими розташована синагога (Рис.9). У Лабуні взаємно перпендикулярна локація палацу та францисканського костелу формують голову площу. Отже, палацово-паркові ансамблі, які за хронологією заснування були пізніми об'єктами (у порівнянні з тими, що утворились шляхом трансформації оборонних замків) протягом 2-ї половини XVIII століття зводяться поряд з культовими спорудами (на Волині в окреслений період основним орієнтиром були католицькі храми). У XIX столітті, особливо його першій половині, із зміною суспільно-політичної ситуації, об'єкти культу саме католицької конфесії, як правило, стають елементами внутрішньої функціональної та планувальної структури кожного палацово-паркового ансамблю.

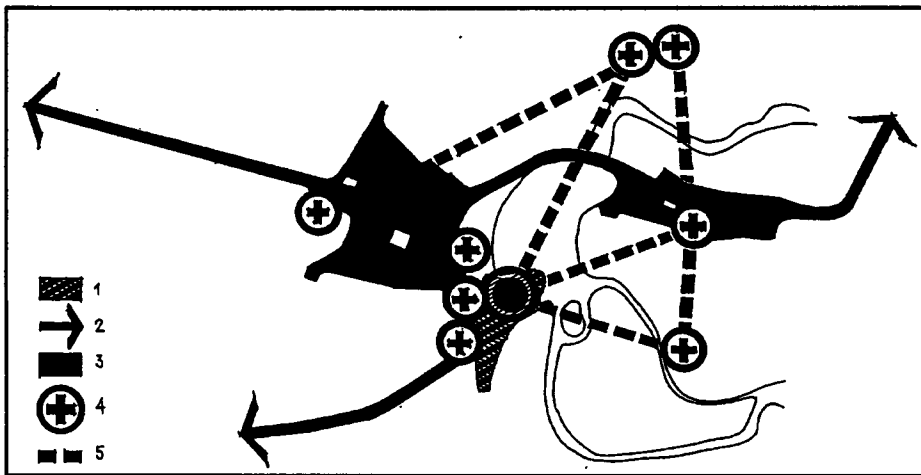

Рис.9. Любар. Композиційно- просторовий каркас містечка:
1 – палацово- парковий ансамбль; 2 – планувальні осі; 3 – ринкова площа;
4 – культові будівлі; 5 – просторові осі

Специфіка просторових взаємозв'язків палацово-паркових ансамблів і храмів, що розташовувались у сільській місцевості або невеликих містечках, що якісно практично не відрізнялись від сіл, полягає в одночасному (або майже одночасному) зведенні будівель резиденції і католицької святині при наявності збудованих у

попередніх століттях православних церков. За такою програмою повстали цінні з огляду на комплексне вирішення містобудівельних та об'ємно-планувальних завдань ансамблі у Боремлі, Вишнівці, Варковичах, Горохові (Волинська обл.), Крупці, Кустині, Мізочі, Млинові, Невіркові (усі - Рівненська обл.), Порицьку, Романові, Рівному, Славуті, Троянові (Житомирська обл.), Тучині та ін. Тобто, для виконання резиденціональних функцій, населений пункт, що перебував у приватній власності, забезпечувався основними «атрибутами»: садибою власника і, поряд з нею, на знак державної віросповідної належності усіх жителів, будівлі костелу. Цікавим є факт, що в більшості міст і містечок Волині кінця XVIII століття, про що свідчать першоджерела і до кінця XIX століття число православних храмів переважало католицькі¹. Наслідком державної ідеологічної доктрини до 1795 року було надання функцій головної святині поселення якраз останнім. Російський історик А.Сендульський свідчить про стан культових споруд у м.Крупець: «...навпроти (панського палаццо - О.М.) - з однієї сторони великої дороги - чудовий кам'яний костел, а з іншої - ветхий дерев'яний храм» [100, с.554]. Застосування каменю або цегли як основного будівельного матеріалу при спорудженні костелів і, традиційно, дерева при будівництві церков було типовим для окресленого періоду. Кам'яні споруди значно витриваліші в часі, перед пожежами, що дуже часто знищували цілі міста, крім того, на відміну від дерев'яних, не потребували постійних ремонтів, необхідних, для підтримання належного вигляду і функціонування. Крупний масштаб костелів був ще одним чинником, який підсилював враження їх значущості.

Традиція створення власником комплексу ансамблю резиденції і культових споруд у вотчинному містечку або селі генетично походила з епохи бароко, зокрема її останньої фази, яка утвердилась на Волині у 1730-х роках² [221, с. 13]. Протягом наступних десятиліть тут були споруджені численні сільські костели або каплиці. Поєднання їх із шляхетською резиденцією дали початок характерному для регіону Волині типу сільської садиби - «польського дворека». На українській терен поряд з великомасштабними резиденціональними ансамблями переносились зразки і суто польської садибної архітектури. Синтезуючи в собі національну будівельну традицію з композиційними прийомами європейського зодчества на тлі консервативного дотримання основ моралі і шляхетського побуту, сільська садиба 2-ї половини XVIII століття на Волині являла собою один з найважливіших елементів явища, названого у науковій історичній літературі сарматизмом. Такі садиби існували в Дермані, Невіркові, Оженині, Хренові (Рівненська обл.), Вєлицьку, Кашувці (Волинська обл.).

Унікальними з огляду на архітектурно-планувальне та функціональне вирішення стало створення на межі XVIII - XIX століть комплексу Святомиколаївської православної церкви (1740 рік) та палацової будівлі на території садиби гр.Естергазі у Городку (Рівненської обл.); зблокування споруди «домової» каплиці та корпусу палацу гр.Бжостовських у Білозірці (Тернопільська обл.) [146, с.97]. У першому випадку, будинки утворили невеликий внутрішній дворик - така об'ємно-просторова схема була традиційною при розплануванні монастирських комплексів; у другому - сформувався П-подібний корпус головної будівлі, що облямовував передпалацовий курдонер.

Порівнюючи усі вищенаведені приклади, можна твердити, що визначальним чинником при створенні просторових та планувальних взаємозв'язків між еле-

¹ Відомості взяті з легенд планів міст Волині

² Перший бароковий палац на Волині було зведено у Вишнівці

ментами міського середовища, зокрема, резиденцією і храмовим об'єктом протягом 2-ї половини XVIII століття, було соціальне замовлення власника, мету якого становило підкреслення суспільної ваги і влади на певній території, освячених і підтримуваних державною релігією, а засобами досягнення слугували створювані виразні багатоярусні та багатоярусні висотні композиції складових архітектурних ансамблів. В якості першого ярусу виступала рядова житлова забудова, другого - палацово-парковий ансамбль (як трансформований, так і новозакладений), третього - культові споруди та їх комплекси.

Реалізація основного завдання - створити цілісну систему архітектурних акцентів, а за їх посередництвом - унікальний зовнішній силует та внутрішню міську композицію - була неможлива без врахування системи комунікацій: міських вулиць та зовнішніх доріг. Тому, при локації ансамблю на території міста або поза його межами, розташування палацово-паркових ансамблів поряд з населеним пунктом було типовим явищем на Волині після 1750-го року (його можна пов'язати з аналогічними локалізованим ситуюванням оборонних замків-резиденцій у попередніх століттях). Основна увага приділялась планувальним взаємозв'язкам з основними «магістралями».

Містобудівельні тенденції кінця XVIII століття поєднали в собі риси барокових планувальних принципів та класицистичної структурної організації міського середовища. Таким чином примикання ансамблю до головних вулиць міста було настільки традиційним, наскільки часто магнатська чи шляхетська резиденція розташовувалась поряд з центральною торговою площею. Як вже говорилося вище, приклади взаємного безпосереднього чи опосередкованого спряження міського

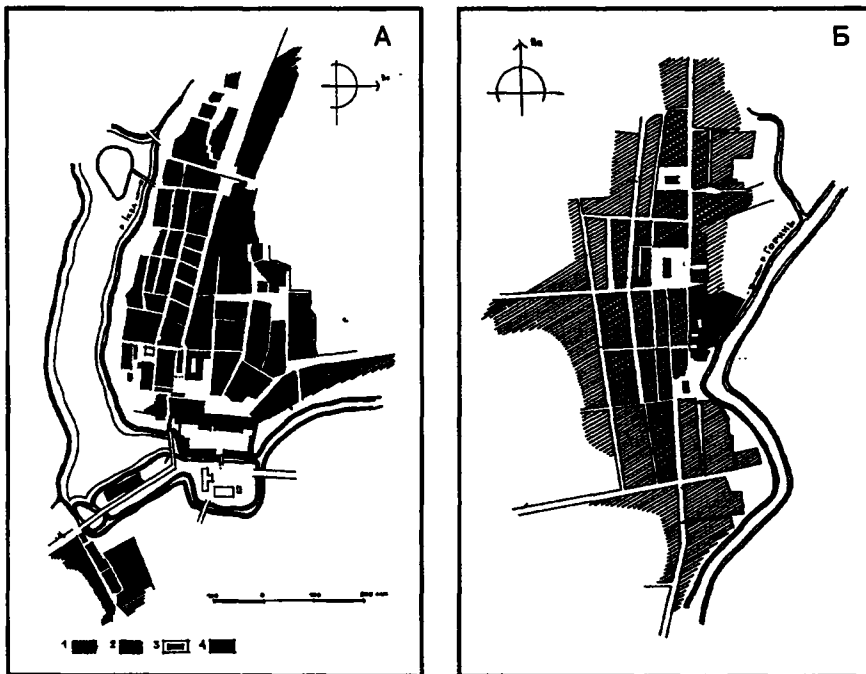

Рис.10. Схема локації замку у планувальній структурі міста: А – Дубно; Б – Дубровиця
1 - міська забудова; 2- найдавніша територія міста; 3- ринкова площа;
4- територія ансамблю резиденції

ядра (у волинських містах, як правило, історичного) і палацово-паркового ансамблю, багаточисленні. Звичайно сполучним елементом виступала система вулиць, що обмежували з усіх боків ринок. Таке вирішення спостерігається у Дубровиці, Дубно (Рис.10), Любарі, Острозі (подібні прийоми застосовувались у Бродях, Жовкві (Львівська обл.), Бережанах (Тернопільська обл.) та ін.). В якості домінуючої планувальної осі (створення чи акцентування таких осей, як відомо, було характерним класичним елементом планувальної структури) використовувалась головна вулиця у Ямполі (Хмельницька обл.), Ковелі (Волинська обл.) - їх перспектива замикалась палацовими будівлями. Неординарний підхід при вирішенні подібного завдання продемонстровано у Великих Межирічах (Корецьких) - композиційна вісь сполучила ринкову площу і парковий фасад палацу (а не головний, як було прийнято), фактично зрівнявши їх за своїм значенням.

Локація резиденцій відносно зовнішніх доріг тісно пов'язана з тенденцією до винесення ансамблів за міські межі - на передмістя - і набула розвитку у кінці XVIII-I-й половині XIX століття. Передмістя в свою чергу формувалися навколо головних під'їзних комунікацій. Взаємна обумовленість ситуювання на плані урбаністичного утворення ансамблю-резиденції та передмість залежала від сукупності факторів, що спричинили до виникнення останніх. По-перше, просторове зростання приватних волинських міст протягом 2-ї половини XVIII ст. відбувалося завдяки активізації товарообмінних процесів, залученню у виробничу діяльність дешевої робочої сили - ремісників-«чужоземців» та паралельного процесу розвитку широкомасштабних культурних зв'язків міської еліти на чолі з власником [224, сс.54, 56]. По-друге, просторове зростання міст протягом I-ї половини XIX століття пов'язувалося із розвитком різних галузей промисловості. Цей період, особливо на зламі 40-х - 50-х років, характеризується і розбудовою вже існуючих палацово-паркових ансамблів або заснуванням нових, ніяк не пов'язаних з виробництвом і міським тереном - так званих літніх резиденцій.

Як вже зазначалося, значна кількість магнатських, шляхетських садиб не розташовувалась безпосередньо у міському ядрі, але сполучалась з ним просторово (за допомогою ряду архітектурних домінант) або планувально (за допомогою вуличних просторів). До середини XVIII століття утворені системи об'єднувала і оборонна функція. Передмістя розташовувалися поза межами міських фортифікацій, їх населення утворювали найбільш вразливі верстви [147, с.500]. З середини XVIII століття, місто, як військова твердиня, втрачає своє значення, набуваючи репрезентативних рис. Тому, зведення панської резиденції за міськими мурами або на периферії, стає рушійною силою подальшої просторової та планувальної еволюції населеного пункту. Такі процеси відбувалися у Гощі, Новій Чарторії, Рівному, Полонному, Славуті. Розвиток нових районів відбувався за містобудівельними пріоритетами, закладеними при будівництві архітектурних ансамблів резиденцій. Так, межі палацово-паркових ансамблів при умовному їх продовженні у напрямку орієнтації головного фасаду палацу у кожному з випадків утворювали просторовий сектор, в якому формувались нові міські квартали (Рівне, Заслав, Полонне) (Рис11).

Отже, можемо виділити загальні принципи просторово-планувальних співвідношень ансамблів резиденцій та інших елементів міського середовища. Серед міст більших (за класифікацією З.Кулейовської-Топольської [189, с.257]), які розвивались як поселення навколо замку або фортеці, а резиденція була трансформованим за функцією і, частково, за формою наступником середньовічної, взаємне ситуювання відбувалося за трьома схемами. По-перше, шляхом просторового

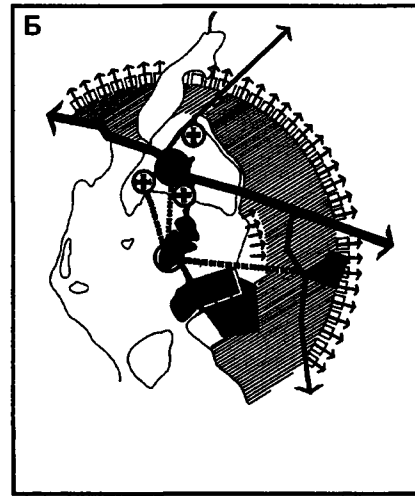
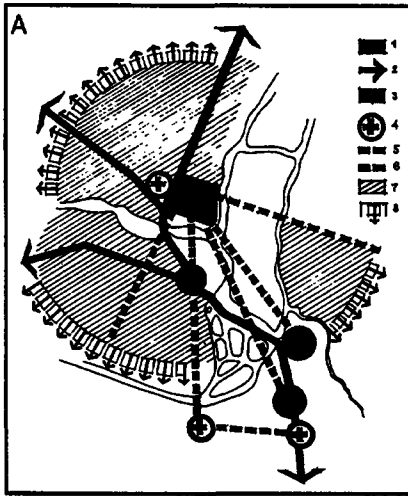

Рис.11. Просторово- композиційний каркас міста: А – Заслав; Б – Рівно
 1-ансамбль резиденції; 2-ринкова площа; 3-планувальні осі; 4-культові будівлі;
 5- композиційні осі; 6,7- напрямки просторового зростання міста;
 8- фронт зростання міської території

спряження з містом, що лежало біля резиденції; при цьому композиція центральної частини підпорядковувалась певній осі (Вишнівець, Новомалин). По-друге, замок-резиденція був основою центрального планувального ядра (Дубно, Заслав, Лабунь, Чуднів). По-третє, у випадку розташування садиби власника поза межами центру - формувався планувальний зв'язок з центральною (ринковою) площею (Корець, Рівне, Острог); крім того, відбувалося видове сполучення з ансамблем центру (Олика, Ляхівці) (Рис.12).

У волинських приватних містечках, що практично не відрізнялися від сіл і отримали свій статус завдяки клопотанням власників, абсолютну більшість становив варіант взаємного розташування панської садиби і населеного пункту за принципом «резиденція поряд». До них відносимо: резиденції у Дубровиці, Крупці, Боремлі, Млинові (усі - Рівненська обл.), Самчиках, Новоселиці (обидва - Хмельницька обл.). Винятковим було подібне розташування у селах (Льпибоки Рівненської обл. [215, т.3, с. 262], Гуменники (Волинська обл.)), де садиба традиційно знаходилася в центрі (Пишки Житомирської обл., Ємці (Хмельницької обл.), Липки Рівненської обл.).

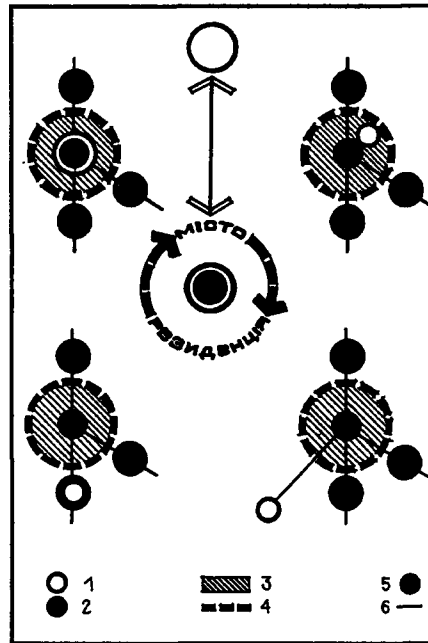

Рис.12. Взаємне розташування елементів міського середовища і палацово-паркового ансамблю (ППА): 1- ППА; 2- міський центр; 3- територія міста; 4- міські межі; 5- передмістя; 6- головні дороги

3.3. Природні чинники формування архітектурно-художньої композиції палацово-паркових ансамблів

Важливим чинником створення досконалої архітектурної композиції палацово-паркового ансамблю є «взаємодія об'єктивних умов, які визначають функція, конструкція та ландшафт ділянки» [35, с.173] на тлі соціального світоглядного та ідеологічного змісту, який закладений в її (композиції) формах.

Вплив природного фактору на вибір композиційних принципів при заснуванні резиденцій у 2-ій половині XVIII-XIX століттях - безсумнівний і багатосторонній. Його дія пов'язувалася із специфікою рельєфу ділянки, існуванням природних водоймищ (річок, озер), позначалася на просторовій орієнтації ансамблів відносно сторін світу та їх внутрішній структурі (взаємному розташуванні палацової і паркової зон). Міра такого впливу була неоднаковою протягом досліджуваного періоду загалом і конкретно у кожному випадку.

Значна частина палацово-паркових закладень виникла на місці середньовічних оборонних фортифікацій або увійшла у склад замкових комплексів, оборонна здатність яких досягалася не в останню чергу завдяки захисним властивостям місцевості [86, с.109] (Вишнівець, Володимирець, Заслав, Корець, Новомалин, Полонне, Старий Олексинець). Просторове домінування замків над оточенням, функціонально необхідне для оборони, було актуальним і в I-ій половині XVIII століття, коли таке розташування підкреслювало унікальність резиденції, сприймаючись у контексті репрезентативності. Такої ж мети досягали при виборі ділянки і закладенні нових палацово-паркових ансамблів на підвищеннях рельєфу, акцентуючи тим самим чільну роль резиденції над просторово підпорядкованою рядовою забудовою (Великі Межирічі (Корецькі), Плузжне, Перемиль, Селець, Славута).

Польський теоретик садово-паркового мистецтва Павел Гіжицький конкретизує місцерозташування палацу, яке зумовлювало загальну композицію ансамблю: «Найкращою позицією для будинку є схил пагорба, нахиленого до сходу» [166, т.1, с.245]. Важливість правильної широтної орієнтації головної споруди ансамблю підкреслює і «Коротка наука будівництва дворів, палаців і замків...»: «...треба дбати, щоб головний фасад будинку, вхід, які звичайно повинні бути виточної архітектури, не були звернені на захід, бо з досвіду знаємо, що вітер з осіннім дощем обіб'є тиньк» [277, с.13]. Про перевагу південної орієнтації у локації палацово-паркових ансамблів свідчить дослідження Фелікса Марковського [199, с.18]. Практичний досвід саме такого розташування парадної зони відносно сторін світу поєднувався з особливостями естетичного та психологічного сприйняття резиденції в цілому. Світло-тіньові ефекти підкреслювали велич і красу ансамблів, пластику об'ємів і архітектурних деталей, пишність, розкіш панської садиби; інсоляція парадного двору акцентувала близьку фасадів [3, с.60] у поєднанні з яскравими барвами зелені та квітів, створюючи атмосферу вічного свята (протягом 2-ї половини XVIII століття). У першій третині наступного гра світла і тіні як така, що творить «настрій середовища» - основного мотиву у палацово-парковому будівництві романтичної епохи.

Слід відзначити парадоксальне явище: значна кількість резиденцій на Волині розташована всупереч перерахованих правил. Відхід від них можна пояснити існуючою містобудівельною ситуацією, яка зумовлювала конкретну просторову орієнтацію для забезпечення візуального взаємозв'язку будівель ансамблю з урбанізованим та природним середовищем, найбільш вигравшне сприйняття з

міської території та околиць. Нехтування суто практичними міркуваннями при орієнтуванні будівель стало однією з причин руйнування багатьох ансамблів у катастрофічно короткі терміни після їх зведення.

За тієї обставини, що ландшафт Волині характеризує спокійний характер рельєфу, ще одним чинником, що у середні віки підсилював обороноздатність замків, а протягом 2-ї половини XVIII та в XIX столітті трактувався як невід'ємний структурний естетичний елемент будь-якого за масштабами палацово-паркового ансамблю, був композиційний «контакт» з водними басейнами. Гідрологічні умови регіону відзначаються насиченістю водоймищами, тому їх включення у композицію ансамблю, зокрема рекреаційної зони, було природним явищем. Тут же необхідно згадати і про давню традицію будувати стави поряд з власними садибами.

Ступінь подібного контакту був досить неоднорідним. Так, взаємне примикання могло бути частковим, коли водойма визначала одну з меж території резиденції (Боремель, Дубно, Дубровиця, Ємці, Заслав, Кривин, Лабунь, Любар, Мізоч, Острог, Самчики, Чуднів); острівне розташування ансамблю або центральної його частини (Городок, Гамерня, Берестечко, Крупець, Кустин, Рівне, Шпанів, Ямпіль); вода включена в композицію ансамблю як один з структурних елементів (Городець, Городниця, Вишикуси, Вишнівець, Нова Чарторія, Новомалин, Новоселиця (Хмельницька обл.), Плоска, Романів, Тютюнники) (Рис.13).

Як відомо, водойми покращують мікроклімат, сприяють розвитку рослинності. З цією метою при розплануванні палацово-паркових ансамблів, територія яких була недостатньо обводненою, створювались системи штучних водних басейнів (канали, стави), а також різноманітні пристрої, пов'язані з використанням декоративних властивостей води (фонтани (Млинів, Новомалин, Славута, Ульга), водоспади, каскади (Лабунь, Млинів та ін.). На кожному з етапів розвитку волинського палацово-паркового будівництва формування системи водних просторів пов'язувалось з певним семантичним навантаженням, включенням їх у знакові системи класичних парків бароко, пейзажних (сентиментальних та романтичних) парків. Штучними водоймами були збагачені пейзажі та перспективи рукотворного ландшафту у Антонінах, Берегу, Зурному (Рівненська обл.), Білозірці, Бужанах (Волинська обл.), Великих Межирічах (Корецьких), Кривині, Чорній (обидва - Хмельницька обл.), Шпанові, Тютюнниках (Житомирська обл.) та інших.

Унікальними з огляду на відсутність водних басейнів на території були садиби у Невіркові та Володимирці.

Просвітиницька естетика 2-ї половини XVIII століття за один з своїх основних принципів взяла гасло «наслідування прекрасній природі» [89, с.14]. Прагнення підкреслити цільність природи закріплювалось в натурі врахуванням специ-

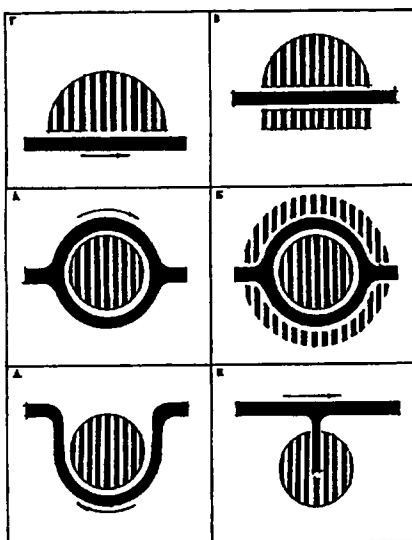

Рис.13. Принципові схеми включення водоймищ у просторову структуру ППА:
а- острівна; б- комбінована острівна;
в- лінійна двостороння;
г- лінійна одностороння; д- неповна острівна; е- локальна

фічних природних елементів (неоднорідного характеру рельєфу, живописного русла ріки, великих площин водного плеса озер), формувало неповторний фон для архітектурних об'єктів; протягом кінця XVIII - I-ї половини XIX століття - сформувало відособлений тип ландшафтного середовища - романтичний парк, насичений комплексом естетичних функцій.

Так як переважна більшість волинських резиденцій засновувалась у природному оточенні, яке складалося поряд з відкритими ділянками і лісові масиви, останні часто включались у структуру та композицію паркових зон. Активна діяльність людини по перетворенню ландшафту поряд з головними спорудами ансамблю була максимальною, поступово послаблюючись, зводилась до нуля на периферії. Поєднання відбувалось не тільки шляхом «переливання просторів» (Бочаниця (Рівненська обл.), Вишнівець, Ляшки (Хмельницька обл.), Самчики, Романів). Композиційний синтез парку і лісопарку (лісу) здійснювався за допомогою планувальної осі - алеї або дороги (Рівне). У даному випадку природний лісовий масив створював однорідне тло (у площинному та колористичному відношенні) для живописного силуету парку, глибоких перспектив, що відкривалися з палацових вікон.

* * *

Отже, локацію магнатських і шляхетських резиденцій на міському терені та поза його межами визначав комплекс різномірних чинників. Основними з їх числа були:

1. Історико-соціальні: заснування резиденцій і їх ситуювання у попередні століття здійснювалось у відповідності до вимог обороноздатності населених пунктів; локація замків визначала відповідні шляхи розвитку просторової структури міста або містечка. Тому формування нових резиденцій (з формальної і змістової сторін) відбувалось з обов'язковим врахуванням місць розташування ранніх замкових комплексів - вказані об'єкти були основною просторовою «точкою відліку» при зведенні нових ансамблів. До кінця періоду відбулось поступове нівелювання вказаної залежності у зв'язку з новими історичними реаліями.

2. Просторово-композиційні: акцентування вищевказаної ролі резиденцій досягалось двома шляхами. Перший з них полягав у дотриманні історичної традиції розташовувати ядро резиденції - палацово-парковий ансамбль - на певному незмінному місці незалежно від змінюваних умов міського середовища. Другий, більш прогресивний на нашу думку, викристалізувався в результаті сприйняття і активної підтримки основним замовником (тут - власником населеного пункту) новітніх західноєвропейських містобудівельних концепцій, і полягав у формуванні цілісної міської композиції шляхом включення палацово-паркового ансамблю у систему історично сформованих планувальних вузлів та просторових домінант або створення цієї системи відповідно до місцезорозташування ансамблю.

3. Ландшафтно-природничі: особливості природного середовища і геокліматичних умов у комплексі з формотворчою діяльністю людини, пов'язаною з пристосуванням і перетворенням оточення для власних утилітарних і естетичних потреб, відобразилось на архітектурно-просторовому вирішенні кожного конкретного палацово-паркового ансамблю з обов'язковою поправкою на регіональну специфіку зодчества (у нашому випадку - волинську) та естетичний клімат епохи (філософські ідеї, з якими пов'язувались напрямки розвитку просторово-ландшафтних структур в урбаністичних утвореннях та архітектурної форми в локальних об'єктах).

РОЗДІЛ 4

АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВИЙ РОЗВИТОК ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИХ АНСАМБЛІВ

Як було з'ясовано вище, палацово-паркові ансамблі Волині у 2-ій половині XVIII-XIX столітті були органічними елементами як міського, так і природного середовища. На їх локацію у міській структурі та ландшафті вплинули в своїй сукупності різноманітні чинники. Яким же був результат цих впливів і в який спосіб відобразився на внутрішній архітектурно-просторовій організації ансамблю та його окремих елементів? Саме на локальному, ансамблевому, рівні сконцентрувалися усі утилітарні та ідейно-художні вимоги до утворень такого виду. При цьому поєднувала їх у «багатоярусне» композиційне ціле складна функціональна система. Про рівні в організації внутрішнього простору ансамблю можемо говорити на підставі різноманітності виконуваних ним функцій.

Умовно можна вичленувати наступні рівні:

перший - ансамбль як середовище існування людини, життєві процеси якої проходять всередині певних матеріальних об'єктів, що призначені для виконання комплексу функцій, необхідних для ведення відповідного до суспільного статусу власника способу життя;

другий - ансамбль як ієрархічна система створюваних у ньому просторів;

третій - ансамбль як сукупність його структурних елементів.

Переважна більшість палацово-паркових ансамблів Волині окресленого періоду являла собою архітектурні комплекси, що несли на собі стилістичні та об'ємно-планувальні нашарування попередніх історичних епох. Навіть створювані за єдиними задумом, з огляду на економічні труднощі та зміну уподобань власників відповідно до зміни архітектурної моди, не були одномоментною акцією. Одномоментність будівництва - риса належна класицистичним ансамблям; але під час їх будівництва, первісний задум не завжди реалізовувався до кінця або коректувався, адаптуючись до ситуації.

Фактор часу відігравав одну з провідних ролей у створенні остаточного образу ансамблю, який, по суті, характеризувався вже як архітектурний комплекс. Ансамбль поступово викристалізовувався в часі протягом кожного етапу свого формування, архітектурно-просторова композиція уточнювалася та переосмислювалася з позиції нових завдань. В ході такої еволюції відбувався своєрідний «природний відбір» найбільш життєздатних вирішень, причому, нове виникало кожного разу, як правило у формі часткової, локальної зміни загальної просторової концепції, яка закріплювалася (або не закріплювалася) на наступних етапах розвитку ансамблю [22, с.275]. Тобто, прослідковується пряма залежність змістового насичення того чи іншого «ярусу» композиції від хронологічних рамок зведення або модернізації резиденції. В кінцевому результаті, завдання створення ансамблю досягалося тільки шляхом віднайдення складної, деколи ілюзорної, рівноваги або, швидше, рівнодійної взаємного контакту названих рівнів.

4.1. Функціональна типологія та внутрішні функціональні зв'язки елементів ансамблів

Палацово-парковий (садибний) ансамбль як один з архітектурних жанрів (за класифікацією Є.І.Кириченко [40, с.130]) характеризувався комплексом функцій, які моделювали систему всіх життєвих процесів.

Перенесення функціональних наголосів у палацово-парковому будівництві на різних етапах історичного розвитку відбувалося у зв'язку із змінами в суспільній свідомості, пов'язаними з найбільш животрепетними матеріальними та духовними потребами різних соціальних груп. Так як суспільна свідомість є гетерогенною за своєю природою, у ній у складній єдності та взаємодії завжди існують різночасові пласти [40, с.131]. Саме з цієї причини, у зодчестві протягом одного відтинку часу з'являлися різні за стильовими та функціональними характеристиками об'єкти. Так, палацово-паркове будівництво 2-ї половини XVIII століття на Волині характеризувалося процесами паралельного зведення, як барокових, так і класицистичних резиденцій; останні утримували незаперечне лідерство за чисельністю і протягом I-ї половини XIX століття, коли почали формуватися новітні романтичні ансамблі. Процес завершився модернізацією старих і епізодичним зведенням (унікальний випадок на Волині) нових модерністичних ансамблів у 1880-х роках.

Необхідність створення, відповідних до майнової ваги і місця власника на ієрархічні драбини, резиденцій (інколи процес протікав у зворотньому напрямку), за традицією, що походила з початку XVII століття [184, с.87] зумовила чільність репрезентативної функції. Вона стала каркасом, на який «нанизувались» усі інші, що забезпечували «життєдіяльність» ансамблю (комунікаційна, господарська), і підпорядковувала собі утилітарну (трансформувалась у похідну від основної).

Доцільно виділити адміністративну (у випадку, коли резиденція - центр латифундії або фільварку) та рекреаційну функцію (набуває рівноважного або домінуючого значення відповідно у 2-й половині XVIII століття та 1-й половині XIX століття.).

Репрезентативність стала осмисленням нового способу життя, яке провадилось магнатами та шляхтою у своїх резиденціях. Екстер'єрність форм і просторів епохи бароко [35, с.125] була прямим результатом створюваної палацово-парковим ансамблем атмосфери видовищності, відділеної від реального життя, розрахованої на споглядання ззовні. На теренах Волині у 2-й половині XVIII століття триває будівництво барокових ансамблів, в той час як вся Європа та центральні землі Речі Посполитої вже переживають бурхливе зростання кількості класицистичних. Уповільнений процес зміни стилістичних орієнтирів можна пояснити віддаленістю від центрів-генераторів концепцій у зодчестві у Західній Європі та Польщі. Крім того, поняття традиціоналізму у суспільному та особистому житті, особливо у шляхетському середовищі (магнатерія відходила від нього, наближаючись за уподобаннями до королівського двору [210, с.274, 300-303]) було спряжене з поняттям сарматизму. Синонімом цього поняття в архітектурі був стиль бароко.

Функціональна організація барокових ансамблів базувалася на домінуванні виключно репрезентативної сторони. За тієї обставини, що у Волинському регіоні 2-ї половини XVIII століття не-зустрічаємо «чистих» зразків барокових резиденцій, прослідковується тенденція збереження засад репрезентативності при розплануванні садиб раннього класицизму. На відміну від бароко свої норми впорядкованості класицизм пропонував як модель поведінки людей у різноманітних життє-

вих ситуаціях, а середовище формував як декорацію, всередині якої повинна проявлятися театралізована поведінка [35, с.125].

Репрезентативна функція зумовила поділ простору резиденції за прямим призначенням: зона перед палацом набула парадного характеру і стала тією сценою, де розгорталась основна дія. Архітектурність передпалацового простору проявилась у регулярній структурі парадної території, що замикалась з протилежних сторін об'ємами палацової будівлі та в'їзної брами. Таким чином налагоджувався основний візуальний та функціональний зв'язок. Співосність розташування палацу і комплексу споруд в'їзду (кордегарди, будинки сторожі) створювала ефект просторового «накладання» фасадів - архітектурне обрамлення об'єктів дального плану створювали об'єми тих, що були попереду. Звичайно, такого ефекту досягали при розташуванні споруд у паралельних площинах. Прийом акцентації парадності застосований у резиденціях князів Вишнівецьких у Вишнівці, графів Грохольських у Грицеві, графів Ходкевичів у Млинові (також, як локальний приклад, в Івниці (розташована на території колишнього Київського воєводства, тепер у Житомирській обл). До подібного засобу звертались і на межі XIX-XX століть при розбудові класицистичних резиденцій, застосовуючи необарокові елементи в об'ємно-планувальному вирішенні та відповідні принципові схеми просторової локації будівель (резиденція гр.Потоцьких у Антонінах).

Так, як на розплануванні пізньобарокових та ранньокласицистичних садів відобразився змістовий дуалізм зовнішнього (світського) та внутрішнього (родинного) життя у суспільстві 2-ї половини XVIII століття, в подібний спосіб відбулася зміна у внутрішньому змісті рекреаційної - паркової - зони. Архітектурна декоративність винесених у природу палацових апартаментів, призначених для відпочинку, розваг, філософських роздумів поступово поступається місцем природнім формам у натуральному середовищі, що існує для усамітнення, звернення до власних почуттів та емоційних переживань. В результаті палацова споруда стала «перехідним» елементом від регламентованої гармонії передпалацового простору до вільної досконалості рекреації. Під терміном «рекреація» будемо розуміти: по-перше, певну частину парадної зони, планувально локалізованої і призначеної як для прийому гостей, так і для родинного спілкування; по-друге, зону на території резиденції, яка сформувалась як самостійний просторовий елемент у структурі ансамблю, призначений для спілкування людини з природою.

На межі XVIII-XIX століть відбувся перерозподіл «ваг» двох основних функціональних зон, який кардинально вплинув на композиційну схему розташування архітектурних об'єктів в межах палацово-паркового ансамблю. (Рис.14). При збереженні сильної парадної функції у волинських резиденціях, рівноважною за значенням стає рекреаційна, в зв'язку з чим виникають нові співвідношення масштабів передпалацового двору та парку (Городок, Велицьк, Великі Межирічі (Корецькі), Кустин, Порицьк (Волинська обл.), Тучин, Острог). Визначається чітке зонування території ансамблю: «парадний простір»-«палац»-«рекреація». Процес наростання значення ландшафтного елементу ансамблю відбувався ще інтенсивніше до 1840-х років. У цей період репрезентативність, як основна риса палацово-паркових ансамблів попереднього періоду, втрачає свою роль - передпалацова парадна зона зводиться до мінімальних розмірів або, у деяких випадках, втрачається зовсім. Натомість, парк виходить за рамки звичного для себе у попередні десятиліття простору, охоплюючи палацові корпуси з усіх боків. Тобто, можемо говорити про засадничу рису романтичного ансамблевого будівництва - рівноз-

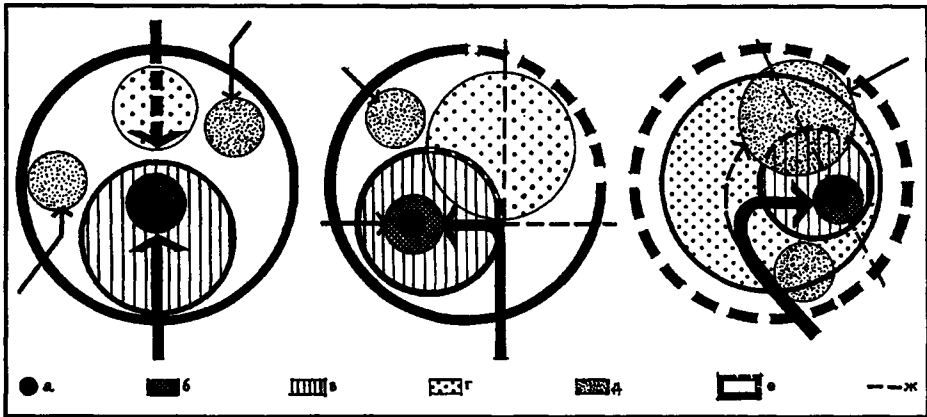

Рис. 14. Принципові схеми компоновки функціональних зон ППА:
 а- палац; б- припалацова зона; в- парадний простір; г- рекреація; д- господарська зона;
 е- територія ППА; ж- композиційні осі

начність зон та елементів резиденцій [40, с. 136], на відміну від ієрархічності, притаманної класицистичним ансамблям.

Для забезпечення умов життя, визначених епохою для певних шарів суспільства Речі Посполитої, відповідно до їх суспільно-політичного та майнового стану, як самодостатньої системи, була необхідною наявність ще ряду функцій. До них відносимо адміністративно-господарську, комунікаційну і, окремо, культурно-освітницьку.

На початку досліджуваного періоду - від 50-х років XVIII століття і практично до його кінця - у крупних резиденціях господарські зони розташовувались на периферійних ділянках рекреаційних (паркових) - Рівне, Боремель, або виносились за межі садиби (Вишнівець, Мізоч), функціональне зонування садиб середньої і дрібної шляхти відбувалось дещо по-іншому - до парадної зони перед палацом безпосередньо примикала господарська територія, межа між ними була умовною. У першій групі, зв'язки з палацовою зоною були опосередкованими, замаскованими - на передній план виносились тільки дії на парадній «архітектурній» сцені. За умов розвитку на початку XIX століття нових суспільно-економічних відносин, значна частина волинських резиденцій стала адміністративним центром економічно-продукційних осередків (внутрішня господарська функція). Така зміна змісту була актуальною для «виживання» старої аристократії в нових умовах. У просторову структуру багатьох резиденцій включались управління маєтками - комплекс господарських (економічних) споруд (Вороньчин, Великі Межирічі (Корецькі), Замліче, Ладиги (Хмельницька обл.), Млинів, Новоселиця). Територіально вони ізолювалися від інших функціональних зон ансамблю.

Вирішення біжучих господарських проблем вимагало частого контакту робітників з управляючими. Саме з цієї причини досить часто зустрічаємо варіант винесення господарської (або економічної) зони перед парадною передпалацовою і формування її у вигляді локального двору - кінець XVIII століття (Лабунь, Тучин, Дольськ (тепер - Любешів Волинської обл. [145, т. Va, с. 105-106]). На території Великої Польщі (за загальноприйнятою термінологією щодо означення земель Речі Посполитої до Люблінської унії 1569 р.) аналогічний композиційний задум реалізований у палацово-паркових ансамблях в Роголіні та Чернесві. Інший

варіант - формувалася система споруд, «нанизаних» на одну вісь - злам XVIII-XIX століть - 20-ті роки XIX століття (Боремель, Гамерня, Лашки (Хмельницька обл.), Млинів (Рівненська обл.)). Таке взаємне розташування давало можливість: по-перше, усунути транзит через передпалацовий простір (парадний двір) невідповідних йому за функцією дій; по-друге, підкреслити економічне та фінансове процвітання господаря.

У тому випадку, коли резиденція функціонувала як об'єкт призначений для парадних прийомів, економічні фільваркові (згодом, виробничі) споруди розташовувались автономно, на території вотчинного населеного пункту (Лабунь, Рівне), що стало традиційним вже з 1780-х років (внутрішня господарська функція трансформувалася у зовнішню виробничу). Чинники, що зумовили подібне розмежування докорінно відрізнялися від попередніх і були пов'язані із збільшенням масштабів господарки. Господарська зона була багатофункціональною, являючи комплекс різноманітних об'єктів - адміністративних будівель, виробничих приміщень, будинків для проживання робітників (Корець, Славута, Кашувка, Любар).

Для резиденціонального будівництва середніх шарів дворянства характерне розмежування парадної, господарської і рекреаційної зон, здійснюване шляхом відповідного розташування будівель. На відміну від крупних садіб, тут була усталеною традиція територіально-просторового примикання першої і другої зон (протягом останніх років XVIII-майже всього XIX століття), яка віддзеркалювала натуральне виробництво у сільських маєтках. Тенденція до територіального зближення функціональних зон у резиденціях аристократії наростає в 2-ій половині XIX століття (Антоніни, Лашки (тепер - Морозівка Хмельницької обл.), Новоселиця, Андрушівка (Київське воєводство)).

Різноманітність виконуваних функцій та варіабельність взаємного розташування функціональних зон на території палацово-паркового ансамблю, необхідність поєднати їх у єдине композиційне ціле, зумовила виникнення системи комунікацій як всередині ансамблю в цілому, так і окремих його структурних елементах. Чільне місце в ієрархії комунікаційних зв'язків займала система доріг та алей, що сполучала головні палацові споруди з зовнішнім середовищем (міськими кварталами, центральною площею, вулицями та замиськими дорогами). Наступні за значенням зв'язки виникли між планувальним центром ансамблю та основними елементами рекреаційної зони (парк, сад); господарської зони - усі вони відрізнялися ступенем інтенсивності та періодичності. Комунікаційна функція, закладена в основу формування припалацових рекреацій (парків), кардинально відрізнялася за змістом від усіх, що згадувались. Система алей, доріжок, стежин поєднувала окремі ділянки парку, несла естетичне навантаження - виражала ідейно-художній зміст, що цілеспрямовано закладався з моменту його формування.

Цілком закономірно, що поліфункціональність резиденцій викликала до життя значну номенклатуру будівель та споруд. Їх функціональна типологія у 2-ій половині XVIII-XIX столітті досить широка. Можна виділити три групи, де набір елементів змінюється в залежності від історичного періоду будівництва і масштабу ансамблю.

До першої належать: палацові будівлі (головний корпус палацу та флігелі (офіцини), домові каплиці. Флігелям надавали подвійної функції: продовження палацових апартаментів (кімнати для гостей), службові приміщення (кухня, житло слуг і т.д.). Для епізодичного перебування під час полювань (дуже популярного виду розваг знаті протягом досліджуваного періоду і попередніх років) зводились і так

звані мисливські палацки (Вороньчин, Велицьк, Бережце, Гамерня), які згодом часто стають постійним місцем проживання власника.

До другої групи відносимо: паркові споруди (оранжереї, танцювальні павільйони, театри, амфітеатри, альтани, перголи, ротонди, декоративні містки, гроти, святині, будинки-павільйони, каплиці та інші; в пізній період - кінець XIX ст. - тенісні корти (Олика, Нова Чарторія)).

До третьої групи належать: службові та господарські будівлі (будинки управляючих, економів, слуг, сторожі, садівників, теплиці, требхауси, стайні, каретні, манежі, скарбці (склади), хліви та інше; в пізній період - гаражі).

4.2. Закономірності формування об'ємно-просторових композицій

Ідея єдності, тісного взаємозв'язку архітектурних споруд та утворюваних ними просторів, що складають разом органічне ціле, закладена в основу поняття архітектурного ансамблю. Першим кроком на шляху до досягнення такої гармонії, як вже було з'ясовано вище, було формування внутрішнього функціонального каркасу. Різномірні функції, об'єднані під одним «дахом» змісту, зумовлювали той чи інший варіант композиційного співвідношення будівель ансамблю. Домінація функції не завжди була непорушним правилом. Винятки стосуються, численних на Волині, прикладів формування резиденцій власників на основі оборонних замків або фортець, де обриси зовнішніх стін або укріплень, наявність ранніх будівель, диктували композицію об'ємних елементів, що включались у комплекс. Сприймаючи «де факто» вже складену композицію палацового закладення, у кожний наступний період відбувалося свідоме або підсвідоме уточнення та переосмислення засад формування архітектурно-просторової композиції з позиції реалій епохи.

Закономірності формування палацово-паркових ансамблів на Волині у 2-ій половині XVIII - XIX столітті доцільно розглянути в таких аспектах:

перший - композиційні особливості трансформації замкових комплексів у палацово-паркові;

другий - характерні шляхи розвитку композицій «еволюційних» ансамблів;

третій - композиційні основи формування ансамблів, створюваних за єдиним задумом у історично короткий проміжок часу (просторові утворення такого типу доцільно розглядати відповідно до кожної з архітектурних епох).

Трансформовані замкові комплекси.

Зміна суспільно-політичних умов у 2-ій половині XVIII століття у Речі Посполитій, як вже зазначалося, відобразилася на характері функціонування середньовічних замкових комплексів. З огляду на конструктивні особливості споруд (товщину, матеріал зовнішніх стін) та системи укріплень, більшість з них збереглася повністю (князів Острозьких-Любомирських у Дубно, князів Вишнівецьких у Вишнівці, графів Радзивіллів в Олиці) або фрагментарно (князів Чарторийських в Корці, графів Сосновських у Новомалині, князів Сангушків в Заславі). Підхід до реконструкції замків базувався на перетворенні та розширенні основних будівель, керуючись при компоновці об'ємів та окремих елементів прагненням створити представницький образ модернізованої резиденції. Тобто, основною метою при переустрої «морально застарілих» комплексів було органічне включення в загальний просторово-часовий контекст оточення, психологічна основа якого - суб'єктивне сприйняття людиною. «Люди розуміють той тип архітектури, до якого вони підготовлені...[20, с.47]». Репрезентативність у всіх проявах людського буття (тут,

звичайно, йдеться про вищі шари суспільства) як на Волині, в цілому в Україні, так і у всіх без винятку європейських країнах, стала символом 2-ї половини XVIII століття.

Аналізуючи композиційні засади трансформації замкових комплексів, можна виділити три основні концепції їх реалізації: «закрита», «напіввідкрита», «відкрита» (Рис.15). У першому випадку зміни відбувалися в межах замкових мурів без акцентації їх (змін) ззовні. Візуальний та композиційний зв'язок нової палацової будівлі з містом забезпечувався шляхом її співосного розташування з в'їзною брамою (Корець) або акцентації головного палацового корпусу (вже існуючого на момент модернізації) введенням в його об'ємну структуру певного елемента-домінанти [226, с. 234](лоджія в Олиці, бароковий фронтон палацу у Новомалині).

Вже сформована забудова навколо замкового подвір'я - з однієї сторони, необхідність пристосувати її до представницьких потреб - з іншої, стали передумовами для розбудови Дубнівського замку. У 1781-1785 роках на старих фундаментах вздовж північно-східного оборонного муру було зведено новий палац. Дослідники стверджують, що у розбудовчій акції приймав участь королівський архітектор Д.Мерліні (участь його у створенні інтер'єрів доведена польським дослідником В.Татаркевичем). Таким чином сформувалася напіввідкрита назовні композиція. Ймовірно, однією з причин було бажання власника акцентувати увагу на цьому будинку тих людей, що приїздили до міста (палац з великої відстані і зараз проглядається з замиської магістралі).

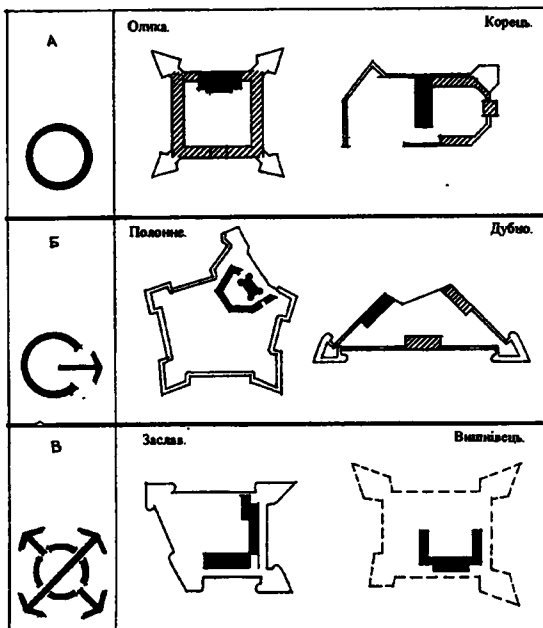

Рис. 15. Композиційні схеми трансформації замкових комплексів у палацові:
А- закрита; Б- напіввідкрита; В- відкрита

Деяко іншим шляхом була досягнута мета розкриття внутрішнього замкового простору на міську забудову у середньовічному місті-фортеці Полонному. Хоча дата будівництва оборонного житлового корпусу (приблизно 30-40-і роки XVII століття) і не вкладається в хронологічні рамки дослідження (як і замкові будівлі в Олиці; Бродях, Жовкві - на Галичині, Збаражі - на Поділлі), прийом ліквідації частини фортечних мурів для композиційного включення будинку у міську структуру, ще раз свідчить про зміни в суспільній свідомості на користь репрезентативності - основної функціональної характеристики для споруд такого типу.

Нова тенденція відкритості замкових комплексів на оточення, особливо на центральну частину з ринковою площею, прослідковується при розплануванні палацового ансамблю в Заславі. Вирішальну роль у виборі архітектором П.-А.Фонтаною (1696-1765) загальних композиційних засад відіграв глибокий аналіз конк-

ретної містобудівельної ситуації. За припущенням, висунутим у публікації «Замок-палац кн. Сангушків в Ізяславі» [84], розбудова заславського замку - зведення палацового комплексу та флігеля - велась в кінці 40-х - на початку 50-х років XVIII століття. В плані будинки утворювали Г- подібний об'єм з майже однаковими за довжиною раменами. Аналізуючи фіксаційний план міста 1798 року не можна не помітити, що майже все старе місто на лівому березі Горині потрапило в сектор, утворений уявним продовженням фасадних площин головного корпусу палацу та офіщини [84, с.49]. Таким чином, з палацового двору можна було охопити мальовничий силует лівобічної частини Заслава в органічному поєднанні його ландшафтною пластики та архітектурних акцентів. Можливо, що саме заради створення названих візуальних зв'язків та перспектив, Фонтані довелося принести в жертву найвигіднішу, південну, орієнтацію головного фасаду палацу і зорієнтувати його в північному напрямі.

Власне, ці, найбільш вигідні для сприйняття, ракурси обирали художники (зокрема, Н.Орда) для відтворення дубнівського та заславських палацових комплексів при виконанні пейзажних замальовок¹.

Неодмінним структурним елементом будь-якої резиденції протягом досліджуваного періоду був сад або парк. За тієї обставини, що палацові ансамблі, які сформувалися в результаті трансформації, обмежувались оборонними мурами, традиційним було розташування припалацової рекреації поза межами укріплень. Пряме композиційне стикування палацової та паркової зон здійснювалось по-різному. Парки у Корці, Новомалині, Олиці, Старому Олексинці розвивались безпосередньо біля замкових стін. У Новомалині композицію можна характеризувати як центральну (замковий комплекс з усіх сторін оточений парком); у Корці - парк виконував роль «буферної» зони між замком та руслом р.Корчик. Аналогічний принцип взаємного розташування споруд та рекреації бачимо у Вишнівці, з тією лише різницею, що з втратою системи оборонних споруд (бастіонів з куртинами) внутрішньозамковий регулярний парк на початку XIX століття об'єднався з новорозпланованими пейзажними ділянками.

Окремий випадок - локалізація парку, як самостійного просторового утворення за межами міста (Дубно, парк Палестина [44, с.10], Заслав, парк у с.Клімівка [159, с.46]; Корець, парк у с.Головниця [215, т.3, с.112, 144, т.1, с.48]). З такою автономізацією зустрічаємо у зв'язку з розповсюдженням на Волині у першій декаді XIX століття традиції будівництва літніх резиденцій (Григорівка біля Старокостянтинова, Зурно біля Березного, Зосін біля Великих Цепцевич [145, т. Va, с.33-34]).

Еволюційні ансамблі.

Наступну групу складають палацово-паркові комплекси, які формувалися протягом тривалого періоду часу. Саме вони складають найбільше наукове зацікавлення. Причини криються у специфіці сприйняття подібних архітектурно-просторових утворень, утворюваного ними середовища, відображаючи підхід зодчих різних поколінь до архітектурного спадку минулого.

По-перше, усвідомлення того, що ансамбль несе на собі нашарування історичних епох, надає особливій глибини сприйняттю його архітектури, дає змогу відчутти плін часу. По-друге, значно розширюється інформаційне поле архітек-

¹Замальовки, що здійснював Н.Орда, умовно можна поділити на декілька груп. Одна з них складається з видів палаців з їх найближчим оточенням; іншу становлять красвиди населених пунктів, де зафіксовано особливості забудови і ландшафту.

турного оточення. Матеріальні об'єкти, що збереглися, здатні стимулювати уяву людини, поповнюючи її відомості про минулу епоху взагалі, та минуле даного середовища зокрема, що поглиблює їх емоційний потенціал. По-третє, чим довше існує ансамбль, тим більшу стійкість він проявляє по відношенню до спроб радикального реконструктивного втручання [22, с.275]. Отже, мова йде про вплив архітектури на суспільну свідомість, про загальнокультурне та художнє значення ансамблю, яке впливає на прийняття рішення про подальшу долю на кожному з етапів його розвитку.

Відбитки архітектурних концепцій різноманітних епох увібрали в себе численні волинські резиденції. Найбільш виразними з них були палацово-паркові комплекси у Рівному, Антонінах, Дольську, Конюхах, Новій Чарторії, Новомаїні, Сморгдві, Вишнівці¹. Можливість їх об'єднання виникає не за умови спільності стилістичних та композиційних особливостей, а за ознакою еволюційності формування. Кожен з перерахованих комплексів у рівній мірі відзначений тими чи іншими рисами архітектурних епох, протягом яких відбувалася їх кристалізація. Поетапний розвиток резиденцій представленої групи перетворив їх в об'єкт «колективної творчості» архітектурних шкіл західної Європи і, одночасно, творчого змагання на предмет ареалу своїх впливів. Масштаби цих впливів були всеохоплюючими на Волині та Лівобережжі, про що свідчить російський дослідник Ф.Ф.Горностаєв: «Ці останні пам'ятки (садиби місцевого українського та прийдешнього дворянства - О.М.) у XVIII ст. відрізняються від попередніх тим, що вони не мають місцевих українських особливостей; вони загальні по відношенню до мистецтва, що охопило Росію у XVIII і на початку XIX ст. [19, с.37]». Подібне свідчення дає і польський письменник, історик і краєзнавець Ю.І.Крашевський: «...при незірних доходах магнатів, легко здогадатися, що в палацах знайдете все, що найдорожче і найвишуканіше, що в їх особах знайдете найвищу освіченість, але наперед можна бути впевненим, що тут марно шукати народного характеру і його рис.»[185, т.3, с.60].

Волинь 2-ї половини XVIII століття була ще «чистою сторінкою» у zakresі палацово-паркового будівництва, яку необхідно було заповнити архітектурними ансамблями, вартими європейського статусу. Належність до категорії сучасних (своїй епосі) високохудожніх споруд ще з середини XVII століття традиційно визначалася за ступенем дотримання канонів європейських архітектурних традицій взагалі та ступенем наслідування королівського резиденціонального будівництва на теренах Речі Посполитої [210, с.300]. Так, французький класицизм позначився центрально-осьовою композицією усього ансамблю та парадної його частини, композиційному взаємозв'язку парадної та паркової зон шляхом введення у структуру передпалацового простору декоративних партерів або вирізних газонів (Велицьк, Вишнівець, Кустин, Порицьк, Мізоч). Англійський класицизм, зокрема у садибному будівництві, став джерелом формування композиції ансамблю «палладіанського типу», переосмисливши концепцію замиської вілли, створеної, як відомо, ще в XVI столітті А.Палладіо, що дало змогу тісніше пов'язати палацові будівлі з ландшафтом і чітко визначити функціональне призначення груп приміщень (Боремель, Гриців, Рівне і т.д.). Італійське бароко внесло корективи у трактування об'єму головного корпусу, позначилося на композиційній ув'язці усіх елементів

¹Резиденція у Вишнівці за композиційними характеристиками та вихідними умовами формування знаходиться на межі першої (трансформовані замкові комплекси) і другої (еволюційні ансамблі) груп.

ансамблю з рельєфом ділянки шляхом терасування (Млинів, Чуднів, Острог), яке застосовувалося і в «історичних» парках 2-ї половини XIX століття.[152, с.198].

Як вже зазначалося, репрезентативна функція у палацово-парковому будівництві на Волині зберігала своє привілейоване становище до 1830-х років, диктуючи загальну об'ємно-просторову композицію. Домінування функції визначало домінування певних просторів та об'єктів - вся композиція ансамблю базувалася на ієрархічному принципі. Проходячи через дві архітектурні епохи - бароко та класицизм - закономірність трактування цілого ансамблю, як системи взаємопідпорядкованих елементів втратила свої позиції внаслідок зміни світоглядних ідей у романтичну епоху в першому двадцятиріччі XIX століття. Цілком зрозуміло, що магнатські і шляхетські резиденції у зменшеному масштабі трансливали ззовні усі коливання суспільної кон'юнктури, відображали у своїй структурі ієрархічний лад сучасного їм суспільства.

Отже, і бароко, і класицизм відводять головну роль палацовій будівлі, яка стає центром композиції ансамблю; при цьому застосовувався ряд прийомів, за допомогою яких підкреслювалось виключне значення головного корпусу. По-перше, будинок був значно більшим за геометричними розмірами, ніж усі інші, що розташовувались на території ансамблю. По-друге, вісь симетрії головного будинку співпадала з центральною віссю цілого закладення.. Навколо неї формувалась забудова, творилась ієрархічна система просторів. Характерним прийомом організації напівзамкнутого парадного двору (курдонеру) з розвинутою глибиною координатою було сполучення палацу з флігелями, розставленими перпендикулярно головному корпусу. На Волині існувало два різновиди такої композиції. У першому, що рідко зустрічаємо в місцевій будівельній практиці I-ї половини XVIII століття, за взірцем композиції взято королівську резиденцію у Версалі (палац у Вишнівці (1720-1732)). Архітектурність образу акцентована регулярно розпланованим парадним двором, що просторово сполучав палац із співосно розташованою в'їзною брамою. У другому - стикаємося з широко розповсюдженим у регіоні палладіанським прийомом: сполучними елементами між палацом і офіцинами виступають півкруглі одноповерхові закриті галереї (палац у Рівному (1732-1738)). Обидва приклади демонструють один з способів організації архітектурного простору в обрамленні архітектурних будівель - виділення простору шляхом їх розстановки.

В «еволюційних» резиденціях Волині регулярно планувальне ядро з центрально розташованим палацом у процесі наступної розбудови не зазнає практично ніяких змін у своїй композиційній організації, в іншому випадку - існуюча симетрія підсилюється введенням в структуру центру ансамблю нових споруд, близьких за стилістикою зведеним раніше або контрастним з ними (будинок гімназії та корпус нової оранжереї у Рівному, житловий корпус, замкова каплиця у Новомалині) (Рис.16).

Як свідчать план замку у Вишнівці середини XVIII століття, проєктовані на той час кордегарди, повинні були замкнути парадний двір палацового ансамблю, підкресливши своїм симетричним розташуванням класичні засади композиції; монотонність видовжених одноповерхових об'ємів ще раз акцентувала увагу на палацовому корпусі. Проєкт був реалізований, втіливши задум зодчих.

Комплекс споруд, що утворили палацовий будинок у резиденції гр.Потоцьких в Антонінах, формувався поетапно з 60-х років XVIII століття. до 1906 року. [171]. Композиція планувального ядра не втратила рис репрезентативності. На-

впаки, шляхом «ущільнення» забудови навколо парадного двору (до старого корпусу палацу приблизно у 1830 році добудовано новий, класицистичний, трохи згодом - бальний зал, що поєднав палац і флігель (перед 1875 роком), введення у традиційну номенклатуру забудови палацової зони будинку бібліотеки (реконструйованої оранжереї), завершення просторової композиції необароковою брамою (1897-1902 роки), зведеною за проектом французького зодчого Ф.Арво (? - 1902)) архітектурний характер простору значно підсилений. На останньому етапі розбудови ансамблю (1906 рік) архітектором Ф.Фельнером реконструктивні роботи продовжені у

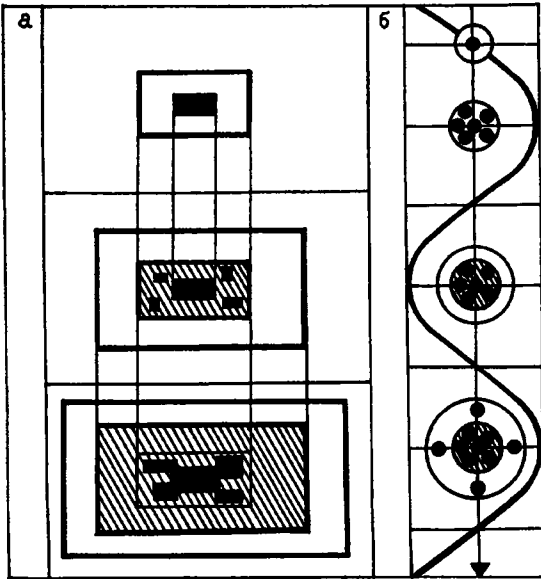

Рис.16. Моделі розвитку планувальної структури ППА:
а - із змінами у структурі ядра; б - без змін у структурі ядра

тому ж стилістичному ключі: палацовий корпус перебудований у необароковому стилі, контрастуючи з усіма іншими будинками, трактованими класицистично. Суттєва зміна образу не порушила гармонійної цілісності комплексу - деталям зовнішнього оздоблення деяких ранніх споруд також надано рис необароко. Стилістичну єдність палацового комплексу підтримано і відповідною перебудовою стаєн, вирішених у класицистичному дусі, розташованих на протилежному боці палацового дідинця. Отже, правильно віднайдена міра подібності та контрастного протиставлення створила специфічний ефект динамічної рівноваги у сприйнятті ансамблю, стала засобом досягнення гармонії.

Зміна архітектурних епох відобразила зміни у світоглядних концепціях межі XVIII-XIX століть. Класицистичні тенденції у композиційному формуванні просторів займали панівне становище, залишаючи без змін принцип ієрархічної побудови волинських ансамблів. Зміни відбувалися у співвідношеннях просторових та об'ємних елементів. Чітка симетрія і осьовість надалі були стрижневими композиційними опорами. Ієрархічність підкреслювалася принципово новим розплануванням садиби: палац між парадним дідинцем (двором) і садом (парком). У ранньокласицистичних ансамблях передпалацовий та запалацовий простір (тут - партери зелені) трактувались як рівнозначні, внаслідок чого палац становив геометричний центр композиції. Тому, цілком закономірним явищем у Європі (Англії, Польщі) було звернення до палладіанського зразку центричної вілли (палац у Чізвіку (1725-1730), палац у Мергеворт (1723) - Англія, палац у Любостроні (1800), палац Кролікярня у Варшаві (1786-1789)). На території Волинського регіону палаци такого типу не споруджувалися.

З розвитком теорії паркобудування, перетворення ландшафтів, підведення до них філософських підвалин англійського Просвітництва (Шефтсбері, Мільтон), парк як структуроутворююча одиниця палацово-паркового ансамблю, «підходить» до стін палацу в 70-90-х роках XVIII століття. Саме такі процеси відбуваються

при формуванні «новочасової» тріади «парадний двір»-«палац»-«парк» у Вишнівці. Палац зберігає своє чільне становище композиційного центру, «змикання» архітектурного простору перед головним фасадом і природного простору зі сторони південно-західного корпусу відбувається за посередництвом регулярно розпланованого італійського саду. Процес подібного злиття спостерігається і пізніше, у садби Оржевських у Новій Чарторії (зведена у 1780-1810 роках, реконструйована у 1880-х роках [72, т.1, с.151]). Більше того, тут відбувається «поглинання» архітектурного пейзажу натуральним (чого ще немає у Вишнівці) при збереженні лише регулярного каркасу припалацової зони рекреації і його розвитку, вже як еkleктичного елементу на одній з ділянок парку.

Розташування комплексу господарських споруд в еволюційних ансамблях здійснювалося відповідно до ієрархічних засад. Перший варіант передбачав локалізацію господарського двору на периферії рекреаційної зони; поєднання з центральною частиною відбувалося за допомогою відповідної планувальної осі (Рівне, Нова Чарторія). Другий - визначався ще бароковою (яка за формою співпадала з місцевою) традицією формування просторової системи «подвійного» (парадного та господарського) двору, складові якого розташовувались послідовно за наступними схемами: вздовж головної осі ансамблю «господарський двір»-«парадний двір»-«палац» (Дольськ); перпендикулярно головній осі - «господарський двір»-«парадний двір з палацом»-«господарський двір» (Антоніни). На початку XIX століття відбулося їх поступове композиційне (просторове) та функціональне злиття. Стайні для коней, каретні, манежі доповнювали перелік споруд, що формували центральний простір (утримання та розведення породистих коней, колекціонування екіпажів було престижним, так як і накопичення творів мистецтва, антикваріату). На Волині, крім антонінського, особливо славились новомалинський та славуцький табуни.

Ансамблі, зведені за єдиним задумом.

Композиційні основи формування палацово-паркових ансамблів створюваних за єдиним задумом у значному ступені аналогічні тим, що розглядалися вище, але заслуговують на особливу увагу, являючи у переважній більшості зразки синтезу «чистих» композиційних прийомів, які представляли конкретний історичний період та відповідний архітектурний стиль. Сказане повною мірою стосується композицій архітектурних споруд, не торкаючись просторово-планувальної організації ландшафтних утворень на території ансамблю, які за своєю суттю складали елемент, що перебуває у постійному русі (у часовому контексті).

Ансамблі, зведені за єдиним задумом і в порівнянню короткий проміжок часу, заслуговують на виділення в окрему групу ще й тому, що тут, як основний, виділяється наступний спосіб формування архітектурного простору: постановка будівлі-монументу у природному ландшафті, яка створювала навколо себе зону активного впливу. Можна не погодитись з твердженням польського дослідника А.Мілобендзького про те, що палацово-паркове будівництво в Польщі (тут - Річ Посполита - О.М.) відрізняє від західноєвропейського «неврахування місця» [202, с.228]. На Волині саме місцерозташування ділянки та її ландшафтні особливості, були одним із основних чинників, що диктували напрями композиційного розвитку майбутнього ансамблю.

Велика польська аристократія, яка за фінансовою могутністю мало поступалася королю, прагнула не відставати і в оснащенні власних резиденцій. Великі латифундії, чудова земля Волині, а, значить, і надприбутки власників, дозволяли

реалізувати найбільш претензійні проекти. Якісний рівень ансамблів не поступався, у деяких випадках, дорівнював і навіть перевищував здійснене у столиці.

У цей час французькі мистецькі кола говорять про «le gout en architecture» [197, с.12]. «Добрий смак» став своєрідним гаслом кінця XVIII століття, формулюючись під час подорожей знаті за кордон, де відбувалося знайомство з надбаннями класичної архітектури, особливо, італійської (як данина античності), французької (як данина прихильності короля) та англійської (як данина батьківщині філософії Просвітництва, згодом - романтизму). Знання про архітектуру Західної Європи переносились на Волинь не тільки у вигляді отриманих вражень, але й трактатів, гравюр з видами міст і окремих історичних споруд, первістків популярної літератури.

Класичні правила досягнення гармонії у композиції залишалися сталими: симетрія і осьовість на базі ієрархічного співвідношення просторів. На цих фундаментальних прийомах засноване планування великої кількості палацово-паркових ансамблів, створених у 1750-1800 роках: графів Чацьких у Боремлі (біля 1781 року) та Сельці (після 1795 року), графів Грохольських у Грицеві (1782 рік), графів Стецьких у Кустині (1770-80-ті роки) та Великих Межирічах (Корецьких) (1793-1800 роки), графів Стемпковських у Лабуні (біля 1780 року), графів Валевських у Тучині (1790-98 роки), Урбановських у Великих Цепцевичах (Рівненська обл.) (1770-80 рр.), Мишка-Холоневських у Холоневі (1750-70 роки). Цікавим є застосування вказаної композиції при розплануванні невеликого садибного будинку у Гуменниках (кінець XVIII століття) Окрім близьких хронологічних термінів спорудження, всі вищеназвані ансамблі об'єднані єдиною композиційною основою: палац поєднується з флігелями (бічними павільйонами) за допомогою звігнутих або прямолінійних галерей. Організація в такий спосіб парадного курдонеру свідчила про прагнення створити аналогію «палладіанської вілли». Головним «трансляційним» джерелом цього мотиву була Англія ще у I-ій половині XVIII століття Роль посередника початково виконувало видання К.Кемпбела «Vitruvius Britannicus» (1715, 1717, 1725 роки) [173, с.168], популяризуючи в Європі основні положення праці Палладіо. «Палладіанський» тип резиденції прижився і найчастіше застосовувався на Волині з суто функціональної необхідності поєднання об'ємів головної споруди та офіцин, пов'язаних з давньою польською традицією розташування кухні в окремому будинку [277, с.24] на віддалі від парадних та житлових апартаментів. Галереї полегшували сполучення між службовими будівлями і парадною їдальнею у палацовому будинку. Отже, з єдності функціональних та художніх завдань випливала ясна організація композиції.

Популярність «палладіанських» реалізацій на Волині була настільки великою, що у деяких випадках у пізніх резиденціях для підкреслення органічності поєднання головного корпусу з бічними павільйонами замість галерей застосовувались тільки невеликі чвертьколісті стінки, які виконували роль куліс, оптично замикаючи простір парадного двору у формі підкови (Ладиги Хмельницької обл. (1801-30 роки), Бужани Волинської обл. (1850-ті роки), Городниця Житомирської обл. (60-ті роки XIX століття)).

Класицистичні засади були визначальними при розплануванні палацово-паркових ансамблів графів Дунін-Карвицьких в Мізочі (1790-ті роки), графів Ходкевичів у Млинові (1785 рік), князів Порицьких у Порицьку Волинської обл. (2-а половина XVIII століття), графів Лінських у Романові (1790-ті роки-початок XIX століття), графів Радзивіллів у Шпанові (кінець XVIII століття).

Внутрішню замкнутість парадного простору підкреслював неодмінний та важливий прийом, що забезпечував домінування архітектурної споруди - завершення головної планувальної осі тільки одним будинком. Так композиційно були пов'язані палац і будинок садівника у Кустині, передпалацовий курдонер і костел св. Яна Непомуцена у Мізочі, головний корпус палацу та альтана на острові в Романові. Співосно з палацом розташовувалися в'їзні брами.

Принципи ситуювання господарського двору були окреслені при розгляді еволюційних резиденцій. Стосовно ансамблів, створених за єдиним задумом, вони незмінні і проілюстровані в таких закладеннях: паралельно або співосно головній осі (Лабунь, Тучин); перпендикулярно головній осі з одного боку парадного дідинця (Боремель, Кустин). В подібний спосіб вирішувалось примикання невеликого господарського двору у резиденції в Білостоку (1728-71 роки, Польща). Характерним було розташування економічних будівель вздовж головної під'їзної осі (Боремель, Лашки, Млинів, Шпанів).

Невеликі шляхетські садиби на Волині розплановувались відповідно класичних канонів, наслідуючи крупні ансамблі. за принциповою композиційною схемою Так, у с.Ємці Хмельницької обл. (1760-ті роки), с.Вишикуси Житомирської обл. (1780-90 роки), с.Туричани Волинської обл. (1806 рік) - парадна зона формується на основі центрально-осьового підпорядкування будівель з великим дідинцем, центр якого закріплювався круглим газоном. Осьова композиція була застосована при організації внутрішнього простору садиби в с.Пишки Житомирської обл. (біля 1860 року). Збереження класицистичних засад у планувальних схемах садіб на Волині в I-й половині XIX століття - характерна риса, зумовлена світоглядним консерватизмом дрібного дворянства і повільними темпами проникнення нових засад формотворення у провінцію.

Початок XIX століття знаменується у палацово-парковому будівництві поступовим відходом від строгої ієрархії в процесі формування композиційної структури. Як і в попередній період, ядром композиції залишається комплекс палацової будівлі і службових флігелів. Однак, їх розташування на території ансамблю вже не регламентується вимогою архітектурно-просторового домінування, обмежуючись акцентацією парадної функції безпосередньо у передпалацовому просторі (регулярне розпланування). Зростає за масштабами паркова зона і до середини століття, вся територія перетворюється у рекреацію з включенням в її планування житлового корпусу, будинків служб та малих архітектурних форм. Тенденція поступового переходу від виключно регулярних прийомів композиційного розкладу елементів до вільного планування є стійкою протягом всього XIX століття.

Унікальним, перехідним зразком від регулярної до живописної композиції та пейзажної побудови ансамблю є садибний комплекс у с.Самчики (1790-ті роки-1800 рік) [42, с.37]. Збережений симетричний принцип у розплануванні передпалацового двору та регулярний характер головної алеї, що веде до палацу. Кардинальні зміни відбулися в підході до їх взаємного розташування. Основну композиційну вісь умовно розділено на дві взаємоперпендикулярні частини: точка зламу фіксується архітектурно оформленим фонтаном (спорудженим у 1904 році). До вказаного часу таку роль виконував круглий газон. Таким чином утворився Г-подібний ланцюг: «в'їзна брама»-»газон з фонтаном»-»палац». Відзначається новизною і компоновка зон території ансамблю: палац та парадний двір являють планувальне ядро, геометричний центр; концентрично відносно нього розвивається

парк, наростаючи в сторону лісового масиву. Приклад свідчить про збереження класичних прийомів розпланування ансамблю (регулярний планувальний каркас) у поєднанні з вільним компонованням функціональних зон. Близькими за планувальним вирішенням композиційного ядра були палацово-паркові ансамблі в Ілляшівці (збережений, 1780-ті роки) та Семереньках (не існує) на Поділлі.

Втрата головної композиційної осі свідчила про появу романтичних тенденцій у волинському палацово-парковому будівництві. У першому десятилітті XIX століття наступив якісний перелом у критеріях вибору джерел наслідування архітектурних форм. На зміну категорії «доброго смаку», яка визначала панування античної архітектурної традиції прийшло розуміння щодо історичного значення та рівності усіх культур, які будь-коли існували. Таким чином, і в композиції романтичних палацово-паркових ансамблів поступово додалася властива класицистичним ансамблям ієрархічність, а отримувала розвиток характерна для даного періоду рівнозначність [40, с.136]. Характерним прикладом була компоновка забудови на території палацово-паркового ансамблю у Кривині (злам XVIII-XIX століть). Класицистичної архітектури палацові будівлі трактуються як архітектурні елементи, «вкраплені» у просторово-планувальну канву парку, покращуючи, прикрашаючи, збагачуючи своєю присутністю ландшафт рекреації.

Говорячи про рівнозначність, маємо на увазі ще і майстерність «вписування» архітектурних форм палацових будівель у ландшафтне оточення: вони не протиставляються природному середовищу, не контрастують з ним, а підсилюють сприйняття пейзажу. Динаміка і рух в композиції романтичних закладень несумісні зі статичністю застиглих форм і просторів у класицистичних ансамблях. Тому, при збереженні прямолінійності центральної алеї і обов'язкової мінімальної парадної зони перед палацом (газон круглої або овальної форми, невелика ділянка партерної зелені), вже не застосовується прийом завершення осі головним корпусом. Будинок розташовувався для сприйняття його під час руху, коли об'єм постійно змінював ракурс, забезпечуючи послідовність сприйняття перед глядачем (Любар, Нова Чарторія, Чорна, Чуднів та інші)¹.

4.3. Художньо-стилістичні особливості еволюції палаців

Розвиток художнього образу палацово-паркових ансамблів на Волині протягом 2-ї половини XVIII - XIX століть відбувався під потрійним впливом: трансльованої через територію Речі Посполитої європейської архітектурної традиції, власне польської та, протягом XIX століття - російської. Якщо для сприйняття внутрішнього змісту просторово-планувальних та композиційних вирішень був необхідний певний освітній та культурний рівень, то архітектурна форма могла бути застосована як така.

Волинське зодчество у жанрі садибного будівництва наділене комплексом стилістичних та об'ємно-планувальних особливостей, розкриття яких потребує розгляду, у наступних аспектах і на таксономічних рівнях.

По-перше, специфічні основи формотворення необхідно розглянути у кон-

¹Часто, визначаючи стилістичну належність ансамблю, у якості головного критерія приймають тільки формальні та об'ємно-планувальні характеристики головного палацового корпусу або виключно планувально-просторову організацію рекреаційної зони. На наш погляд, останній підхід є первинним, так як саме композиційні засади формування будь-яких утворень є вирішальними при прочитанні елементів, що їх формують. Стилістика архітектурних об'єктів відіграє у багатьох випадках вторинну роль, що пов'язано з різною динамікою розвитку форми і функції в архітектурі - О.М.

тексті впливів стилістичних концепцій, які відобразились на загальному образі палацових будівель та їх внутрішній структурі.

По-друге, необхідно відзначити роль окремих зодчих у створенні на Волині палацово-паркових ансамблів європейського рівня.

По-третє, прослідкувати значення інституту меценатства волинської аристократії у процесі формування архітектурного образу ансамблів.

По-четверте, визначити ступінь впливу традиційного зодчества на стилістику окремих елементів будівель.

Масштаби та стилістичні особливості елементів ансамблів взято за критерій їх класифікації: крупні (центри фільварків, міські резиденції аристократії), середні (міські резиденції шляхти, літні магнатські резиденції), дрібні - «двореки» (садиби дрібної шляхти, літні палаци невеликих розмірів у заміських парках рекреацій).

Єдність світового історичного процесу та його нерівномірність (зумовлена специфічними обставинами місця і часу) відобразилась на архітектурі волинських палацово-паркових ансамблів і проявилась у паралельному існуванні і обмежених хронологічних рамках різних за стилістикою резиденціональних утворень: барокових, класицистичних, еклектичних (зокрема, романтичних - неоготичних, неоренесансних, необарокових, неокласичних). Крім перерахованих вище, на Волині у 2-ій половині XVIII століття досяг апогею свого розвитку специфічний для регіону тип садиби - дворек (сільська садиба), де синтезувалось традиційне (тут - польське) об'ємно-планувальне рішення з класицистичними стилістичними ознаками¹.

Особливості і ознаки об'ємно-планувальних вирішень барокових палаців.

Кількісно, барокові ансамблі на Волині представлені досить скромно, але архітектурна та мистецька вартість ставить їх в один ряд з найкращими зразками стилю, що існували та існують на теренах Польщі та України. Серед них - крупні ансамблі князів Вишнівцевських у Вишнівці, графів Грохольських у Грицеві (1782 рік), князів Сангушко у Заславі (1740-50-ті роки), князів Любомирських у Рівному (1732 рік - кінець XVIII століття), князів Чарторийських у Корці (період будівництва палацу - 1780-88 роки), князів Сосновських у Новомалині (XVIII століття), князів Чацьких у Боремлі (перед 1781 роком); середні - садиба Петрушевського у Перемилі Волинської обл. (2-а половина XVIII століття). Ймовірно, що барокові шати декорували палаци у Любешові та Конюхах - у відповідних формах представлені в'їзні брами (Любешів) та їх зображення (Конюхи). З числа перерахованих вище, практично у незміненому вигляді дійшли до нашого часу тільки палацовий корпус ансамблю у Вишнівці та альтана у парку; в руїнах лежать палацові будівлі в Ізяславі (Заславі); до невпізнанності головного корпусу палацу у Грицеві призвели «заходи» по її збереженню; будівлі інших вищеперерахованих ансамблів - знищені повністю.

Волинські барокові палаци 2-ї половини XVIII століття, а також ті, що походять з його I-ї половини (являючи собою предмет зацікавлення з огляду на зміни у зовнішньому стилістичному вистрої та реконструкцію об'ємів (Вишнівець, Рівне)), складають досить різномірну за просторовими та об'ємно-планувальними параметрами групу об'єктів. Об'єднати їх у єдиний стилістичний ряд можливо за особ-

¹Зразки «дворекової» архітектури зустрічаємо і на північному Поділлі.

ливостями формотворення окремих елементів будівель, характерними засобами декорування фасадів та прийомами організації внутрішнього простору. Централь-но-осьова композиція ансамблю в цілому знаходить своє продовження у ієрархіч-ному трактуванні об'ємів окремих споруд та елементів. У всіх, без винятку, пала-цових корпусах, спостерігається обов'язкове підпорядкування об'ємних складо-вих головній осі, яка закріплювалася: функціонально - парадним входом, компо-зиційно - об'ємним акцентом у вигляді ризаліту, тераси або колонного портика (знамено класицистичних засад композиції фасадів).

Типологічна основа вирішення брили волинського барокового палацу похо-дить від французьких розв'язань середини XVII століття (палаці Шато де Мезон біля Парижа (1642-1650 роки), Во ле Віконт (1656-1661 роки)). Головний корпус закладався на плані видовженого прямокутника (на відміну від палаців початку століття, коли ще зберігалася тенденція надавати палацам рис оборонності: квад-ратні в плані з рівноцінно оздобленими фасадами), з неодмінною акцентацією тридільності об'єму будинку з введенням в його структуру бічних ризалітів Серед польських палацових будівель, виконаних у такому ж стилістичному ключі слід відзначити і палац в Неборові (1695-97 роки) та Козловці (між 1735 і 1742 рока-ми). Значно менші за масштабом, вони підкреслювали домінацію центральної частини, одночасно завершуючи композицію об'єму. Подібне вирішення палацо-вої брили було актуальним як в епоху бароко, так і в період раннього класицизму. Очевидно, що найбільш вагома причина «безапеляційного» прийняття даного зраз-ка на Волинських землях (поряд із традицією слідування французькій моді) криєть-ся у генетичній спорідненості вказаного членування об'ємів з архітектурою обо-ронних замків: ризаліти виникли як продукт еволюції наріжних замкових башт [199, с.36-37], пристосованих до нових (мирних) умов. Така спорідненість про-глядається в компактних об'ємах, посиленіх розвинутими ризалітами кутів го-ловних будівель ансамблів у Новомалині та Рівному.

За тридільною схемою утворювались об'єми і найбільш раннього волинсько-го барокового палацу у Вишнівці. Домінуюче значення репрезентативної функції, тенденція архітектурного оформлення простору перед головним фасадом, зумо-вили характер пластики об'ємів палацових будівель зі сторони парадного двору. Фасад, протилежний головному, вирішувався площинно. Тільки на осі симетрії з'являється слабо акцентований відповідник центрального ризаліту. Наслідуван-ня зразків французької та німецької архітектури I-ї половини XVIII століття про-явилося у вирішенні Вишнівецького палацу - характері бічних ризалітів, добудо-ваних до головного корпусу у 1780-х роках. Над ним були зроблені надбудовки (мансардний поверх), які дещо підвищувались над об'ємом центральної частини. Аналогічний прийом застосував польський архітектор Я.Х.Камзетцер при будів-ництві палацу у Сельдці (Польща) у 1770-1775 роках [191, с.156, 208, сс.173-174]. Ці факти свідчать про поширення по всій території Речі Посполитої новаторських композиційних засобів у палацовому формотворенні. Бічні «крила» головного корпусу палацу у Вишнівці потрактовані як рівнозначні об'ємні елементи, про-довження палацових апартаментів; різниця лише у скромній акцентації входів, більш стриманому декоративному оздобленні фасадів.

Досягнення традиційної тридільності палацового корпусу не було наслідком шаблонного повторення раз і назавжди прийнятого канону. Вільне оперування об'ємами, індивідуальна інтерпретація класичних концепцій створили унікальну будівлю палацу в Рівному. Центральна вісь та головний вхід акцентовані своєрід-

ним порталом, обмеженим виступаючими бічними ризалітами; незвичайним було їх приближення до головного входу. Змістове навантаження зростало від кутів будинку до центру, де і досягався апогей сприйняття. Традиційний набір елементів створив нетрадиційну композицію фасаду.

Поява паркового ризаліту знаменував функціональний розподіл ансамблевих територій на репрезентаційну та рекреаційну зони. Вперше застосований на території Речі Посполитої у палацовому комплексі в с.Підгірці Львівської обл. (1635-1640 роки) - Палладіо та англійські зодчі не застосовували такий акцент [191, сс.157-158] зі сторони парку. Нововведення у об'ємній композиції протягом короткого часу стало невід'ємним елементом у пізньобарокових та ранньокласицистичних палацах. На початкових етапах парковий ризаліт трактувався площинно і розвивався паралельно лінії фасаду (палац князів Сангушків у Заславі), пізніше, з 70-х роках XVIII століття - збільшується в об'ємі і набуває ламаного (Корець, Перемиль, Гриців) тригранного або півкруглого обрису (Славути), який зумовлювався змінами у планувальній структурі палацового будинку.

Про поступову зміну стилістичних орієнтирів свідчить образне вирішення палацової брили ансамблю в Заславі. П.А.Фонтана, традиційно тридільний об'єм акцентував центральним ризалітом, якому передували колонний портик великого ордеру складної конфігурації (класицистичний атрибут), завершений аттиком (бароковий атрибут). Наступний зразок синтезу двох стилів у цій же споруді представлений у пластичному вирішенні фланкуючих ризалітів. Типово барокове вертикальне членування площини стіни пілястрами малого ордеру поєдналося з ранньокласицистичним півкруглим фронтоном, що завершував об'єм ризаліту. Подібне вирішення було реалізоване у палацовій будівлі в Цьонжені (1760-1768 роки, Польща), яка хронологічно близька до заславського палацу (за датуванням П.А.-Ричкова). Деяка подібність у ритміці форм фронтонів пов'язує досліджуваний палац з архітектурною пластикою головного корпусу ансамблю у Ілляшівці (Поділля, Хмельницька обл.).

Завершальним етапом розвитку стилю бароко у палацовому зодчестві Волині стало зведення у 1782 році головного житлового корпусу ансамблю у Грицеві. Цілісний задум спорудження палацу та службових флігелів, поєднаних з ним чвертьколистими галереями не був реалізований до кінця. Зведена палацова будівля являла зразок французько-німецької архітектури середини XVIII століття. Об'єм, підпорядкований центральній осі і акцентованій тригранним ризалітом, завершеним високим дахом з овальними люкарнами. Декорування типово французького ламаного даху ризаліту аттиковою стінкою, кам'яними вазонами, дрібне членування фасаду декоративним обрамленням вікон у вигляді прямолінійних сандриків, опертих на кронштейни, та невеликих пілястр, пластичний силует гербового щита багато декорованого різьбою та гербовими картушами Грохольських-Холоневських, дають можливість відзначити факт будівництва на Волині палацових ансамблів у стилі рококо. Спорідненими з палацом у Грицеві (за архітектурним образом та характеристикою деталей) є палаци у Кристинополі (1780-1782 роки, Галичина) та Натоліні (1756-1761 роки, Польща).

Нового декору у цей період набули фасади палацу князів Любомирських у Рівному. Його кути на рівні першого поверху були оснащені півкруглими, розчленованими волютами, ескарпами, що завершувались картушами та кам'яними вазонами. Даху надано ламаного обрису з увігнутими схилами, характерними для рококо. Подібне завершення та вишукана ліпнина на фронтоні центрального ри-

заліту виконані у Вишнівецькому палаці.

Архітектурне вирішення службових флігелів підпорядковувалось загальним закономірностям структурної побудови ансамблю: значно менші за розмірами, зі спрощеною, у порівнянні з палацом, об'ємною композицією та декоративним оздобленням. Стриманість пластики цих будинків підкреслювала багатство і вишуканість головного корпусу, стилістичне поєднання відбувалось за допомогою форм класичного ордеру.

Волинські барокові палаци (як і подібні будівлі в інших регіонах України та Польщі) являли окремий просторово-планувальний тип, своєрідність якого визначалася відповідністю функціональним вимогам репрезентативності та придатності до житла. Як і кожний житловий будинок, палац повинен був надавати людині не тільки фізичного захисту, але й психологічно необхідний стан захищеності [35, с.145]; забезпечувати стабільне середовище для закріплення соціально обумовлених форм поведінки. При формуванні внутрішнього простору особливого значення надавалось організації зв'язків з оточенням.

Основними структурними елементами внутрішнього простору барокових палаців на Волині були: головний вхід, парадний вестибюль, парадна сходова клітка і головний парадний інтер'єр - їдальня або салон. Взаємне розташування приміщень відзначалося різноманітністю, але основні принципи розпланування були незмінними. До їх числа можуть бути віднесені: використання приміщень верхнього, звичайно вищого поверху для парадних прийомів та житла, нижнього - для службових потреб; строга відповідність архітектурно-планувальної структури інтер'єрів зовнішньому об'єму споруди, розташування входу, вестибюлю, головного залу на спільній центральній осі будинку. Функціональна ізоляція поверхів палаців зумовила появу зовнішніх парадних сходів, але незручність при сполученні у різні пори року призвела до відмови їх застосування на користь внутрішньої парадної сходової клітки. Зовнішні сходи палацового корпусу у Новомалинському замку були продуктом неоготичних переробок початку ХХ століття, здійснених архітектором Ростворовським [145, т.Va, с. 345, 207, сс.278-279].

Внутрішнє розпланування визначала анфіладна система розташування приміщень, що були зорієнтовані на центральний парадний зал. За такою схемою було здійснене розширення Вишнівецького палацу: перший поверх добудованих павільйонів являє «чисту» модель анфілади, на другому - прослідковується ускладнення планувальної структури (поява коридорів, переходів, галерей - елементів, притаманних планувальним схемам палацових будівель пізнього бароко). Головний корпус палацу (найбільш ранній) зберіг систему кругового сполучення приміщень.

Перехідний тип внутрішнього планування покладений в основу взаємозв'язків приміщень у новомалинському та рівненському палацах. Групи функціонально різноманітних кімнат (в-основному, службових та господарських) поєднані круговими комунікаціями, парадні та житлові - створюють анфілади. Розпланування палаців у Корці, Новомалині та Рівному здійснювалося за єдиною схемою двостороннього розташування приміщень.

З 60-х років ХVІІІ століття організація внутрішнього простору палаців зазнала значних змін, хоча вимога репрезентативності і в цей час залишалася дійовою і першорядною. Зростання парадності супроводжувалося досягненням деяких зручностей: відокремлювалася система парадних кімнат; архаїчне кругове сполучення замінювалося анфіладним; намітилася тенденція створення єдиного внутрішнього простору. У вказаний період провідного значення набула велика зала-

їдальня: саме тут зосереджувалося парадне життя резиденції. Тому, поступово збільшувалися її габарити (значно зросла довжина), а перпендикулярне розташування відносно площини фасаду зумовило акцентацію паркового ризаліту.

Класицистичні палаци: розвиток архітектурного образу.

Класицистичні палацові будівлі складають наступну, найбільшу, групу у волинських резиденціях 2-ї половини XVIII-XIX століть. Закладення та розвиток відбувалися поряд з бароковими ансамблями, але змістове наповнення кардинально відрізнялося.

У той час як бароко було традиційним стилем, що якнайкраще відповідав способу життя шляхти на теренах Речі Посполитої, класицизм став якісно новим явищем. Сприйняття і застосування притаманних стилю засад формотворення на Волині було неоднозначним. Прийняття і неприйняття класицизму безумовно залежало від майнового стану замовника та його суспільного становища. Високе місце на ієрархічній драбині зобов'язувало аристократів та крупну шляхту будувати резиденції у новому стилі, наслідуючи у своїй діяльності королівський, пізніше - царський двір (у значно менших масштабах). Наслідкування стало визначальним фактором при виборі принципової моделі майбутнього ансамблю. Це явище набуло особливого розповсюдження за часів польського короля Станіслава Августа (Понятовського) (1764-1794), коли під його патронатом підтримувалися активні мистецькі контакти з країнами Західної Європи.

У зв'язку з поширенням на Волині класицистичної традиції у палацово-парковому будівництві постає дві проблеми:

по-перше, виник надзвичайно сильний інститут меценатства окремих магнатів, які раніше суперничали з королем, а тепер виявились поза конкуренцією; після третього розділу Польщі і до 1863 року резиденції відігравали роль своєрідних патріотичних центрів, використовуючи для цього строгий громадянський стиль класицизму [76, с.160];

по-друге, тотальне запозичення зразків англійської (неопалладіанської), французької, згодом - російської архітектури пов'язувались у свідомості іншого суспільного класу - заможної та середньої шляхти з поняттям «чужоземщини» [196, с. 10] як у процесах формотворення, так і в способі життя.

Отже, на початковому етапі, у 2-й половині XVIII століття, говорити про меценатство аристократії ще не можемо: всі дії на архітектурно-мистецькому терені пов'язувались тільки з прагненням наблизитись за парадністю, розкішшю до найкращих архітектурних та мистецьких зразків, які створювались при дворі. Подібні процеси доцільніше характеризувати як культуртрегерство магнатів. Саме палацове будівництво та фундація храмів стали його основними об'єктами. У багатьох випадках будівництво костелів, кляшторів було результатом дійсно релігійного почуття. Магнати неодноразово керувались бажанням спорудити Богу притулок, відповідний до його величчя і святості (про що свідчить напис на таблиці над входними дверями у костел Святої Трійці у Невірковії: «З дарів Твоїх Тобі Боже жертвує 1807 р. Ян Стецький»). Напис подібного змісту мав місце і у костелі містечка Кодня (Житомирська обл.). «На славу Богу» був зведений костел Святої трійці в Заблотцях (Волинської обл.). Однак, часто з релігійністю змішувалося амбіційне прагнення підвищити власну особу. Цілком виразно світським потребам служили численні каплиці (Берег, Ільпибоки, Більче, Бистричі, Вороньчин, Оженин, Холонів та інші).

В той же час, масштаби, мистецький рівень ансамблів та окремих споруд, що зводились у провінції, цілком залежали від матеріальних можливостей суспільних верств, які виступали в ролі головного замовника.

Високий якісний рівень архітектурно-просторових вирішень, закладених у палацово-паркових ансамблях, забезпечувався завдяки залученню до проектування і будівництва здатних, що працювали для найвищої суспільної еліти на чолі з королем. Серед них: Домінік Мерліні (1730-1797), Ефраїм Шрегер (1727-1783), Шимон-Богуміл Цуг (1739-1807), Генрик Гттар (1773-біля 1850), Якуб Кубіцький (1758-1833), Генрик Марконі (1792-1883), Мерк (?), паркобудівничі: Бургіньйон, Кайзер, Діонізій Міклер¹. Усі вони якимось чином (походженням, освітою) були пов'язані з Італією, досконало знали зразки античної архітектури, володіли класичними прийомами побудови споруд різноманітних типів. Їх знання та власні уподобання короля, пов'язані з французьким класицизмом [174, с.33], створили на теренах Речі Посполитої своєрідний зразок італійсько-французького класицистичного стилю з включенням барокових елементів. Справою престижу тієї чи іншої вельможної родини було забезпечення хоча б мінімальної причетності знаменитих у свій час здатних до резиденціонального будівництва. Залучення архітекторів до роботи на кресах (в т.ч. і на Волині) «сприяло» погіршення зовнішньополітичної ситуації, у зв'язку з чим зменшувалися об'єми будівництва у столиці і на території Великої Польщі. Ця обставина змушувала митців шукати собі роботу у далеких провінціях, якою на той час була Волинь. Таким чином були зведені палацові ансамблі у Млинові (1785 рік) та Лабуні (біля 1780 року) Е.Шрегером; Великих Межирічах (Корецьких) (1793-1800 роки) та Кустині (1770-80-ті роки) Ш.-Б.Цугом; палац Любомирських на території замку князів Острозьких-Любомирських у Дубно (1781-85 роки) Д.Мерліні, в кінці століття до будівництва, а, головним чином, до оздоблювальних робіт прилучився Г.Гттар; Самчиках (1795-1805 роки), Ладигах (1830 рік), Бережцях (1830 рік, Хмельницька обл.) Я.Кубіцьким; виконані проекти перебудови палацових будівель у Біскупічах (1833 рік), реконструкція палацу у Сморгдві (середина XIX століття) та будівництво нових палацових ансамблів у Острожці (1840-і роки, Рівненська обл.), Бужанах (1850 роки, Житомирська обл.) Г.Марконі.

Волинські магнати, володіючи майже необмеженими фінансовими можливостями, відповідно до багатства зовнішнього декору, класичної досконалості та художньої вишуканості фасадів, створювали пишні інтер'єри парадних зал та житлових апартаментів. Над внутрішнім оздобленням працювали численні живописці, скульптори, різьбярі. Так, над фресковими розписами Рівненського палацу працювали італійський художник Віляні та польський - Лукашевич; у Межирічах та Кустині (?) - живописець Ш.Маньковський, у Тучині - пейзажист Буркевич (учень Маньковського).

У зв'язку з культуртрегерством аристократів слід згадати і про розвиток оперного та драматичного мистецтва. В кінці XVIII століття та на початку наступного діяли придворні театри у Вишнівці, Дольську, Великих Межирічах, Романові, Рівному, капелла у Куражі. Функціональна специфіка проведення вистав вимагала відповідного об'ємно-планувального вирішення споруди - архітектори отримували новий ареал для творчої діяльності. Фінансовані власниками, отримували

¹Короткі біографічні дані та інформація щодо діяльності окремих здатних на Волині подані в Додатках.

артистичну освіту в Італії та Франції, актори, музиканти, співаки; бували випадки, коли у придворних трупях працювали спеціально «виписані» з-за кордону артисти.

Здатність розуміти різні жанри мистецтва особливо цінувалася у 2-ій половині XVIII століття. «Ті, серед великих, хто люблять і підтримують мистецтво, є і повинні бути шановані і викликати захоплення; ті, хто не люблять мистецтва, ані підтримують його, так як характер або виховання позбавили їх щастя розуміти мистецтво, гідні жалю; але ті, хто хочуть придбати для себе твір мистецтва, роблять це шляхом цілеспрямованого зниження вартості праці митця (щоб дешевше купити). повинні бути затавровані.» [180, с.66] Належність до вищого суспільного класу зобов'язувала проявляти інтерес до живопису, скульптури, архітектури - це було невід'ємною ознакою вихованої людини. Повертаючись з подорожей країнами Західної та Південної Європи, магнати привозили на батьківщину численні живописні полотна, предмети антикваріату, літературу, що стосувалася нових теоретичних концепцій у галузі будівництва та архітектури, філософські трактати [197, с. 91-93]. Твори представників французької, нідерландської, італійської шкіл склали основу картинних галерей у Вишнівці, Романові, Антонінах, Берегу, Дольську, Городці, Новомалині, Порицьку, Славути, Терешках та ін., тут же і в інших палацах (Горохові, Млинові, Корці) були накопичені значні колекції естампів, різьби, порцеляни, зброї, бронзи, енкаустичного живопису; особливим предметом колекціонування були меблі. По суті, тим самим закладалися основи музейної справи на Волині. Усвідомлення важливості збереження культурних цінностей як таких свідчив про поступовий розвиток на межі XVIII-XIX століть меценатства волинської аристократії.

Протягом всього XIX століття волинські землі знаходились у складі Російської імперії, а польські магнати і далі утримували у приватній власності великі обшари землі. Державна русифікаторська політика у суспільній сфері, запровадження відповідних зразків у зодчестві, викликали як зовнішній (листопадове повстання 1831 року, Польське січневе повстання 1863 року), так і внутрішній опір. Проявами останнього було звернення польської аристократії, шляхти до свого минулого. У цей період були особливо актуальними усілякі свідчення стародавнього походження родин, віковичній відданості власній державі. Це сприяло формуванню у резиденціях фамільних архівів, де зберігались численні фоліанти, пов'язані з генеалогією, державотворчою та військовою діяльністю, стародруки. Усі документальні матеріали являли історичну цінність не тільки для вивчення минулого Польщі, але й Волині, адже, як відомо, значна кількість польських магнатських родин свою історію вела від українських князів. Подібні архівні збірки існували у всіх названих резиденціях. Практично у всіх крупних, середніх і малих садибах на Волині були великі бібліотеки, що містили літературу класичними та усіма європейськими мовами.

Звичайно, що не все накопичене у палацах, мало високу мистецьку вартість. Тільки окремі представники з магнатського осередку дійсно глибоко і ґрунтовно вивчали історію, тенденції і напрямки розвитку сучасного їй мистецтва [183, т.2, с. 236]. Особливо це стосується колекцій, зібраних у садибах середніх верств - шляхти. У своєму колі меценатство розвивалось відповідно наявних коштів. Їх брак або незначна кількість спричиняли до зниження вартості будь-яких творів: живописні полотна часто виконувались місцевими ремісниками-аматорами, предмети антикваріату - були не завжди вдало виконаною імітацією. Така «мистецька колекція»

була зібрана в Ульянові (Житомирська обл.).

Отже, в закресі справжнього мистецтва, меценатами були лише представники найвищої суспільної еліти; але, що дуже важливо, мистецькі зразки приймалися разом з готовою культурною моделлю (тут - французькою), не створюючи підвалин для розвитку власної.

З 70-х років XVIII століття, тобто у період тотального наслідування західноєвропейських прийомів в архітектурному формотворенні, відбувався ієрархічний відбір панівних архітектурних концепцій: недооцінка національних культур середньовіччя на користь однієї - античної. Класицизм трактувався як регенератор античного надбання, протиставляючись «варварським» стилям - готиці та бароко. Хронологічні межі зведення класицистичних резиденцій на Волині досить широкі. Ранні зразки з'явилися у 1770-х роках (Кустин, Холонів), коли бароко поступово втрачало свою домінуючу роль; пізні ж - у 1860-х роках (Бужани, численні палаци, що реконструювалися), коли соціально-економічні умови та нові світоглядні орієнтири підготували ґрунт для формування еклектичних ансамблів. У відповідності з сучасними науковими концепціями російська архітектура 30-х років XIX століття (за своєю суттю палацово-паркове зодчество Волині у цей період вже складає її частку) розглядається вже не з позицій класицизму, а з погляду наступаючої еклектики [126, с.64].

Ранні класицистичні палаци на Волині, як і їх стилістичні попередники, підпорядковувалися строгій симетрії всіх об'ємних та композиційних елементів. Зразки палацових будівель свідчать, що у кожному елементі об'єму розвинені як площинна, так і глибинна координата, тобто, пластичне вирішення визначав барочний підхід до композиції будинку в цілому. Симетрія знайшла відображення в появі нового для попередньої епохи елементу: площинно трактованого колонного портика на парковому фасаді палацу - відповідника головному. За традицією минулого, довгий час зберігається тридільність головного корпусу в ранньокласицистичних палацих (Білозірка (перед 1781 роком), Кустин (1770-80-ті роки), Великі Межирічі (Корецькі) (1793-1800 роки) - аналогічне вирішення центрального ризаліту спостерігаємо у палаци в Ярогнівцях (1790-1792 роки, Польща), Рясники Рівненської обл. (кінець XVIII століття), Порицьк Волинської обл. (2-а половина XVIII століття), Лабунь (біля 1780 року)) та пізніх палацив (Білецьке Хмельницької обл. (1-а чверть XIX століття), Молочки Житомирської обл. (1815-20 роки)). Суто класицистична риса - колонні портики великого ордеру, завершені трикутним фронтоном (відмова від півкруглих - реліктів попередньої епохи - відбувалася поступово). Інколи у палацих, зведених у 70-80-х роках XVIII століття портики «приставлялися» перед центральним ризалітом (псевдоризалітом), ще більше виділяючи головний вхід (Порицьк, Смодва, Заблотці).

До кінця XVIII століття прослідковується стійка тенденція до спрощення загальної об'ємної композиції палацової будівлі, максимального наближення до античних зразків. Тридільність відходить у минуле, а колонний портик залишається єдиним об'ємним акцентом головного фасаду. Симетричне «прочитання» брили палацу з паркової сторони забезпечував півкруглий або гранчастий ризаліт, якому, як правило, передував невеликий портик. Крізь нього здійснювався вихід на розвинуту в горизонтальній координаті терасу, яка була першим видовим майданчиком при огляді парку. Вже на зламі XVIII і XIX століть портик перед головним входом лише умовно пов'язувався зі стіновим масивом. Він утворював характерну криту терасу, яка просторова «вливалася» в оточуюче середовище, і була од-

ним з основних засобів органічного включення будинку у природний ландшафт (Білецьке, Самчики Хмельницької обл., Великі Загайці Тернопільської обл., Бистричі Рівненської обл.) Звичайно стеля таких портиків кесонувалась. Таким чином відбувалося формування нового типу палацу-вілли, що поступово замінює палац-резиденцію. Аналогічний процес проходить в Польщі приблизно на десятиліття раніше (Серники, 1786-88 роки); в Росії - синхронно (наприклад, палацова будівля у Воронові (після 1800 року)).

Найбільш застосовуваною ордерними системами у ранньокласицистичних палацах були різноманітні модифікації коринфської; рідше використовувалась іонічна.

Очевидно, що коринфський ордер набув широкого розповсюдження за двох причин: як засіб збереження рис барокової вишуканості та легкості (які поступово втрачались у класицизмі), акцентації образно-динамічний лад фасадів. Вертикальне членування площин стін залишалось домінуючим і на межі XVIII-XIX століть: поряд з декоруванням пілястрами (якими обов'язково закріплювались кути будинку) та рустом, фасад інтенсивно «насичувався» віконними прорізами, чим у традиційно двоповерхових палацах підсилювався ефект вертикальності (Холонів, Млинів, Лабунь, Романів). Наслідуваня античних (римських) зразків визначило загальну тенденцію до значного площинного розвитку антаблементу, особливо, його фризової частини (яка нерідко декорувалась тригліфами, а метопи являли собою декоративні вставки, на рослинну, геральдичну та античну тематику). Карниз підтримували невеликі кронштейни, що оздоблювали і фронтон портика. Площина тимпана традиційно заповнювалася барельєфом, що зображав гербовий щит в обрамленні обвитого стрічками гілля (Білозірка, Великі Межирічі (Корецькі), Млинів, Порицьк, Романів), алегоричні фігури муз-покровительок (Самчики) або міфологічні сцени (Холонів)). Органічними елементами зовнішнього декору ранньокласицистичних палаців були трикутні або горизонтальні сандрики, які разом з віконним обрамленням завершували пластичне оздоблення.

У першому десятилітті XIX століття характер зовнішнього декору змінюється: аскетизм та масивність брили підкреслювали потужні колони тосканського або доричного ордеру, гладка поверхня стіни розчленовувалася легко наміченими пілястрами, що не порушували її монолітність. Крок віконних прорізів значно збільшується, декоративне оздоблення мінімалізується, зводяться до вузьких віконних наличників, плоских горизонтальних сандриків або замкових каменів по осі вікна (Білецьке, Великі Загайці, Бочаниця Рівненської обл. (один з найбільш пізніх зразків - 40-ті роки XIX століття)).

Протягом першої третини XIX століття особливо часто застосовується прийом горизонтального членування фасадів палацових споруд; «починає складатися нова модель, в якій чільна роль переходить до горизонтальних ліній, до руху вперед в реальному просторі та історичному часі» [8, с.37]. Саме тому, на Волині зберігається та поглиблюється традиція застосування русту для оздоблення стін першого поверху палаців та флігелів, або закріплення ним кутів, започаткована в регіоні у 1780-х роках (Великі Межирічі та Лабунь). Застосування русту набуло популярності з тієї причини, що цей декоративний елемент широко використовувався в оздобленні громадських та житлових будинків у російській архітектурі, був однією з ознак пластики російського класицизму (палаці в Батурині (1799-1803 роки), Сокиринцях (1829 рік), Диканьці (початок XIX століття)). Їх сучасниками на Волині були палаці в Ладигах Хмельницької обл. (1801-30-ті роки), Берестеч-

ку (1802 рік), Самчиках (кінець XVIII ст.-1800 рік), Загайцях, Красилові (1810-ті роки), дещо пізніше зведений палац у Молочках Житомирської обл. (1815-1820 роки). У 80-х роках XVIII століття і в наступний період на Волині не зустрічаємо приклади застосування купольних завершень центрального об'єму палаців, характерних для Лівобережжя (Сокиринці; Ляличі (1790-і роки) - тепер знаходяться на території Білорусі), Росії (Павловськ (1782-1786 роки), Останкіно (~1793 рік)), що підкреслювали центричність усєї будівлі. Волинським класицистичним палацам надався виключно видовжений обрис плану та завершення традиційним чотирихилим дахом.

Кольорова гамма екстер'єрів у цей період обмежена використанням жовто-білого пофарбування (офіційно прийнятого у Російській імперії для оздоблення громадських і палацових будівель [28, с.39-40] та білого (традиційного для садиб середньої та дрібної шляхти на Волині).

Класицистичне резиденціональне будівництво тривало на Волині практично у тих же хронологічних межах, загальноприйнятих для Росії та Польщі - відповідно 30-ті роки XIX століття[40, с.132] та до 1831 року[219, с.16]. Волинські класицистичні палаці стали відлунням польської архітектурної традиції, що занепадала і, одночасно, тріумфального ходу російського класицизму, що втілював образ однієї з наймогутніших монархій Європи першої третини XIX століття. Суворість, монументальність, масивність - основні риси об'ємного образу споруд 1820-40-х років. Зовнішній декор зводився до міжповерхових слабозвиннутих карнизів, легко акцентованих обрамлень вікон. Пишна репрезентативність поступилася місцем інтимності, замкнутості. До числа найвиразніших зразків пізньокласицистичних волинських палаців можна віднести наступні, що розташовувалися на території нинішньої Рівненської обл.: у Городку, Володимирці та Підлужному (1820-ті роки), Острожці (1840-ві роки), Шпанові (1815-30 роки- реконструкція), Плужному (біля 1860 року), Волоському (I-а половина XIX століття).

Аналізуючи окремі концепції внутрішньої композиції приміщень, слід відзначити досить широкий діапазон використовуваних прийомів. Так, у 1770-80-ті роках ядром композиції ранньокласицистичних палаців залишалася парадна сходово-клітка, розташована на одній осі з головним входом. Внутрішній простір характеризувався посиленням планувальної асиметрії, яка супроводжувалася зростаючою невідповідністю зовнішнім об'ємам і фронту фасаду, котрі, як і раніше, підпорядковувалися строгій симетрії (Лабунь, Великі Межирічі (Корецькі)). Бароковий принцип аналогії між внутрішнім планувальним каркасом і зовнішнім формуванням об'ємів зберігся лише у Млинівському палаці. У Млинові і Тучині вперше зустрічаємося з репрезентативним призначенням першого поверху, на відміну від палацових будинків Лабуні та Великих Межирічів (Корецьких), де парадні апартаменти знаходилися на другому поверсі.

Два останні з названих палаців демонструють ускладнення архітектурно-планувальної композиції внутрішнього простору, яке визначило створення коридорної системи - основного та допоміжних коридорів, застосування анфілад, що з'єднують систему парадних інтер'єрів. У Лабуні та Великих Межирічах вперше (після палацового корпусу у Вишнівці) у практиці розпланування волинських палаців відбувся відхід від традиції співосного розташування входу, вестибюлю та сходової клітки: парадні сходи зміщуються відносно центру вправо або вліво, примикаючи до вхідного вузла. Такий композиційний прийом особливо часто застосовувався згодом, у класицистичних палацах перших десятиліть XIX століття, що є

цілком виправданим і закономірним. Функцію piano mobile виконував перший поверх (за взірцем вілли Палладіо), сходові марші при цьому лише заважали комплексному сприйняттю парадного холлу та салонів.

В цілому ж, зміна функціонального розподілу приміщень по поверхах проходила повільніше, ніж формальна переорієнтація будинків та деталей їх пластики. В палацах окресленого періоду чітко зберігається бароковий стереотип: парадний другий поверх за своєю вертикальною координатою та масштабами приміщень горує над відповідними параметрами житлових та службових приміщень, розташованих на першому (Городок, Лабунь, Великі Межирічі, Кустин, Рясники, Порицьк, Холонів, Шпанів). Навіть на схилі класицизму, коли об'ємно-просторові вирішення палацових брил та окремих деталей свідчили про пізні походження та нові традиції, в деяких випадках зберігалася стара функціональна схема (Молочки, Острожець). Отже, в межах різних етапів розвитку класицистичної архітектурної традиції існували типологічно однорідні будівлі, внутрішня функціональна ієрархія яких не суперечила новій формі.

Зміна функції з перших десятиліть XIX століття чітко відображена в структурі палацових корпусів: у Берестечку, Бочаниці, Ладигах, Романові, Великих Загайцях та ін., де зали для прийомів та салони знаходилися на першому поверсі, «втісняючи» житлові кімнати на другий або мансардний.

Наступна особливість. Виходячи з естетичних міркувань та нових філософських концепцій романтичної епохи, всі репрезентативні приміщення у палацах переносилися на парковий тракт, на відміну від пізньобарокових зразків (Рівне, Вишнівець), де такого роду апартаменти ситуювані біля стіни головного фасаду. Змінився і характер направленості залу для балів та прийомів, витягнутий тепер вздовж довшого з фасадів або багатогранний (круглий) в плані. Ускладнився внутрішній контур парадного залу: в зрізаних кутах влаштовувалися ніші для камінів та печей (Великі Межирічі (Корецькі), Великі Загайці, Самчики), рідше - для скульптурних груп, які оздоблювали інтер'єр.

На початку XIX століття наростала тенденція до втрати функціональної ізоляції поверхів, що призводило до «співіснування» в межах одного поверху різних за призначенням приміщень (розташування житлових та службових кімнат не тільки у другорядних поверхах, але й в парадних). Паралельно відбувалося композиційне зосередження салонів, гостинних на другому поверсі. Просторовий розвиток парадних інтер'єрів цього періоду базувався на створенні архітектурної кульмінації у системі приміщень [131, с.115] - ряду залів, значення, розміри, форма, насиченість оздобленням яких наростало або зменшувалося з наближенням або віддаленням до головного входу.

Диференціація приміщень за висотою стала особливо актуальною на початку XIX століття. У цей період одним з найважливіших засобів формування тектоніки інтер'єрів - вертикальна координата простору. Ця ознака проходить наступну еволюцію: в кінці XVIII століття (апогей репрезентативності у палацових будівлях на Волині) головний зал охоплював за висотою два поверхи (Лабунь, Романів, Дубне; аналогічні вирішення ядра композиції застосовувались на території Польщі - палац в Пакославі (1791 рік)); на початку XIX століття і далі - головний зал дещо понижується при паралельному збільшенні висоти усього ряду парадних покоїв (Великі Межирічі (Корецькі)). Різниця висот була настільки суттєвою, що давала можливість створення мансардного поверху над житловими кімнатами при пізніх перебудовах (Самчики).

На зламі XVIII-XIX століть поступово підвищуються вимоги до комфортабельності палаців. Розвиваються функціональні блоки, призначені виключно для внутрішньородинного життя (передпокої, будуари, спальні); їх поєднання по вертикалі здійснюється шляхом введення у планувальну структуру допоміжних сходових кліток. У першій третині XIX століття при апартаментах господарів розташовуються санітарні вузли, доступ до яких здійснювався з житлового блоку або ззовні. Характерний приклад - розпланування палаців у Великих Загайцях, Антонінах.

Архітектурно-планувальні вирішення романтичних палаців.

На архітектурному терені Волині паралельно розвивалися та співіснували різноманітні за формально-змістовими, функціональними ознаками стилістичні системи. Перші зразки романтичних палацових ансамблів на Волині з'явилися у 1780-х роках (Краснопіль Житомирської обл. (1785 рік), Решнівка Хмельницької обл. (1780-90 роки, добудова 1880 рік), коли будівництво класицистичних резиденцій досягло свого апогею. У ці роки було переглянуто ще одну базисну позицію класицизму - прагнення до стилістичної єдності в архітектурних ансамблях. В результаті чого метод архітектурної стилізації, що виник в надрах класицизму, поступово вийшов за межі класичної спадщини і звернувся до інших стилістичних прототипів, у тому числі - до національної спадщини. Класицистичний принцип «наслідування природи» розширився до наслідування різноманітного світу конкретних творів античного мистецтва, а потім - інших народів. Багатостильовість - настанова на принципову неоднорідність стилістичних форм і вільне запозичення їх з минулого - перетворились у символ руйнування верстових перегородок, асоціюючись у суспільній свідомості зі свободою самовираження особистості [40, с.134].

Розповсюдженню романтизму (першої фази еkleктики - за Є.І.Кириченко [40, с.132]) сприяла «мода на Англію» - її літературу (так звані «Готичні романи» (1764-1787 років Х.Уолпола і У.Бекфорда) та філософію. Наступним з шеругу чинників, за яким еволюціонував романтизм в тому числі і на Волині, була глибока зміна функції у палацовому будівництві у перші десятиліття XIX століття: значне послаблення репрезентаційного значення середніх та малих резиденцій, які перестають бути осередками влади. На перший план виходить житлова функція, тісно пов'язана з естетичною мотивацією: палац - це музей, ширше - осередок культури.

Група романтичних палаців у Волинському регіоні небагаточисленна. Однак, тут представлені зразки всіх романтичних течій: неоготика - палац-замок (Білокриниця (біля 1850 року) Тернопільської обл., Новоселиця, Ряснівка - обидва Хмельницької обл., Краснопіль, Миропіль - обидва Житомирської обл.); неоренесанс - італійська вілла (Велика Глуша, Біскупче (проект) Волинської обл., Дермань Рівненської обл., Плужне Хмельницької обл.; необароко - «ретропалац» (Антоніни, Смордва). Дослідження показали, що поряд з «чистими» зразками стилю зустрічаємо приклади реконструктивного втручання або розбудови барокових і класицистичних палаців з врахуванням романтичних впливів: Аннопіль, Киселі, Кульчини, Купель - усі Хмельницької обл., Горохів Волинської обл., Новомалин, Острог Рівненської обл.. Існував на Волині і унікальний палац - «конгломерат» стилів в Ульзі Житомирської обл., де поєднались всі названі романтичні течії.

Серед найбільш ранніх романтичних - неоготичні палаци у Решнівці та Крас-

нополі (план для майбутнього краснопільського палацу був привезений власником резиденції П.Гіжицьким з Франції [144, т.1, с.21], що підтверджує думку про запозичення і запровадження на архітектурному терені Волині «модних» європейських зразків). Об'єми вирішені на основі строгої симетрії: у першому випадку - усієї брили палацу та павільонів, у другому - центральної його частини. Водночас, очевидне принципово різне трактування типологічної належності: у Краснополі - вілла, у Решнівці - замок На відміну від строгих класицистичних канонів формотворення головної будівлі, романтичні палаці та вілли формуються шляхом вільної інтерпретації на теми готики. Основними засобами досягнення стилістичної єдності з середньовічними англійськими замками були: стрільчатої форми віконні прорізи, обов'язкове включення в об'єм кутових бапшт, завершених розвиненим аттиком або зубцями, оздоблення аркатурними поясами, характерною готичною орнаментациєю.

Різноманітність об'ємно-композиційних вирішень знаходила своє продовження в широкій палітрі прийомів організації внутрішнього простору неоготичних палаців. Тут важко виявити будь-яку закономірність. Наприклад, при функціональному розподілі приміщень по поверхах у Краснопільському палаці парадних функцій надано залам першого поверху (про що за відсутності планів можна судити, розглядаючи співвідношення висот поверхів); у Новоселицькому палаці неоготичні форми використовуються як новочасний декор, оболонка, всередині якої закладені колишні функції (його розпланування характерне для садибних будинків зрілого класицизму). На першому поверсі основні приміщення групуються навколо широкого вестибюлю з парадними сходами, на другому - розташовані головні парадні зали з виразним декором стін та плафонів (ліпнина, живопис).

У неоготичних палацах філософська і природна єдність архітектури та людини доби романтизму підкреслювалася влаштуванням зимових садів, оранжерей. Їх об'єми безпосередньо примикали до палацових будівель (Купель) або виступали у ролі з'єднувальних ланок окремих корпусів (Антоніни, Краснопіль, Новоселиця) і служили своєрідними салонами, де часто проводились театралізовані вистави, танцювальні бали.

До середини XIX століття архітектурність, симетрія, геометрична правильність поступають живописності, багатооб'ємності, свідченням чого - невелика неоготична вілла у Мирополі (1850-60-ті роки). Складний об'єм невеликого палацу розвивається навколо композиційного стрижня та висотної домінанти - квадратної вежі, завершеної по периметру зубчастим краєм і декорованою на верхньому ярусі круглим вікном-розетою. Готичний мотив продовжений у вигляді двох невеликих веж-пінаклів, що фланкували один з бічних павільонів будинку, і парапетної стінки, завершеної зубчастим краєм.

Саме вежа, як об'ємний акцент, була визначальним елементом багатьох романтичних садибних будинків наступної групи - неоренесансних або так званих «італійських» вілл. Невеликі за масштабами житлові корпуси були скомпоновані з кількох простих брил, ніби випадково поставлених одна біля іншої. Усі виявлені на Волинському терені палаці такого типу нерегулярні в плані і забезпечені характерними елементами італійської ренесансної архітектури: терасами, лоджіями та балконами (проект реконструкції палацу у Біскупічах). Зовнішнє оздоблення винятково скромне і обмежується горизонтальними міжповерховими карнизами, лопатками або слабо акцентованими пілястрами на кутах будинку. Характерною деталлю були спарені (Велика Глуша, 1850-ті роки) або стросні (Дермань, 1820-ті

роки) віконні прорізи. Подібність з віллами XVI століття досягається шляхом застосування півциркульного силуету вікон, низьких, з великим вильотом поза межі споруди двосхилих або чотирихилих дахів. Добудова видових башт стала типовим прийомом реконструкції класицистичних резиденцій з метою надання їм рис романтичності (Горохів, Кульчини, Ладиги). Із зростанням вимог до комфортабельності житла до кінця XIX століття видові башти часто переоснащувались на водонапірні.

Інтер'єр як доповнення і продовження екстер'єру.

Багатство та вишуканість інтер'єрів були кульмінацією репрезентативної сторони життя палаців. Оздоблення бальних залів, кабінетів, салонів провадилося з обов'язковим застосуванням ліпнини у вигляді рослинних та виноградних гірлянд, арабескових фризів, медальонів, заповнених орнаментациєю. Окремі елементи інколи вкривалися позолотою - Рівне, Колодно. Декоративну пластику акцентували герби власників та найближчих за родинними зв'язками сімейств, розташовані на плафонах стелі. Відповідно оздоблювалися і площини стін: вертикальне членування у вигляді алебастрових або різьблених з дерева пілястр переважно коринфського ордеру на високих базах створювали ритмічний стрій інтер'єрів. Обов'язковим було оздоблення великих парадних зал в італійському стилі («a l'italienne»). Покої з такою декорацією ще до 2-ї світової війни збереглися в Олицькому замку (Волинська обл.), Віланові (1730-ті роки) та Пулавах (1720-ті роки) - у Польщі. Типовим для барокових палаців на Волині було заповнення площин стін фресковими розписами або дзеркалами; у приміщеннях житлового призначення - стіни оздоблювались шовковими тканинами, гобеленами або паперовими шпалерами з візерунком.

Неодмінним (функціональним та пластичним) елементом будь-якого апартаменту були каміни, виконані з мармуру, алебастру, кахлів. Їх форма та стилістика визначалась прийнятими для кожного конкретного залу декоративним мотивом.

Численні портретні галереї, підкреслюючи могутність та родовитість аристократів, складали обов'язковий престижний елемент мистецького оснащення палацових бібліотек, які активно входили у побут власників у 2-ій половині XVIII століття. Традиційно, такі приміщення оздоблювалися цінними породами дерева у вигляді панелей та панно, що створювали тло для живописних полотен.

У декоративному вирішенні інтер'єрів ранньокласицистичних палаців застосовувалися традиційні для попередньої епохи елементи: оздоблення парадних залів: розвинуті по вертикалі акантові фризи, арабесковий орнамент (Кустин), роги достатку, вінки з дубового листа, обвиті стрічками, гірлянди (Великі Межирічі (Корецькі, Тучин)), танцюючі вакханки (Дубно), півкруглі, кесоновані у верхній частині ніші для камінів та печей; декорування стель квітковими розетами у місцях кріплення люстр, а, незаповнені площини стін - медальонами або розписами. Кольорова гама передбачала застосування в-основному світлих, м'яких тонів, де переважають білий, голубий, світлозелений кольори та їх поєднання. Не втрачає своєї актуальності позолота окремих стуккових деталей (Тучин, Романів), в той час як на території Великої Польщі вказаний прийом декорування вже практично не застосовувався [208, с.199].

Серед парадних приміщень палацу Любомирських в Дубно звертав на себе увагу двоярусний, прямокутний у плані, зал з розташованими по колу дванадцятьма колонами коринфського ордеру. Утворена колонада несла на собі відкриту галерею, оточену балюстрадою. Прототипом такої композиції, очевидно, служила

кругла зала вілли Ротонда А.Палладіо. Як зазначає, З.Островська-Кембльовська, на території Великої Польщі подібне вирішення реалізоване єдиний раз у палаці в Пакославі (1791 рік) - з тією лише різницею, що зал був круглим у плані) [208, с.178].

Люзіонічну архітектурну тематику фресок, характерну для пізньобарокових та деяких ранньокласицистичних палаців (Кустин, Млинів) поступово змінили романтичні пейзажі з видами руїн, середньовічних замків (Великі Межирічі (Корецькі)).

До кінця століття змінюється тематика ліпних деталей: на перший план виходять героїчні композиції - рельєфні зображення римських воїнів, військова атрибутика (шлеми, щити, луки, запалені факели) - елементи, що проголошували прихід у палацові інтер'єри волинських садіб дуже популярного на той час ампіру.

Поступово змінювався підхід до трактування будинку палацу, як об'єкту, що не тільки забезпечує стабільне середовище, керує поведінкою людей, але й організовує візуальні контакти з зовнішнім середовищем. Залишаючись у комфортних умовах, людина прагне бачити відкритий ландшафт, безпосередньо відчуваючи мінливість природи. Тепер вже не архітектура палацових апартаментів знаходить своє продовження у довкіллі, а, навпаки, зовнішнє середовище розширює зону свого впливу на палацові інтер'єри, ніби вливаючись всередину. Великі дзеркала, вмонтовані у стіни парадних (бальних) зал навпроти вікон оптично збільшували приміщення, створювали враження живих картин в інтер'єрі, що змінювалися залежно від пори року, години дня, освітлення і т.д. (Лабунь, Великі Межирічі (Корецькі), Холонів, Романів, Тучин, Самчики).

Захоплення традиційним мистецтвом Близького Сходу, Японії та Китаю, як відлуння загальноєвропейських тенденцій, з новою силою розквітло на Волині на початку XIX століття. Такого роду зацікавленість пов'язувалась з двома факторами: рефлексією на чужоземні (зокрема, французькі) впливи у всіх сферах духовного та матеріального життя і відродженням уявлення про сарматське походження польського народу. Орієнтальна традиція поширилась і завдяки сусідству, а, пізніше, входженню волинських земель до складу Російської імперії - в результаті численних російсько-турецьких воєн (до 1800 року) велика кількість трофеїв (творів мистецтва, зброї, посуду і т.і.) потрапила до колекцій польських магнатів, які брали участь у цих кампаніях. На Волині орієнталізм у зодчестві проявився лише в оздобленні інтер'єрів окремих парадних зал та у вигляді різноманітних паркових павільонів. Так, в Самчиках, данину орієнтальній моді віддано при оздобленні Японського салону, де внутрішній об'єм завершений аналогічно храмовим будівлям Японії - пагодам. Розписи стін виконані у традиційній манері. В живописну композицію плафону включені зображення птахів та гілок сакури, що цвіте; фризову частину стін та віконні відкоси оздоблюють орнаментальні ряди, утворені на основі квіткових рапортів; площини стін розділяються на квадрати, кожен з них заповнений розписом на самостійну тему, представляючи жіночі фігури з парасольками, самураїв, що пишуть книги, стилізованих драконів, букети квітів, райських птахів з розпростертими крилами. У Чорній Хмельницької області східних рис надано голубому салону: його стелю розписано на зразок перського молитовника. «Китайська» кімната входила до переліку покоїв палаціку у Велицьку.

Використання єгипетських мотивів у декоративному оздобленні волинських класицистичних палаців - явище унікальне (виявлено лише декілька випадків їх

застосування: в оздобленні камінів Жовтого, Голубого, Рожевого салонів палацу у Великих Загайцях - у вигляді голівок єгиптянок; як паркової скульптури (сфінкси, що фланкували в'їзні брами на територію палацових ансамблів у Гульчі Рівненської обл., Любомлі Волинської обл.)). Постановка подібних малих форм була хронологічно пізнім явищем у порівнянні з часом зведення самих ансамблів. Зацікавлення ж Єгиптом було передусім пов'язане з походом до цієї країни французького імператора Наполеона I у 1798-99 роках. До здійснення вказаної військової акції Єгипет вважався абсолютно таємничим для сучасників. Будівельна та архітектурна спадщина залишена древніми будівничими та зодчими викликала цілком виправдану повагу ще й за тієї обставини, що виникла на декілька тисячоліть раніше, ніж непохитні у своєму вартісному мистецькому авторитеті, античні культури. [17, т.1, с.57].

У 1800-1830 роках характерним явищем було застосування активного кольору в інтер'єрах палаців пізнього класицизму та ампіру. Саме тому, в «римських салонах» переважали насичені червоно-теракотові тони. Найбільш застосовуваним для оздоблення інших парадних залів були білий, жовтий, зелений, голубий, синій (сапфіровий) кольори (Ладиги, Молочки, Романів, Самчики, Великі Загайці).

В оздобленні інтер'єрів романтичних палаців відчувається тенденція спрощення і мінімалізації ліпного декору. Плафони стель вкривалися розписами з зображеннями римської, помпейської архітектури, а також східної орнаментики. Захоплення Близьким Сходом не втрачало актуальності; тепер до цього спричинили факти все більшої доступності країн регіону не тільки для мандрівок, але й продовження або започаткування будь-якої кар'єри [173, с.27].

«Двореки» та сільські палаци.

Масштаби палацових закладень, їх мистецька та архітектурна вартість знаходились у прямій залежності від майнового стану замовника. У 2-ій половині XVIII століття середня та дрібна польська шляхта (в т.ч. і на території Волині), прагнучи наслідувати спосіб життя магнатів, зводила у своїх маєтках невеликі сільські палацики - так звані «двори» або «двореки». У їх об'ємно-планувальному вирішенні унікально поєдналися давні місцеві традиції (народний стиль) з пізньобароковими, класицистичними, рідко - з романтичними, традиціями. Принагідно треба зазначити, що звернення до традиційної народної архітектури у наступний раз відбулося на початку ХХ століття [173, с.221].

Унікальною була дуалістична генеза народного дворека у сільський палац, джерелами якої з однієї сторони була традиційна структура об'ємів і планування, а з іншої - класична європейська спадщина.

Ступінь впливу іноземного зодчества був мінімальним: середні суспільні верстви найбільш ретельно дотримувалися традицій у всіх сферах життя. Адаптація нововведень була успішною у тих випадках, коли вони, принаймні зовні, видавалися спорідненими за формою традиційним елементам.

На території Волині сформувалися два типи маломістечкових і сільських шляхетських резиденцій:

по-перше, так звані «польський двореки»;

по-друге, класицистичний двір або сільський палацик.

Обидва типи розвинулись послідовно на основі традиційного сільського житла з відповідними стилістичними поправками на часові межі будівництва.

До першої групи належать садиби, закладені переважно у 2-й пол. XVIII століття: Великі Зозулинці, Невірків (1790-ті роки), Оженин, Чудниця, Хренів

(Рівненська обл.), Забороль, Воротнів, Велицьк, Затурці (Волинська обл.), Славу-та, Терешки (Хмельницька обл.). До другої - ті, що постали у останньому десятилітті XVIII-протягом усього XIX століття: Гуменники (кінець XVIII ст.), Дубне (садиба Ходкевичів, початок XIX ст.), Крупець (кінець XVIII - початок XIX ст.), Сагиїв (1801 рік), Копиткове-Октавин (1830 рік) - усі Рівненської обл.; Іваньчиці (кінець XVIII ст.), Жуківці (межа XVIII-XIX ст.), Конюхи (межа XVIII-XIX ст.), Лаврів (1810 рік), Романів (початок XIX ст.), Туричани (1806 рік), Підбереззя (1880 рік) - усі Волинської обл.; Вишикуси (1790-ті роки), Пишки (1860-ті роки) - обидва Житомирської обл.

Великій популярності «дворекового» будівництва сприяла відповідність національних засад об'ємно-планувального розвитку будинків класицистичній програмі формотворення (симетрії об'ємів, ієрархічному ладу в організації внутрішнього простору). Класицистична акцентція вхідного вузла досягалась завдяки добудові перед головним входом невеликого ганку на стовпах (для дерев'яних будинків - Хренів, Чудниця) або невеликого, найчастіше дво-, чотириколонного, портика - для будівель з каменю або цегли. Для шляхетських садіб цього типу, що знаходились на території Польщі (характерний приклад - двір в Ожарові (1757 рік), було характерним фланкування головного об'єму будівлі невеликими наріжними еркерами (*alkierzy*), що значно виступали перед лінією головного і тильного фасадів. На Волині набув найбільшого розповсюдження інший варіант вирішення: домінантою головного фасаду був портик великого ордеру, який на верхньому ярусі позначав мезонін (Оженин, Романів, Великі Зозулинці, Пишки). Часто на цьому ж рівні влаштувався балкон. Центральному портику відповідав парковий, де в переважній більшості випадків колони формували відкриту терасу, розташовуючись по півколу або традиційно - у площині паралельній лінії фасаду. Подібне об'ємне вирішення було спільним для садіб першої і другої груп.

Найбільш характерним елементом польських двореків на території Волині, який можна прийняти як один з критеріїв типологічної класифікації, є форма та конструктивні особливості дахів, котрі активно формували архітектурно-художній образ сільських резиденцій. У 2-ій половині XVIII століття для накриття головної будівлі шляхетських садіб використовувались так звані «старопольські» ламані дахи (склалися з двох рівнонахилених схилів, розташованих з уступом один над одним) [199, с.15]. По лінії зламу розташовувались слухові вікна, які формально та функціонально тяжіли до аналогічного вирішення люкарн у французькому зодчестві (Затурці, Конюхи, Романів).

Поворот до античних форм у XVIII столітті проявився у двореківій архітектурі спрощенням силуету даху та появою типових портиків з розвинутим трикутним фронтоном, масивним антаблементом, декорованим чітко промальованими тригліфами. Тут портик - похідна класицистичних аналогів - стає ознакою народного стилю (спостерігаємо зворотній зв'язок), а виразником культу горизонтальної лінії - вінчаючий карниз.

Подібність між класицистичними палацами і дворами (невеликими за масштабами сільськими палацками) на початку XIX століття максималізується, а вплив класицистичних концепцій призводить до асиміляції традиційного дворекового будівництва. Принципова різниця в об'ємно-просторовому вирішенні визначається за наступними ознаками:

- поверховістю (двори у будь-який період залишалися одноповерховими);
- однокомпонентністю (у абсолютній більшості сільських садіб у просто-

ровій композиції відсутні фланкуючі службові флігелі).

На Волині початку XIX ст. споруджуються численні класицистичні двори, які за структурними елементами (формою даху, вхідними вузлами, компоновкою об'ємів), мало подібні на старовинні садиби. Наявність високого цоколя була однією з ознак класицистичного палацу, а його відсутність, приземистість будинку дуже витягнутого у плані - давала можливість віднести будівлю до типу палаціку [199, с.36]. У малих резиденціях (Берестечко, Туричани, Крупець) при вирішенні житлового корпусу знову прослідковуємо звернення до типу палаціку-вілли, де характерними ознаками, як і в більших палацах, є сильно виступаючий портик великого ордеру від фронту, а зі сторони парку - ризаліт, що формально відповідає великому парадному залу-ротонді і завершений самостійним багатограним дахом.

Отже, класицистичні двори на Волині синтезували у собі романтичні тенденції формотворення (звернення до народного стилю, традицій національного зодчества) з класицистичними закономірностями побудови об'ємів. Змінилося їх змістове наповнення: це були садиби з максимально обмеженою репрезентативною функцією, де створені умови для життя на лоні природи. Подвійний зміст закладений при формуванні архітектурного образу садиби у Терешках. Репрезентативна сторона - головний фасад - вирішується аналогічно класицистичним палацам; ужиткова сторона - парковий фасад - за аналогією зі старопольськими дворами.

Романтичні уподобання відобразились на зовнішньому декорі деяких волинських садиб, зокрема, в Острозі (початок XIX століття) та Чуднові (біля 1825 року). Неоготичні деталі оздоблення (аттики, сандрики), вікна стрільчатої форми, закриті тераси, рисунок каркасу яких імітував готичні кам'яні рами - були тут чужорідними нашаруваннями, витонченість і динаміка яких погано пов'язувалась зі статичним масивним об'ємом самої будівлі.

Розпланування дворів пов'язувалось з традицією організації внутрішньої структури класицистичних палаців та окремими бароковими прийомами: осьовість, симетрія будинку супроводжувалась відповідністю внутрішнього розкладу приміщень вирішенню фасадів, двотрактовість, розташування парадних приміщень на головній осі, кругла або багатогранна форма головного салону (ідальні), до якого анфіладами сходилися житлові приміщення.

Декор та внутрішнє оздоблення інтер'єрів були аналогічними внутрішньому декоративному оснащенню барокових або класицистичних палаців (для прикладу - садиба в Невіркові).

Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII-XIX століть являли собою складну поліфункціональну, об'ємно-просторову та планувальну систему. Різні етапи розвитку резиденціального будівництва характеризувались домінуванням тієї чи іншої функції, що визначала характер зонування території та масштаби кожного з елементів просторової композиції.

Відбувається перерозподіл ваги між основними складовими ансамблю: від обов'язкової акцентації чільного місця палацових будівель і парадного простору, що ними створюється на початку досліджуваного періоду до практичної відмови від такого підходу на користь формування замкнутого камерного середовища в кінці XIX століття; від локалізації господарської зони, існування якої пов'язува-

лось виключно із забезпеченням внутрішніх потреб або із фільварковою формою господарювання, до її локалізації на території міста (містечка) у зв'язку з розвитком виробництва і мануфактур у 2-ій половині XIX століття, інший шлях - включення її у структуру головного парадного простору (в еволюційних ансамблях).

Комплекс виконуваних садибою функцій зумовив виникнення відповідних будівель і споруд, позначившись на їх об'ємно-планувальному та архітектурному вирішенні, загальній композиції ансамблю.

З огляду на зміни історичної ситуації, і відповідного функціонального призначення резиденцій раннього періоду, формування садиб відбувається декількома шляхами.

Перший полягав у трансформації існуючих крупних замкових комплексів у палацові ансамблі на основі одного з трьох принципів: закритості, відкритості, напіввідкритості, відповідно посилюючи просторові контакти новоспоруджуваних палацових корпусів із зовнішнім середовищем. За умов відсутності необхідної території рекреаційна зона часто формувалась як автономне ландшафтне утворення.

Другий шлях визначав формування еволюційних палацово-паркових ансамблів.

Третій шлях полягав у створенні ансамблів за єдиним задумом і в історично короткий проміжок часу. Їх особливість - у «чистій» стилістиці композиційних прийомів; зміни відбуваються тільки в рекреаційній зоні.

Художній образ будівель, що входили у склад палацово-паркових ансамблів, розвивався, зазнаючи різнопланових впливів, насамперед західноєвропейських, польських, у меншому ступені - російських. В результаті у регіоні представлена повна палітра стилістичних вирішень, притаманних їм об'ємно-планувальних схем, оздоблення і оснащення інтер'єрів. Садибне будівництво шляхетської верстви позначене значним консерватизмом у запровадженні нових засад формотворення, що пов'язувалось із постулатами ідеології сарматизму. Як наслідок - на Волині утвердився специфічний тип сільської і маломістечкової садиби - «дворек» або «двір» з характерним об'ємно-просторовим вирішенням.

Високий архітектурно-мистецький рівень споруджуваних будівель - елементів ансамблів був досягнутий завдяки участі у їх проектуванні і оздобленні найбільш визнаних і талановитих зодчих, живописців свого часу, що працювали при королівському дворі і студіювали за кордоном. Залучення їх до створення ансамблів було можливим за умов надзвичайно розвинутого на Волині інституту культуртрегерства, а в кінці досліджуваного періоду - меценатства. Як прояв культурницького руху, магнатське, шляхетське і дворянське меценатство сприяло розвитку музично-театрального мистецтва, накопиченню цінних архівних матеріалів, різноманітних колекцій, значних бібліотечних збірок, що формувало певне культурне середовище на Волині протягом 2-ї половини XVIII - XIX століть.

РОЗДІЛ 5

ЗАКОНОМІРНОСТІ АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНОГО РОЗВИТКУ РЕЗИДЕНЦІОНАЛЬНИХ ПАРКІВ

Рівноважною, а на певних етапах і більш суттєвою, складовою волинських палацово-паркових ансамблів протягом 2-ї пол. XVIII-XIX століть був парк (або сад - у пізньобарокових садибах). Якщо говорити метафорично, то «тілом» ансамблю були палацові будівлі, а його «душею» - власне парк. Досконалий за своїми природними географічними, естетичними характеристиками, ландшафт Волині не тільки дозволяв, але й сприяв процесу творення на цьому терені неперевершених зразків садово-паркових композицій. Містобудівельна специфіка локації палацово-паркових ансамблів у регіоні давала можливість їх необмеженого (адже йдеться про резиденціональне будівництво у приватних населених пунктах) просторового зростання, завдяки чому здійснювався максимально тісний зв'язок з природним оточенням. Ступінь антропогенного впливу на ландшафт визначався передусім історико-культурними та світоглядними чинниками, які формували образно-змістове наповнення створюваного середовища, його стилістику на кожному з етапів розвитку. Результуючою комплексу перерахованих вище факторів була формально-композиційна структура паркової зони.

Комплекс виконуваних садибою функцій (що була змінною системою в залежності від конкретної соціально-культурної ситуації на час закладення ансамблю) визначав принципову схему просторової організації припалацових парків, ступінь їх насичення малими архітектурними формами та певними видами насаджень. Вимоги парадності та репрезентативності у барокових та класицистичних резиденціях зумовлювали різний характер розпланування територій, що прилягали безпосередньо до палацових корпусів і тих ділянок парку, які розташовувались на деякій віддалі.

Розвиток садово-паркового мистецтва на Волині наочно показує включення регіону в європейський філософський та формотворчий контекст ландшафтних закладень, сприймаючи на себе провідні концепції англійської філософії (Шефстбері (1671-1713), У.Хогарт (1697-1764)) про поклоніння живій природі, часткою якої є людина; гармонії «натури», порядку, доцільності, збереження «genius loci» будь-якого природного ландшафту. Англійська теорія розвитку пейзажних парків стала базисною при створенні рекреаційних зон резиденцій на території Речі Посполитої вже з 1770-х років, тісно пов'язуючись з англійським класицизмом (неопалладіанством). Іншим джерелом і прообразом організації паркових ландшафтів були сади Японії та Китаю. Розповсюдженню загальних принципів їх побудови також сприяли англійці, зокрема, праця ландшафтного архітектора В.Чемберса «Про східне садівництво»

Очевидно, що швидкому прийняттю на Волині концепції пейзажного парку сприяв і наступний чинник: ландшафтні та геокліматичні особливості якнайкраще відповідали вимогам, що ставилися до ділянки, де розплановувалася рекреація: слабопересічений рельєф з долинами, ярами, плавними підвищеннями, різноманітні численні водоймища, різні за дендрологічним складом лісові масив. Пей-

ажні парки ніби генетично походили від природного ландшафту Волині, виконуючи роль перехідного елементу до ландшафту антропогенного.

Популяризації нових концепцій паркобудівництва у Польщі сприяло також видання спеціальних праць на дану тематику: Ж.Деліля «Сади» (1782 рік), І.Чарторийської «Різні думки про способи закладання садів» (1805 рік), П.Гіжицького «Про прикрашення сільських садиб» (1827 рік).

Останнє з вказаних джерел було зконцентрованим знанням про досвід закладання англійських парків, і, хоча хронологічно було найбільш пізнім твором, у повній мірі відображало структуру рекреацій такого типу на Волині і в цілому в Польщі. Посилаючись на англійську теорію паркобудування, і в основному на теоретика садово-паркового мистецтва Х.Рептона (1752-1818), автор вказує на головні ділянки парку, які були одночасно і функціональними компонентами: квітковий сад (партер); сад для прогулянок; звіринець, до якого примикають деякі економічні споруди [166, т.1, с.108]. За П.Гіжицьким, неодмінним елементом «плантацій» повинен бути фруктовий сад, максимально наближений до житла садівничого, а також до требхаусів (складських споруд для зберігання фруктів) і, обов'язково, город, сполучений окремими комунікаціями з будинком кухні. Саме такий набір складових, який враховував як естетичні вимоги представницькості та парадності, так і утилітарні потреби життя садиби, визначив розвиток місцевого садово-паркового будівництва протягом останньої чверті XVIII та всього XIX століття (Рис.17). Звичайно, не можна говорити про абсолютне, без винятків, слідування вказаній схемі; значні і невеликі відхилення пояснювались індивідуальним смаком замовника (нерідко, і паркобудівничого, - в одній особі), його фінансовими можливостями. На влаштування подібного парку на Волині «пішло не одне село, деколи цілий ключ. Пристрасть та (до закладання парків - О.М.) знищила не одне польсько-шляхетське багатство...»[217, т.1, с.60]. Паркові зони у садибах аристократів та заможних шляхтичів сягали за площею сотень моргів¹. Фінансові статки дозволяли власникам садиб ангажувати до розпланування парків і формування штучних ландшафтів іноземних паркобудівничих та садівників. Незаперечною і провідною була роль їх творчих особистостей при створенні паркових композицій. До числа найвизначніших представників цієї когорти відносимо насамперед Д.Міклера, Кайзера, Бургіньона, В.Кроненберга. Серед найбільших поліфункціональних утворень парки в Арестові (Рівненська обл.), Боремлі, Кривині, Лашках, Мізочі, Млинові, Підлужному, Самчиках, Шпанові, парк Палестина (поблизу Дубно) та ін. - паркобудівничий - Д.Міклер; Антонінах, Климівці, Романові, Рівному - паркобудівничий Кайзер.

Основне образно-змістове наповнення несли в собі дві, з перелічених, ділянки рекреації: сад для прогулянок, а з XIX століття і звіринець (ділянка парку, призначена для утримання диких тварин або полювання (Рівне, Романів, Мізоч); виконувала свою функцію до початку XIX століття, пізніше - одна із складових паркової території). Поняття «сад» протягом досліджуваного періоду застосовується неоднозначно: у 2-ій половині XVIII століття так називали всю територію рекреації, у XIX ст. - ділянку, засаджену фруктовими деревами, розплановану за регулярною схемою, виключно для ужиткових цілей. Серед виділених П.Гіжицьким шести видів пейзажних парків, на Волині зустрічалися наступні три: парадні; меланхолійні; в яких вода є головним елементом (природні водні простори - ріки,

¹ Морг - поземельна одиниця виміру площі у Речі Посполитій. М. «коронний» ~ 0,6 га.

озера, джерела - у регіоні були обов'язковою структурною одиницею всіх рекреацій, різнився лише ступінь їх акцентації у загальній композиції). Інші види - рустикальний, пастерський, страхітливий - не виділяються у волинських припалацових парках як самостійні, формуючи окремі семантичні ділянки.

«2-а половина XVIII століття відкрила нову велику епоху в історії садового мистецтва, епоху відродження доброго смаку і естетичної краси» [217, т.1, с.189], втіленням якої були пейзажні парки. Автор говорить і про період сліпого наслідування італійської традиції паркобудування (з XVI ст.) та її невідповідність простоті і принадності старосвітських польських садів.

Захоплення італійськими садами прийшло на Волинь в результаті освоєння зразків античної архітектури безпосередньо і через переосмислення їх архітектурою епохи Відродження, з якої запозичувались концептуальні основи формування садів. На середину XVIII століття італійські сади, як відомо, поступово втрачають свою популярність, нагадуючи про себе лише парковою скульптурою, терасами, огороженими балюстрадами (як у Вишнівецькому парку), деколи - системою обводнення у формі каскадів. На Волині при закладенні класичних барокових садів віддано перевагу саме «італійським», а не «французьким». Пояснення цього явища бачиться подвійним: по-перше, подібна прихильність пов'язана зі структурою рельєфу у регіоні, де, без особливих матеріальних та фізичних витрат, існувала можливість влаштування терас - неодмінних просторових атрибутів саду; по-друге, невеликі їх розміри надавали саду інтимного родинного характеру, який був притаманний усім резиденціям, розташованим у невеликих містечках та сільській місцевості; компактність дозволяла розташовувати мінірекреації на території замків, збагачуючи естетичну сторону їх внутрішнього життя. Французькі парки, як відомо, вимагали для своєї архітектурно-просторової організації великих площ та переважно рівнинних ділянок ландшафту; їх розмах відповідав швидше королівським резиденціям. На Волині у 2-ій половині XVIII століття вони «прижилися» у вигляді парадного передпалацового партеру, звичайно досить розвинутого у пізньобарокових та ранньокласицистичних ансамблях (Вишнівець, Кустин, Порицьк, Романів, Велицьк, Великі Межирічі (Корецькі), Мізоч).

На території Волині одним з перших був закладений резиденціональний (точніше, замковий) парк, виконаний в італійському стилі, у Вишнівці (1730-ті роки). Найбільш давня його частини являла собою невеликий партер, що складався з чотирьох нерегулярної форми боскетів, «нанизаних» на центральну вісь, що була

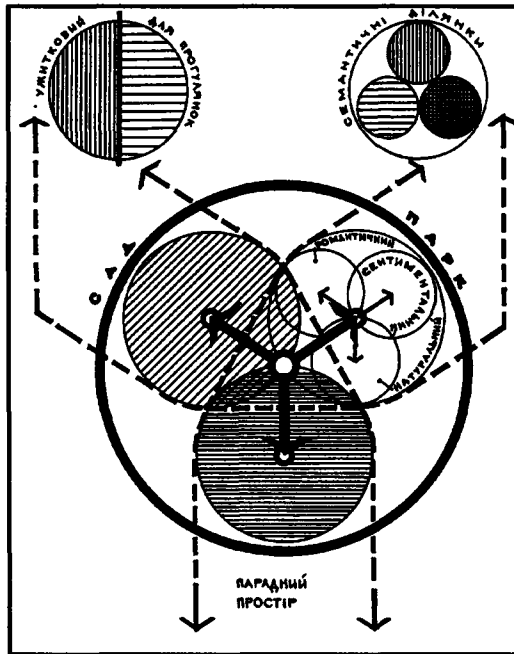

Рис.17. Схема просторових взаємозв'язків функціональних зон рекреації (парків)

паралельною головній осі палацового комплексу і замикалась кам'яною альтанною, виконаною у стилі бароко. Її об'єм, у порівнянні з палацом, більш вишуканий з явно вираженою пластикою пілястр, завершених стилізованими іонічними капітелями. Овальної форми площу перед альтанною, утворену в результаті перетину основних композиційних осей, замикали з обох боків невеликі флігелі, виконані у єдиному стилістичному дусі з центральною спорудою саду. Продовженням його служила тераса, піднята на декілька сходинок вище відносно першої. Квітковий шестиелементний партер також отримав регулярне розпланування, його головну вісь замикав круглий фонтан. Паркова тераса була оточена балстрадаю і оздоблена кам'яними вазами (вазонами), скульптурними групами херувимів.

Меншими за масштабами, були «італійські» сади, закладені у Вишикусах Житомирської обл. (1780-90-ті роки) та Замліче Волинської обл. (1750-ті роки). Особливості обох - цікаве поєднання вертикального терасного розпланування з французькою системою партерів (тут - квіткових) та відповідним візерунковим оздобленням їх площин. В обох випадках у процесі подальшого просторового та стилістичного розвитку, італійський сад включався, як регулярний елемент, у композиційну структуру пейзажного парку. Так, у першому випадку, межі терас поступово знівельовуються по вертикалі, перетворюючись у трипроменеву планувальну систему алей, що беруть свій початок від паркової тераси головного будинку садиби. Подібне трипроменеве розпланування покладене в основу композиції ділянки парку, розташованої перед будинком палаціку у Чуднові Житомирської обл. Принцип терасного розпланування домінував в композиції садибного парку резиденції кн. Яблоновських в Острозі (паркобудівничий - Кайзер) та Новомалині.

Принцип поєднання живописного та регулярного розпланування паркового простору був актуальним для волинських ансамблів на межі XVIII-XIX століть, де першим завданням, особливо при реконструкції, було органічне вписання форм класичної архітектури у рукотворний природний (а не архітектурний) пейзаж, не втрачаючи репрезентативності ансамблю в цілому, парадності передпалацового двору - зокрема. Значна кількість волинських парків на перекомпоновувалась у пейзажні, зберігаючи деякі елементи планувального каркасу попередніх епох (тут - регулярні), за «новим смаком» формувалися планувальні схеми, прийоми посадки дерев та кущів. Композиційно-просторові трансформації відбулися в рекреаціях садиб у Велицьку Волинської обл., Великих Цепцевичах (1780-ті роки), Оженніні - обидва Рівненської обл., Тучині (середина XVIII століття), Рівному, Терешках Хмельницької обл., Заборолі (поч. XVIII століття), Новоселиці Хмельницької обл., пізніше - у Новій Чарторії (1880-ті роки), та інших. У реконструйованих парках кінця XVIII століття роботи по розплануванню проходили з цілеспрямованим збереженням регулярної структури парадної рекреаційної зони, далі - розташовувались ділянки розплановані за пейзажними принципами. Подібні процеси відбувалися і в садибах російського дворянства (Кусково, Ярополець, Середниково, Вороново).

Наступну групу парків складають ті, що за первісним задумом поєднували у своїй структурі регулярну планувальну схему передпалацового дідинця і головних паркових алей з вільною композицією усіх елементів рекреації. Сюди відносимо ранньокласицистичні ансамблі у Кустині, Мізочі, Порицьку, Великих Межирічах. Регулярна симетрична структура парадного двору, поєднаного з палацом єдиною віссю, створювала паркову аванзону. Невипадковим було і спрямування головної під'їзної алеї - перпендикулярно головному фасаду палацу: архі-

текстурний об'єкт замикав перспективу, яка облямовувалась «живою рамою», утвореною кронами дерев. Формувалась своєрідна картина - вид на центральну споруду. Таким чином, пейзажні парки раннього періоду (межі XVIII і XIX століть) на Волині можна охарактеризувати як видові: Планувальна схема розташування доріжок, алей, стежок, окремих груп насаджень була такою, що з вікон палацу або окремих видових точок розкривалися певні види (на мальовничі околиці, панораму забудови населеного пункту, окремі ділянки парку, малі архітектурні форми), які мали раму, плани та куліси. Очевидно, що вирішення пейзажних парків як системи окремих видів, було даниною класичній традиції, де програмованість візуальної інформації і створення обов'язкових просторових орієнтирів виступали основними канонами формування композиційного та планувального каркасу.

Штучні орнаментальні композиції та обриси боскетів передпалацового партеру в кінці XVIII-20-х роках XIX століття у багатьох випадках замінювались на новітні англійські газони круглої або видовженої форми (Тучин, Городець, Гриців, Колодно, Молочки, Самчики, Холонів, Шпанів). Звичайно вони залишалися відкритими, або обсаджувалися по периметру низькими стриженими кущами, окремими деревами, живописними їх групами. Протягом всього XIX століття англійський газон залишався неодмінним атрибутом кожної волинської магнатської, шляхетської садиби. Застосування такого елемента стало популярним на Волині з двох причин: по-перше, завдяки прагненню власника садиби таким чином підкреслити свою інформованість щодо пануючих стилістичних концепцій у зодчестві та паркобудівництві Європи; по-друге, формально, англійський газон нагадував традиційні польські «травники», що формували центр парадного дідинця старопольських «двореків».

Планувальна та колористична лаконічність передпалацового двору акцентувала увагу на палацових будівлях; мотив домінування архітектурного об'єкту у ряді класицистичних ансамблів позначився на формуванні відкритого запалацового простору у вигляді розпланування газону-«двійника» (Дольськ - кінець XVIII століття, Кисилін - початок XIX століття, Колодно, Романів, Сморгва - кінець XVIII століття, Тучин) Тенденція до створення відкритого простору поза палацом закріпилася і в іншому трактуванні - відкритої галявини, насадження на якій творили дальні плани (Арестів, Боремель, Великі Межирічі (Корецькі), Самчики, Новоселиця, Млинів). Завдяки цьому палац ставав центром композиції ансамблю, утворюючи навколо себе парадну рекреаційну зону, яка сприяла органічному включенню будівель і утворених навколо них просторів у структуру «покращеного» ландшафту.

Являючи собою не тільки просторове та композиційне ядро палацово-паркового ансамблю, парадна зона була і центром усієї резиденції з усім комплексом виконуваних нею функцій. Цей факт зумовлював відповідне зонування території та формування композиційних та планувальних зв'язків з окремими ділянками та об'єктами. Так, фруктові сади територіально тяжіли до периферійних ділянок резиденціональних парків; на Волині їх розташування здійснювалося за двома схемами: перша - «парадна зона»-«парк»-«фруктовий сад» (Рівне, Млинів, Великі Межирічі (Корецькі), Новоселиця, Олександрія Рівненської обл., Самчики, Шпанів); друга - «парк»-«парадна зона»-«фруктовий сад» (Кустин, Мізоч, Обарів), у деяких випадках сад безпосередньо примикав до парадної зони, виходячи на «фасад» садиби (Пишки).

Сполучення їх з центральною частиною здійснювалося за допомогою плану-

вальних осей, що відгалужувались від головних паркових комунікацій; ці ж осі поєднували центр садиби з фільварковими (економічними) будівлями та господарськими спорудами (Млинів, Вороньчин, Рівне, Чуднів).

Класичним прикладом просторово-планувальної композиції садиби раннього класицизму з «італійським» парком є ансамбль у Млинові (1785-1803 роки). Аналізуючи план парку (створений за проектом Д.Міклера за участю садівничого Л.Шлегеля), його лише умовно можна віднести до типу «італійських» - терасування території, згідно інвентаря 1798 року, «міфологізація» [12, с.167] парку, значна кількість паркової скульптури (статуї Мінерви, Леди, Клеопатри, Фавна, Антиноя, Аврори, Флори, Латона, Аполлона, Адоніса), регулярної форми штучні канали з каскадами, численні тополі - основні ознаки, що свідчать на користь такого визначення. За своєю формально-композиційною структурою та образним змістом парк у Млинові можна класифікувати як перехідний зразок від класичних, регулярної структури, утворень до ранніх романтичних закладень з сентиментальними елементами. Різноманітність пейзажів, їх постійна зміна, контрастність сприйняття, загальний рух у синтезі з класичним підходом до просторової організації паркової території створили неординарний зразок пейзажного парку. За своєю суттю млинівський парк став одним з перших на Волині, де були застосовані вільні прийоми планування практично на всій його території, дбайливо враховувались унікальні ландшафтні особливості кожної з його ділянок.

Нові засади створення пейзажного парку спиралися, як відомо, на перевагу природних елементів над архітектурними, де краса природи горувала над досконалістю мистецьких форм. Так, традиційна осьова композиція парадної зони перед палацом у Млинові підтримувалась відповідним розплануванням «лівого амфітеатру» парку - алеї, що поєднували окремі ділянки парку. спрямовувались паралельно головній під'їзній дорозі. «Правий амфітеатр» набув вільного композиційного вирішення. Характерним перехідним планувальним елементом до пейзажного парку було визначення головної «проспектної вулиці», спрямованої до палацу, як «дика променада» (так була названа і одна з композиційних осей модернізованого парку у Великих Цепцевичах; аналогічну назву носила одна з алеї у парку в Мокотові - резиденції князів Любомирської (1771 або 1772 роки, Польща)). Про романтичний характер парку свідчать і назви павільонів, розташованих на його терені: «Філософський будиночок», «Темпліом», «Камера обскура» (невідомо), а також назва віддалених ділянок - «Страшний кут» та «Остання жертва» (аналогічна семантика закладена на одній з ділянок парку в Павловську - «Кінець світу»). Типовим, притаманним винятково романтичним ландшафтним утворенням, елементом було розташування поряд з квітковим садом невеликої гірки («*pagórek Winnica*», «*kopiec Kosciuszki*»). Створенню сентиментального настрою сприяло розташування серед живописних груп дерев та кущів невеликого обеліска та пам'ятника у вигляді кам'яної урни, присвяченого гетьману В.Ржевському, Стилістичне вирішення паркових павільонів здійснене в єдиному ключі з основними палацовими будівлями. Свідченням цьому - застосування русту на кутах паркового ризаліту флігеля; в подібний спосіб вирішений декор першого поверху павільонів «Темпліом» та «Філософський будиночок». Малюнок аркатурного пояску на аттику «Темпліома» свідчить про проникнення у садово-паркове мистецтво Волині кінця XVIII століття романтичних мотивів, зокрема - англійської готики.

Обов'язковим елементом кожного волинського пейзажного парку названого

періоду були альтани; у млинівському парку їх налічувалось три, дві з яких - кам'яні, одна - дерев'яна. Захоплення античністю в кінці XVIII століття зумовило їх класичне вирішення: регулярні в плані ззовні, інтер'єр формували на круглому плані. Вхід акцентували невеликі оздоблені ліпниною фронтони, що опиралися на дві колони. Цікавий елемент - постановка на даху однієї з альтан різьбленої дерев'яної вази, вкритої позолотою. Можна припустити, що класицистичних рис було надано й оранжереї (зведеної у 1792-1794 роках разом з власним будиночком Леопольдом Шлегелем - архітектором і садівничим резиденції у Млинові). Необхідно зауважити, що в кінці XVIII-XIX століттях будівництво оранжерей як специфічних функціональних споруд було типовим явищем на Волині (Антоніни, Бужани, Кривин, Рівне). Одним з мотивів існування цих будівель було їх часте використання як театральних залів - своєрідного продовження салонів палацу. Оранжереї розташовувались поряд, або поблизу, з парадними корпусами, що вимагало взаємної стилістичної єдності; у випадку розташування у віддалених частинах парку їх стилістика поволі змінювалася аж до романтичних форм (Мізоч, Романів - неоготика).

З влаштуванням оранжерей на територіях палацово-паркових ансамблів на Волині, пов'язана ще одна сторона меценатства крупної шляхти та магнатерії. Колекціонування та вирощування екзотичних дерев, кущів, квітів, зароджуючись як данина західноєвропейській моді, в процесі свого розвитку перетворилось на активну діяльність у галузі адаптації їх у нових кліматичних умовах - створенні приватних ботанічних садів протягом I-ї половини XIX століття. Згодом, їх закладення стало справою державної ваги і престижу.

Так, до діяльності по створенню ботанічного саду при Кременецькому ліцеї у 1805 році граф Тадеуш Чацький залучив визначного та надзвичайно талановитого паркобудівничого Діонізія Міклера (Мак Клера, Маклера) [212, с.126-141], який на кошт ліцею у 1811 році відбув у подорож до Росії, Фінляндії та Швеції, пізніше - до Англії, для поповнення кременецької колекції рослин.

Оранжереї закладалися мало не в кожній панській резиденції на Волині: в Арестові, Бережцях, Більчі, Великих Межирічах, Климівці, Колодному, Новомалині, Новоселиці, Підлужному, Романові, Самчиках, Трощі, Тучині, Холоневі, Шпанові та ін. Найбільш цінними та різноманітними за видовим складом насаджень були ботанічні сади, створені на основі оранжерей і теплиць у Антонінах графів Потоцьких та Арестові і Колесниках графа Єловицького - колекції налічували тисячі екземплярів [217, с.190-194].

Існували на Волині і унікальні «сади в мурах» (Рівне, Самчики), призначені для вирощування теплолюбних дерев, які не витримують різких і холодних західних вітрів (персики, апельсини і т.д.). Ділянка подібного призначення - «Мур» - виділялась на терені парку «Александрія» у Білій Церкві (1797-1880-ті роки).

Архітектурні елементи романтичних парків межі XVIII-XIX століть безпосередньо впливали на образ рекреації в цілому, активно взаємодіючи з усіма природними складовими, не підпорядковуючи їх, як це було в середині століття (Вишнівець), а лише акцентуючи паркову канву (характерний приклад - парк у Кривині).

Розвиток сентименталізму, як раннього прояву романтичних тенденцій у ландшафтній архітектурі кінця XVIII століття, на Волині (як і в об'ємно-планувальних та художньо-стилістичних вирішеннях палацових будівель) пов'язаний з двома чинниками: міфом про історичну генезу польського народу від сарматів; тісни-

ми політичними стосунками з Турцією та Росією, через територію якої проникали орієнталістичні художні традиції Китаю та Японії. Саме східні первістки сентименталізму були «вступною заповіддю» європейського романтизму [169, с.94]. Процес орієнталізації у садово-парковому будівництві на Волині відбувався паралельно з бурхливим розвитком класицистичної традиції у зведенні палацових комплексів - наслідування античної спадщини. Прослідковується і «зворотний зв'язок» між елементами палацової та ландшафтної архітектури: класичні форми житлових корпусів отримували образне продовження у рекреаційній зоні у вигляді римських, пізніше - грецьких альтанок, ротонд, вівтарів, оранжерей, завдяки чому створювалось враження стилістичної рівноваги в ансамблі. Навпаки, архітектура паркових споруд - китайських павільонів, турецьких кіосків, мусульманських мечетей, мінаретів, готичних руїн, храмів - входила в інтер'єр палаців як сюжет для декоративного оздоблення (розписів, гобеленів) та оснащення (килимів, зброї, порцеляни).

Велика кількість знаків (різностильових та «різнофункціональних» - у філософському розумінні) - найхарактерніша риса сентиментальних парків на Волині межі XVIII-XIX століть. Типологічна різноманітність вимагала великих площ для локалізації певних семантичних зон у парку і уникнення, тим самим, можливого стилістичного конгломерату чужорідних архітектурних форм та створюваних просторів. Відповідно до змісту, закладеного на певних ділянках парку, здійснювався і підбір насаджень; критерієм тут виступала семантична відповідність кожної з порід дерев або видів кущів та квітів місцю посадки [166, т.2, сс.175-177, 156, сс.61-63]; визначальну роль відігравали форма, колір крони у різні пори року, швидкість росту, тривалість активної життєдіяльності. Часто розшифровці змісту певної паркової композиції сприяли і знання античної міфології, де певне дерево, квітка безпосередньо вказували на значення або призначення тієї споруди, біля якої розташовувались.

В кінці XVIII століття на Волині були розплановані, або перекомпоновані у пейзажні, велика кількість резиденціональних парків. Найяскравішими, характерними зразками сентиментальних ландшафтних утворень були парки у Рівному, Дольську, Романові, Заборолі. Іконографічні джерела та численні описи у мемуарній літературі XIX століття дають змогу найбільш повно проаналізувати планувальну структуру, художньо-композиційні особливості парку в Рівному. Цей об'єкт являє собою предмет зацікавленості і з огляду на майже столітній процес свого формування (1730-ті роки - 1820-ті роки). Участь у формуванні паркової композиції приймали англійський паркобудівничі Бургіньон та Кайзер.

Просторова концепція розпланування парку полягала у збереженні ієрархічних засад при композиційній взаємоув'язці окремих його ділянок. План 1797 року свідчить, що строге підпорядкування і орієнтація головних паркових алей на палацовий острів, успадковані від барокових ансамблів. Регулярність розпланування паркової зони, що розташовувалась в центральній частині, сприяла утворенню своєрідного планувального каркасу, який об'єднував усі інші ділянки парку. Геометричну правильність алей підкреслювали два взаємоперпендикулярних канали і перекинутий через один з них кам'яний міст класичного («римського») силуету, який був розрахований на сприйняття з далеких відстаней і підкреслював загальне класичне зорієнтування усього ансамблю. Ефект посилювали, розташовані на північно-західному березі статуя Венери та тимчасовий вівтар, виконаний із застосуванням формотворчих прийомів античності: квадратну у плані споруду

декорували канельовані пілястри, розвинуті горизонтальні карнизи, об'єм завершувався аттиковою стінкою. На передпалацовий двір була зорієнтована невелика площа у материковій частині парку. Вона завершувала «класичну» лінію-обрамлення палацового острова розташуванням тут класицистичних за стилем оранжереї та теплиці. Таким чином був сформований парадний парковий «фасад», який, поєднуючи у собі архітектурні споруди та скульптуру із зеленню регулярно висаджених дерев, створив тло для сприйняття палладіанського за композицією об'ємів, головного корпусу палацу.

Спосіб життя у резиденціях кінця XVIII - початку XIX століття відзначав дуалістичний характер: зовнішній - парадний, внутрішній - родинний. Подібна подвійність прослідковується і в організації внутрішнього простору паркової зони. За чітко розставленими об'єктами вздовж берегової лінії розвивається пейзажний сентиментальний парк. Унікальний за своєю композиційною структурою, Рівненський резиденціональний парк синтезував всі види «англо-китайських» садів, визначених П.Гіжицьким: меланхолійний, пастерський, багатий, той, в якому вода є головним елементом, рустикальний (окрім страхітливого, що вимагав специфічних компонентів: стрімких скель, сильних водяних потоків і т.д.).

Меланхолійний настрій домінував при сприйнятті південної, найбільш віддаленої від палацового комплексу, ділянки парку. Грот над водним плесом, руїни стародавньої споруди, монумент, «гора спогадів», пагода вдалині - всі ці елементи спонукали до роздумів над швидкоплинністю життя, окремих подій, безповоротності минулого.

На зміну сумним думкам і пейзажам приходили зовсім протилежні - далекі світлі перспективи. Відкриті види, осяяні сонцем галявини, доглянуті поля - радували око. Створюючи веселий настрій у наступній парковій ділянці на схід від планувального центру ансамблю. Пастерський парк переливався у рустикальний пейзаж, включаючи в свою композицію невеликий сільський будиночок на тлі фруктових садів, та розсадник.

Лаконічність «природного» оздоблення парадного простору перед палацом, виконаного у вигляді витягнутої форми англійського газону, підкреслювала пишність та велич архітектурних форм корпусів; групи дерев, висаджених з обох боків, створювали обрамлення картини, що замикалась в перспективі центральним будинком ансамблю. Колористична одноманітність порушувалась завдяки включенню у далеку перспективу в сторону парку відкритої галявини з квітковим садом.

У структурі пейзажних парків (в тому числі і на Волині) водоймища являли собою чи не одну з найголовніших композиційних складових. Парк у Рівному можемо віднести до категорії тих, де вода не тільки визначила просторовий каркас майбутнього ансамблю в цілому і парку зокрема, не тільки виступила в ролі природної межі між окремими ділянками парку, але й створила навколо себе систему різномасштабних різнохарактерних просторів. Нерегулярної форми палацовий острів вже сам собою являв парковий елемент романтичного змісту. Живописний характер берегової лінії було використано для створення улюбленого в окреслену епоху ефекту контрасту з регулярним обрисом берегу материкової ділянки рекреації. Згадана вище система штучних водоймищ, що складалася з трьох невеликих ставів, формувалась у центральній частині парку. Перебування біля кожного з них, судячи з плану, викликало зміну емоцій: перший, захований у гушавині дерев, очевидно, наводив на сумні роздуми та навівав меланхолію; на-

ступний, значно більший за розмірами, контрастував з попереднім розташуванням на відкритій місцевості, виблискуючи під сонячними променями; третій став різнився від двох попередніх програмованістю сприйняття, тобто, сама водна поверхня ставала об'єктом композиції.

Типологія знакових форм, розташованих на території парку, вражає своєю широтою: у прагненні поєднати різні епохи (античність та середньовіччя) і культури (європейську та східну) проявилась ідеологія романтизму. Крім згаданих раніше, класичних зразків паркової архітектури (ермітаж, оранжерея), тут розташовувались також: імітація Везувія (подібний елемент зустрічаємо у Великих Межирічах), готичний храм, китайська святиня, пагода (мінарет), турецький кіоск, англійський та китайський мости. Вплив східної традиції у більшій мірі відбувався по лінії форми, а не змісту. Так, «китайський» місток асоціювався насамперед із невеликою ажурною спорудою опуклого силуету, завершеною альтаном, що накривалась дахом з характерним заломом.

Серед перелічених вище паркових павільонів зустрічаємо велику кількість споруд явно вираженого культового призначення. Необхідно відзначити тенденцію включення у композиційну структуру рекреацій каплиць, як суто функціональних об'єктів, так і елементів громадянської меморіальної естетики, особливо протягом XIX століття Їх стилістичні вирішення знаходяться у строгій відповідності романтичним уподобанням, пов'язаних насамперед з неоготикою, необароко, а в середині XIX столітті - вже у Російській імперії - з російсько-візантійським стилем. Характерними зразками даного типологічного ряду були каплиці в Антонінах, Берегу, Бужанах, Грицеві, Лашках, Молочках, Киселях, Романові, Новій Чарторії. Характерно, що композиційне поєднання з центром садиби відбувалося за допомогою планувальних осей виключно регулярного характеру; класична строгість такого вирішення пояснювалась, очевидно, бажанням підкреслити значимість релігійно-моральної ідеї для відродження національного духу народу, особливо актуального на Волині протягом всього XIX століття.

Наступний композиційний прийом організації внутрішнього паркового середовища у Рівному базувався на поєднанні контрастних за структурою груп насаджень. Регулярний каркас алей у центральній частині парку був підкреслений шпалерами італійських тополь, висаджених вздовж планувальних осей. Із заглибленням у внутрішній парковий простір, здійснювався плавний перехід до вільного розпланування. Тобто, процес створення «штучних видів» паркового ландшафту відбувався з максимальним наближенням до природності і натуральності. Завдання формувати «приємні і різні картини, вносити рух у пейзаж» [23, с.26] вирішувалась шляхом введення у рукотворний ландшафт широкого дендро-видового складу насаджень, та формування композиції на основі різноманітності: відкриті галявини контрастували з густими масивами насаджень, солітери зі щільними шпалерами, боскети - з гніздовими або букетними посадками. Характер насаджень у парку був приведений у відповідність із стилістикою та семантичним значенням паркових павільонів, а загальна композиція - побудована на поступовому, послідовному розкритті пейзажів, фіксуючи ряд різноманітних картин. Суттєвий момент - в композиції центральної ділянки використаний прийом створення багатопланового пейзажу, що візуально збільшував глибину паркового простору від квіткового саду аж до «імітації Везувія».

Парки-ровесники Рівненського - у Боремлі, Заборолі, Мізочі, Романові також включали у свою композицію елементи класицистичних садів - скульптуру, лабі-

ринти, глоріети (поряд з новітніми елементами - гротами, штучними руїнами), орієнтальну та готичну паркову архітектуру, обеліски). Таким чином, у більшій (Боремель, Мізоч) чи меншій мірі (Романів) за формально-композиційною структурою наближалися до романтичних парків. Цікавим прикладом припалацової рекреації, де вже практично відбувся перехід від сентиментального трактування ландшафтного середовища та його елементів до романтично-пейзажного підходу - як основного засобу втілення нових естетичних принципів - є парк у Боремлі, влаштований Д.Міклером. Розпланування центрального передпалацового двору здійснене за аналогією з ансамблем у Рівному, головні композиційні осі прогровано фіксують конкретні види (просторова вісь «палацовий комплекс-храм» визначалась системою відкритих просторів - анфілади галявин - зорієнтованих у вказаному напрямі), а планувальний каркас рекреації формувался за принципом наслідування природного рельєфу ділянки. Паркові пейзажі естетично підсилювались лише скульптурою (античні статуї, що очевидно були «реліктами» раннього боремельського парку), завдяки якій акцентувалось відчуття масштабності просторів. Скульптура гармонійно поєднувалась з пізньобароковою архітектурою палацового корпусу, ставши перехідною ланкою від архітектурного до природного середовища. Відсутність будь-яких інших знакових елементів, цілісність недоторканого ландшафту, в структуру якого входили різнохарактерні водоймища (природні - ріка Случ, штучні - ставок на осі головного фасаду палацу), дає змогу віднести парк у Боремлі до категорії пейзажних парків з романтично-натуралістичним підходом до структурування паркових просторів. Ландшафтним елементом, що тісно пов'язував палацові корпуси і природне оточення, були унікальні на Волині так звані «висячі сади», розташовані на відкритих терасах (формальну аналогію можна провести лише з «висячими садами» Царського села (1780-1795 роки)).

Розквіт естетики романтизму у парковому будівництві позначився передусім на стриманішому застосуванні архітектурних елементів, поступовому відході від класичної композиції ансамблю - підпорядкуванню головній осі усього закладення та фронтального сприйняття архітектурних об'єктів, на ще тіснішій ув'язці розплановуваного парку і палацових будівель з існуючою ландшафтною ситуацією. Топографія місцевості Волині якнайкраще відповідала постулатам теорії пейзажного паркобудування, сформульованих у філософських трактатах сучасників та поетичних творах: «Что предпочтительней для парков и садов? Долины и холмы, с пологим косогором ведущим плавно вниз к ручьям или озёрам, Где то подъём, то спуск...»[23, с. 25].

На початку XIX століття набуває подальшого розвитку уявлення про те, що парк - це не тільки натуральне тло для розваг і прогулянок, але й середовище, звернене до духовного життя людини і особистості: її емоцій, настрою, переживань. Природа і пейзаж цінні настільки, наскільки вони тлумачать стан душі [55, с.205]. Їх зміни означають і зміни настрою - поняття незнайомого раціоналістичній естетиці епохи Просвітництва. Зміна напряму головної алеї (що тепер не співпадає з головною віссю ансамблю) викликала зміни у характері сприйняття - від статичності, парадності композиції до послідовного розкриття її потенціалу, що підсилювало ефект гармонійності архітектурної пластики і досконалої витонченості ландшафту. Такий прийом застосовувався у Самчиківському, Чуднівському, Новочарторійському, Городоцькому, Обарівському та інших парках.. У двох останніх, що розплановувались після 1810 року, продемонстровано абсолютно но-

вий підхід до прокладення головної паркової алеї, тим самим створюючи нетрадиційний зв'язок між головним в'їздом на територію садиби і палацовою будівлею. Розкриття об'ємів відбувається поступово у послідовності тильний-бічний-головний фасад; у будь-якому ракурсі частину будівлі заступають крони дерев.

Важливим завданням садово-паркового будівництва на Волині у I-й половині XIX століття було обов'язкове підкреслення водних систем на території парків. Їх функції поступово розширюються: якщо раніше - це один із засобів створення певних настроїв на окремих ділянках парку, то зараз - це потужна сполучна ланка у композиції ансамблю в цілому. Вода є дзеркалом, в якому відображаються палацові будівлі, паркові павільйони та зелень і формуються «нові» відображені пейзажі (Городок, Городець, Шпанів, Плоска, Романів, Самчики, Сморгва, Чорна та ін.). Штучне походження ставів не приховують, навпаки, греблі стають своєрідними планувальними осями, що поєднували територію садиби з населеним пунктом. Стави одночасно служили і для розведення риби; на греблях споруджувалися водяні млини (деякі з них функціонують і до нашого часу - Городок, Самчики).

Особливу увагу при створенні паркових композицій на початку XIX століття, як і в попередній період, приділяють формуванню відкритих просторів, галявин, що давали змогу не тільки організувати внутрішнє паркове середовище, але й відкрити його на оточення, тісніше пов'язати з ним. Характер зв'язку змінюється: раніше види орієнтувались на містечкову забудову (Лашки (Морозівка), Млинів, Великі Межирічі (Корецькі), Славута, Ямпіль та ін.), культові будівлі (Боремель, Мізоч), тепер такими об'єктами стають далекі пейзажі (Олександрія, Обарів, Шпанів, Новоселиця), паркові споруди (вид, що відкривається з запалацової галявини у самчиківському парку просторово поєднав палацовий корпус і «голландський будиночок», розташований на протилежному березі ставу, утвореного рікою Случ. Подібний зв'язок існував між аналогічними будівлями у підмосковній садибі Вороново)).

У садово-парковому будівництві Волині цього періоду головними елементами семантичної канви виступали вже не матеріальні об'єкти, стилістика яких визначала характер навколишнього ландшафтного середовища, а система ідеалізованих понять-символів, пов'язаних насамперед з героїкою часу і підйомом національної самосвідомості на тлі кращих людських якостей.

Наступне: рекреаційні зони палацово-паркових ансамблів у I-й половині XIX століття на Волині, територіально розширюючись, обов'язково включали у просторову структуру ранні планувальні елементи: парадні партери, регулярної форми газони і т.д. Реконструктивні завдання нового часу полягали у збереженні старого каркасу планування, особливо у припалацовій зоні, відображаючи загальну тенденцію зодчества першого десятиліття XIX століття до збереження історичної спадщини будь-якого рівня: містобудівельного, об'єктного, локально-елементарного. У композицію вже існуючих парків включалися елементи-символи, формально деякі з них вирішувалися ще в традиціях попередньої епохи (грот Ізабелли Чарторийської в Мізочі, пам'ятник з левами у Антонінах) або по-новому - камені з пам'ятними написами (Забороль).

В зв'язку з переплануванням вже існуючих парків, зумовленим необхідністю створення живописних композицій, виникала потреба часткової заміни деревоставу. При цьому найстаріші екземпляри або їх групи виділялися в окремих ділянках парку як композиційні акценти («Так мощный старый дуб или ветвистый клён, когда стоит один открыт со всех сторон, Как древле патриарх почтение внушает»

[23, с.37]), наділені романтичним змістом (старі дерева - свідки минулого), або - як планувальні осі (дво-, чотирирядні алеї старих дерев, що поєднували найбільш важливі ділянки парку (Александрія, Вишикуси, Бужани, Колодно, Оженин, Рівне)). Ретельно зберігалися старі насадження та алеї у реконструйованих парках ансамблів в Антонінах, Бужанах, Вишикусах, Кривині, Новоселиці, Оженині, Рівному, Чуднові.

Романтичні спогади про минуле на початку XIX століття були основним мотивом при введенні у паркову композицію лаконічних за формою, але глибоких за образно-художнім змістом об'єктів. В їх числі: романтична гірка (бельведер, парнас) - невід'ємний елемент і основна ознака типологічної належності парків у даний період (вірогідно, бере свій початок від сентиментальної «гори спогадів»).

Перелічені закономірності формування композиції пейзажного романтичного парку (з деякими еkleктичними елементами) прослідковуються у просторово-планувальній організації рекреаційної зони палацово-паркового ансамблю у Новій Чарторії. Процес формування садиби тривав протягом всього XIX століття, і особливо активно, з 1840-х років, що відобразилось на розплануванні окремих її ділянок, загальному функціональному зонуванні території садиби і на утвореній в результаті планувальній схемі.

Цікавим є той факт, що існуюча на момент закладки садиби дерев'яна Дмитрівська церква (1756 року) [113, с. 258], виступила відправною точкою формування регулярної композиції припалацової території та парку. Будинок палацу, як композиційний центр парадної зони, поєднувався з церквою алеєю, що являла головну вісь ансамблю, але не співпадала з традиційно домінуючою у попередній період віссю «палац - комплекс парадного в'їзду». Тобто, розкриття об'ємної композиції палацу відбувалося у незвичному ракурсі - під гострим кутом зі сторони під'їзної дороги.

Центральна роль в просторово-планувальній композиції паркової зони належить спорудженню на початку XX століття церкви-мавзолею власників садиби - Оржевських [72, т.1, с.151]. Родовий храм, зведений у російсько-візантійському стилі, завершує просторову вісь, започатковану головним корпусом ансамблю, розташовуючись на невеликому підвищенні. Стилiстичне вирішення церкви-мавзолею співзвучне пошукам національного стилю в російському зодстві межі XIX-XX століть (відбулася переорієнтація на вітчизняну (російську) архітектуру та її візантійські витoki (унікальне явище на території Волині), відхід від романтичних (ретроспективних) стилів. Акцентація мавзолею досягається посадкою живописних груп дерев та одиночними посадками - дуба і клена з великими просвітами, через які зі сторони палацу читаються дальні плани парку.

Наступною домінантою паркової композиції є видова гірка, влаштована у 1880-х роках, яку оточує штучна, кругла в плані, водойма (подібні гірки зустрічаємо у Самчицькому (початок XIX століття), Новоселицькому (кінець XIX століття) парках, ранній приклад - Млинівський парк. Гірка використовувалась в якості «зеленої» альтанки (подібні альтани - силуетні аналоги архітектурних споруд зустрічалися у паркових зонах ансамблів у Бужанах, Сельці), майданчику для сонячного годинника.

Центральна ділянка романтичного пейзажного парку розташована на головній планувальній осі ансамблю; її композиційну основу становить запалацова, досить протяжна, галявина, що примикає до наступної ланки у структурі центральної частини парку - боулінгріну (паркового об'єкту, що відповідав естетиці декора-

тивних садів бароко). Характерно, що галявина та боулінгрін - не співосні; прийом порушення симетрії загальної композиції - типовий для пейзажних парків 2-ї половини XIX століття [42, с.167]. Отже, у Новочарторійському парку прослідковуємо явище історизму: Відповідно до стилістики вже існуючих будівель формуються і елементи паркової архітектури, витримані в єдиному з ними стилістичному ключі. Цей етап розвитку садово-паркового мистецтва знаменував поворот до втраченої у добу романтизму змістової і формальної єдності між архітектурою і парком, однак, в еkleктичному прочитанні. Регулярність садів бароко визначила прямолінійність алей, що обмежували простір боулінгріну з обох довгих його сторін, залишаючи відкритою торцеву сторону, звідки відкривалася живописна панорама ріки Случ, замкнута схилами пагорбів дальніх ділянок прилеглої території. Виразною домінантою панорами є паровий млин 1870-х років, який, одночасно, є композиційним акцентом окресленої ділянки рекреації.

Резиденція у Новій Чарторії була складним багатофункціональним комплексом, до якого входили, крім палацово-паркового ансамблю, численні господарські і службові будівлі - характерна риса для утворень подібного типу кінця XIX століття Рекреаційна зона, за набором елементів (боулінгрін - майданчик для гри в кеглі, пристань для човнів, трамплін), призначена в-основному для розваг і відпочинку, що дозволяє зафіксувати процес формування резиденцій нового типу - багатих заміських дач. Аналогічних функцій надано в цей період садиби в Антонінах, подібна функція домінувала у автономних рекреаційних утвореннях у Климівці та Романівці.

Загальна тенденція зменшення масштабів палацово-паркового будівництва у 2-ій половині XIX століття відповідно позначилась на Волині майже повним припиненням закладення нових парків. У цей період відбувалась активна реконструкція і розширення паркових зон. Одним з основним шляхів модернізації парків було насичення їх території, а також оранжерей значною кількістю рідкісної екзотичної дендрофлори (особливої уваги надавали особливостям природного матеріалу - формі крони, листя, цвіту, фактурі кори і т.д.). Такого роду ставлення до кожного конкретного елемента провіщало прихід модерністичної естетики у волинське садово-паркове будівництво. Втіленням його стала композиція садиби графів Валевських у Гощі. З 1840-х років на її території починаються будівельно-реконструктивні роботи, які пов'язувались з «окультуренням» флори парку (на жаль, не вдалося віднайти ніяких відомостей про дендро-видовий склад насаджень раннього парку, але очевидно, що він був замінений практично повністю). Говоримо про реконструкцію садиби саме у цьому розділі свідомо: основу ансамблю складає рекреація, серед зелені дерев якої розташовується палац, зведений в кінці XIX століття. За типологічною належністю це вже не палац - а коттедж, особняк з характерною для свого типу багатооб'ємністю форм і лаконізмом деталей. Корпус не розкритий на простір за межами садиби, ніяк не пов'язаний із зовнішніми об'єктами, а навпаки, відгороджений, локалізований від них парковою зеленню. Простори у садибі - камерні і поєднуються між собою вузькими алеями. Унікальним для Волині було і розташування парку - на плоскій ділянці (що також зрозуміло - не виникало необхідності підкреслення домінуючого значення архітектури). Таким чином парк було перетворено на унікальну живу колекцію екзотичних порід (збережених до наших днів): гінґо, ялина європейська, сосна чорна та Веймутова, дуб звичайний пірамідальний, липа широколиста (розсіченолиста форма), ясен звичайний (форма плакуча), в'яз гірський, береза жовта та інші.

Значна кількість екзотів і реліктових насаджень збереглася донині на території самчиківського парку; серед представників дендрофлори Новоселицького парку - туя західна форми колоновидної, гледичія звичайна, тополя канадська та ін.; Новочарторийського парку - ялина європейська, сосна чорна і Веймутова, береза повисла, липа серцевиднолиста та ін.[107, сс.30, 52, 60]

Романтичні парки, на відміну від парків бароко та ранніх англійських, не огорожувалися. Їх межі визначали природні утворення (яри, русла рік) або штучні земляні споруди (куртини, вали, рови). Архітектурність пізньобарокових та ранньокласицистичних ансамблів підкреслювало огороження, виконане в єдиному стилі з основними будівлями (Білокриниця, Вишнівець, Гриців, Голоби, Холонів, Великі Межирічі (Корецькі), Самчики, Романів, Антоніни, Молочки).

Дендро-видовий склад насаджень вирізнявся великою різноманітністю, але найбільш улюбленими на Волині були: надвіслянські та італійські тополі, липи, ясени звичайні, акації біла та жовта, горіхи волоські, клени крупнолисті, граби звичайні, ялини звичайні, берези бородавчасті, явори, дуби крупноплідні, сосни звичайні, модрина польська, каштани кінські.

* * *

Отже, формування рекреацій різного функціонального призначення, мистецько-архітектурної вартості, стилістично-змістового наповнення, врешті, різних розмірів, стало всеохоплюючим явищем в регіоні, в соціальні рамки якого були включені усі прошарки суспільної еліти. Процесу формування нових парків сприяли, з однієї сторони - соціально-економічні умови (суспільно-майновий статус власника), естетико-культурні традиції (наслідування кращих вітчизняних і західноєвропейських зразків), з іншої - комплекс ландшафтних, гідрологічних та геокліматичних характеристик регіону Волині.

На відміну від архітектурних стилістичних тенденцій при зведенні палацових будівель, відповідні композиційно-просторові вирішення волинських парків еволюціонують в унісон з загальноєвропейськими (зокрема польським та російськими) і проходять наступні етапи.

Створення регулярних паркових композицій на основі «італійських» терасних садів відбувалось до 90-х років XVIII століття при поступовому посиленні пейзажної тенденції.

Різкий поворот до зразків англійського паркобудування на Волині пов'язаний із діяльністю в регіоні паркобудівничих-іноземців. Кожного разу підхід до створеного образу парку був суто індивідуальним, що викликало велику різноманітність типів парків, їх планувальних схем і композиційних прийомів, що залежали насамперед від природної основи, ужиткового і мистецького начал. На початковому етапі «мистецтво подало руку природі», особливо впорядковуючи і прикрашаючи парадну припалацову зону, семантично «наватнажуючи» різні паркові ділянки. Поступово відбувається осмислення саду як художнього образу конкретного природного ландшафту; в той же час явища відмови від регулярної структури припалацової зони - виняткові.

З 1830-х і до 1880-х років відбувається процес активних реконструктивних втручань на терені старих парків з одночасним поповненням їх дендрофлори; особливим було ставлення до старих насаджень і окремих планувальних елементів парків, які на вказаний відтинок часу вже вважалися історичними пам'ятниками.

В кінці століття прослідковуються еkleктичні і деякі модерністичні тенденції

(у переважній більшості випадків - на основі реконструктивного втручання), спрямовані на створення інтимного, затишного середовища, а також - зручності, комфорту перебування в садибі, найближче оточення якої є тепер її природним доповненням.

Палацово-парковий ансамбль Волині 2-ї половини XVIII-XIX століть як просторово впорядкована цілісність і як результат творчої діяльності попередніх поколінь - сутнісне втілення способу життя і мислення своєї епохи. Тут відобразились не тільки зміна суспільних смаків, але й релігійні та наукові погляди, побутові традиції, форми господарювання. Насамперед - це зримий синтез форми і змісту, штучного і природного, матеріального і духовного, що в результаті створили гармонію об'ємів і просторів. Утворена система не була статичною і однорідною, адже ансамбль жив, а, значить - змінювався. Кожна епоха, яку він пережив, відзначила його своєю печаттю, внесла свої корективи, вписала свої сторінки, написавши їх різним почерком. Деколи зміни непомітні з першого погляду, але їх існування відчутне підсвідомо, їх дія на людину різностороння і глибока. Для віднайдення закономірностей розвитку необхідні деколи немалі дослідницькі зусилля, щоб із розрізнених фактів, часто суперечливих і фрагментарних, виникла можливість скласти якнайповніше уявлення про досліджувані явища.

Проведене дослідження історії розвитку палацово-паркового будівництва у регіоні історичної Волині доводить, що їх виникнення як самостійних об'ємно-просторових утворень, наділених численними функціями, стало кінцевою ланкою розвитку резиденціального зодчества на Волині протягом 2-ї половини XVIII-XIX століть. Одночасно, їх зведення і розбудова стали якісно новим явищем в окреслений період, що було підготовлене і супроводжуване рядом передумов соціально-економічного, суспільно-політичного та естетико-філософського плану, а за своїм змістом стало відображенням положень державної ідеології, або повністю підпорядковуючись їй, або рефлексивно її не сприймаючи.

За умови польської, а пізніше - російської державності, закономірним було перенесення власної архітектурно-будівельної традиції на волинські землі, що наклалась на історично сформовану структуру міського середовища та її окремих складових. Таким чином виникали просторово-часові зв'язки між новітніми та існуючими елементами міського каркасу, характер яких залишався стабільним незалежно від постійно змінюваних зовнішніх і внутрішніх умов.

Тому, зі сказаного вище, логічно випливає рівне право на такого роду спадщину українського, польського і, деякою мірою, російського народів. По-перше, за словами В. Липинського, «українським є і повинно бути все, що осіло... на нашій землі і що тим самим стало часткою України без огляду на його плем'яне чи культурне походження, на його «расову» чи «ідеологічну» генеалогію». По-друге, представники саме польської аристократії і шляхетства були фундаторами дійсних шедеврів палацово-паркового і культового зодчества, сприяючи формуванню осередків культури і освіти у власних садибах. По-третє, окремі представники російського дворянства на завершальному етапі долучились до збереження і навіть відбудови ансамблів, накопичених там унікальних мистецьких та архівних збірок, активно їх поповнюючи. Архітектура волинських палацово-паркових ансамблів набула специфічного звучання завдяки синтезу місцевих прийомів архітектурно-будівельного мистецтва та наступної трансформації їх середовища, максимальній його ідентифікації з відповідними історико-соціальними умовами та естетико-

ужитковими вимогами до життєвого середовища верхніх шарів суспільства.

Палацово-паркові ансамблі були органічною складовою «культурного ландшафту» волинських міст, тісно контактували і взаємодіяли з іншими структурними елементами міського організму. Результатом просторово-планувальних контактів стало формування системи композиційних вузлів, що забезпечували акцентацію палацових будівель на міському терені. При цьому формувалось не тільки середовище нового виду, але й система нових функцій, якими наділялись структурні елементи міського середовища. Починаючи з ХІХ століття, палацово-паркові ансамблі на Волині виконували роль каталізаторів просторового розвитку населених пунктів, що було пов'язане з їх локацією на передмістях.

Крім суто містобудівельних чинників, вирішальну роль в архітектурно-художній композиції палацово-паркових ансамблів відігравали ландшафтні та геокліматичні чинники (характер рельєфу, наявність водоймищ, широтна орієнтація, сезонні зміни температур і т.і.), що визначило специфічний характер локації ансамблів та їх внутрішньої організації.

Особливості розвитку палацово-паркового будівництва на Волині були завжди найтісніше пов'язані з комплексом функцій (парадної, рекреаційної, службової (або господарської)), що закладались в основу при формуванні ансамблю.

Перевага будь-якої з основних функцій зумовлювала відповідний характер планувальної структури ансамблів. Слід наголосити на наступній закономірності: у великих ансамблях, незалежно від їх місцезнаходження (місто, містечко, село), взаємне розташування парадної і службової або господарської зони передусім визначалось естетичною кон'юнктурою, тоді як у малих садибах, критерієм при компоновці зон були виключно прагматичні мотивації, що вимагали стабільності безпосереднього територіального контакту.

Більшою мобільністю відзначалися підходи і до формування об'ємно-просторових композицій великих ансамблів, що були резиденціями магнатерії і великої шляхти. Саме до їх числа віднесені, по-перше, ті, що утворились шляхом трансформації замкових комплексів, по-друге, еволюціонували, підпадаючи під впливом нових суспільно-естетичних орієнтирів. В окрему групу виділено ті ансамблі, які зберегли первісну планувально-просторову структуру ядра ансамблю. Набагато важче і дуже вибірково сприймалися композиційні нововведення у садибах середніх верств суспільної еліти.

Органічним було впровадження на Волинський терен «палладіанського» типу формування об'ємно-просторової композиції палаців, що однозначно позитивно було сприйнято усіма реальними і потенційними замовниками. Крім зовнішньої «генетичної» споріденості з традиційною для Речі Посполитої схемою розташування будівель різного призначення, «палладіанізм» сприяв посиленню і поглибленню контактів між архітектурою і природним оточенням, що набували все більшої актуальності у досліджуваній період. За аналогічним принципом формувалося ядро деяких неокласичних палацово-паркових ансамблів, де відбулось ще більше змістове зближення прототипу і новоспоруджуваного палацу-вілли. Цей типологічний ряд, проходячи через модерністську фазу, проіснував до наших часів, є до сьогодні ідеалом помешкання, становить один з найцікавіших закресів творчості таких видатних зодчих, як Ф.Л.Райт, Ле Корбюзьє, О.Німеєр. Спадкоємність поколінь проявилась і у зверненні до архітектурної спадщини Палладіо на основі асоціативних «посилань» на історичний прототип (тут - вілла Ротонда біля Віченци) будівництві за проектом архітекторів-постмодерністів Б.Рейхліна та Ф.Рейн-

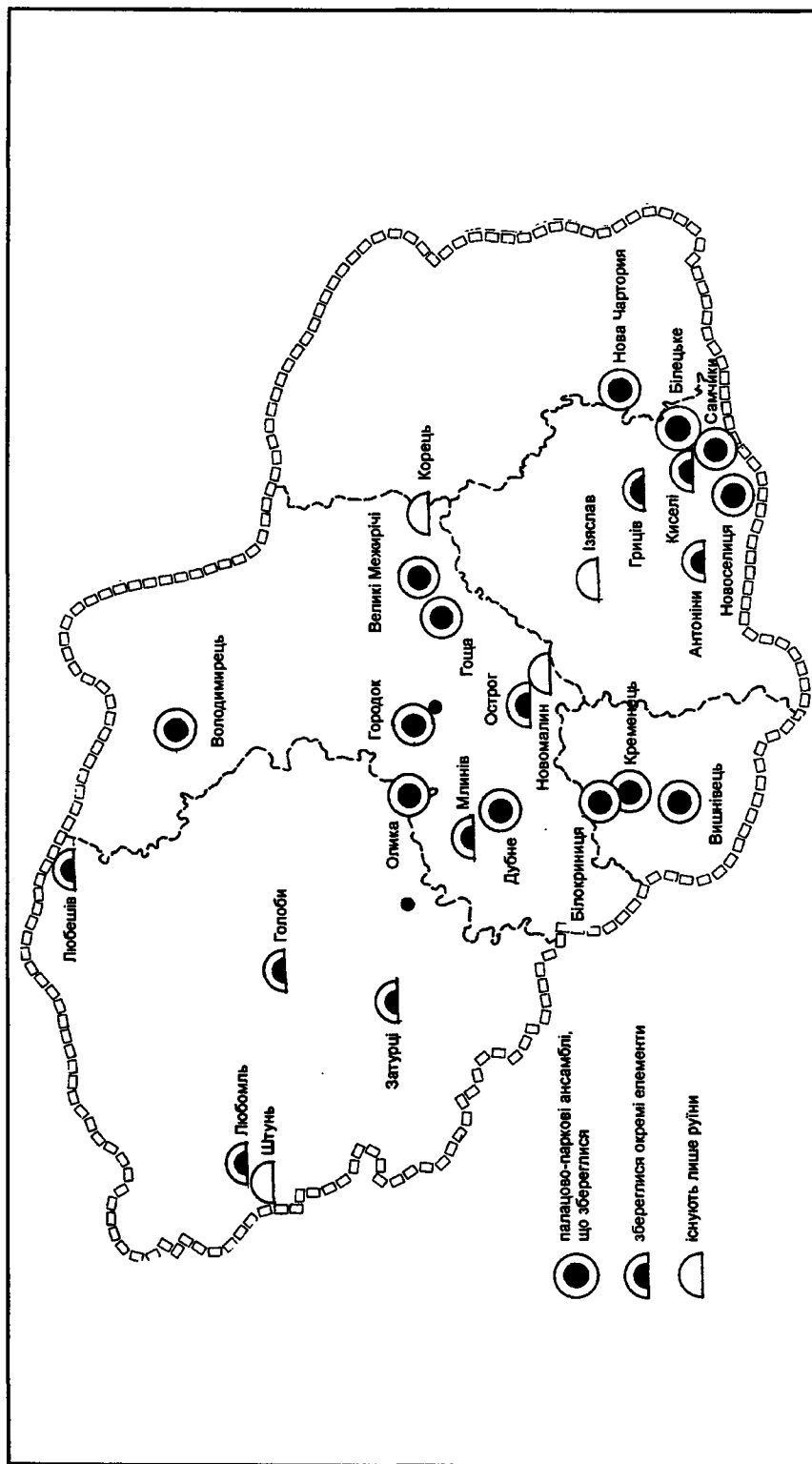

Рис. 18. Схема розташування палаціо- паркових ансамблів на Волині (станом на 1998 рік)

гардта вілли Тоніні у швейцарському місті Торичелл у 1974 році.

У галузі художньо-стилістичних засобів, застосовуваних при вирішенні архітектурного образу палацових і службових будівель, констатуємо деяку подвійність: повне прийняття європейських стилістичних новацій у магнатському та вищому шляхетському колі і фактичне їх заперечення у нижчих шарах еліти, що у першому випадку пояснювалось прагненням наслідувати королівський двір, у другому - зберегти національну самобутність у всіх її проявах.

Розповсюдженню на Волині європейських архітектурних стилів, зокрема бароко, класицизму та неостилів сприяла діяльність на місцевому архітектурному терені високоосвічених для свого часу архітекторів-професіоналів за обов'язкової підтримки замовників. В цілому ж діяльність зодчих на Волині була функцією історично складеної містобудівельної ситуації, реалій свого часу та власної творчої індивідуальності. Завдяки цьому значна кількість волинських палацово-паркових ансамблів за своєю архітектурно-мистецькою вартістю стояла на одному шаблі з найдовершенішими комплексами і ансамблями, що зводились у столиці.

Значна увага приділялась просторовому і композиційному розвитку припалацових і присадибних парків. Запозичуючи європейські концепції паркобудування, зберігаючи відповідну стилю епохи форму, відповідні елементи змісту, волинські сади і парки залишалися самобутніми з декількох причин: по-перше, унікальний у кожному конкретному випадку ландшафт місцевості являв собою базис, на якому розвивався кожен з парків, і був відправною точкою при виборі композиційних і планувальних прийомів; по-друге, видовий склад насаджень від середини XVIII і до середини XIX століття у абсолютній своїй більшості обмежувався місцевою флорою. Прагнення адаптувати у регіоні екзотичні рідкісні сорти рослин спричинило виникнення відповідних паркових будівель, дало поштовх розвитку ботанічного садівництва - з іншої. У садово-парковому зодчестві Волині велике значення мала історична спадкоємність. Комплекс вище перерахованих умов створював необхідне ландшафтно-просторове середовище резиденцій, забезпечував кожній садибі повноцінне функціонування та естетичну індивідуальність.

Недостача або відсутність інформації про той чи інший об'єкт, його походження та історико-культурну вартість призвели і призводять до того, що значна кількість ансамблів загинула і гине у наш час. Абсолютний брак інформації щодо архітектурно-планувальних вирішень не дозволяє інколи розпочати комплекс проектно-реставраційних робіт по відновленню ще збереженої, але видозміненої пам'ятки. В цілому ж проблема збереження спадщини минулого у даній галузі існує в наш час як складова проблеми збереження життєвого середовища - необхідної умови спадкоємності культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ
ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухов П. Волинська земля. Хроніка, джерела, постаті.- Сокаль, 1992.- 88 с.
2. Антонович В. Українські міста // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в.- Львів: Накл. наук. т-ва ім.Шевченка, 1904.- Ч.2. - С.309-383.
3. Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины.- К.: Будивзельник, 1989.- 103 с.
4. Баранович А.И. Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в.- М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1955.- 183 с.
5. Бартенёв И.А., Батажкова В.Н. Очерки истории архитектурных стилей: Учебное пособие для творч. ф-тов высших художеств. уч. заведений.- М.: Изобразительное искусство, 1983.- 257 с.
6. Батюшков П.Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края.- СПб., 1888. - 463 С.
7. Безсонов С.В. Архитектура Западной Украины. -М.: Изд-во Акад. Арх. СССР, 1946. - 93 с.
8. Беккер А.Ю., Щенков А.С. Современная городская среда и архитектурное наследие.- М.: Стройиздат, 1986.- 203 с.
9. Білецький П.О. Українське мистецтво II пол.XVII-XVIII ст.- К.: Мистецтво, 1981.-159 с.
10. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии. - Житомир: Типогр. губерн. управления, 1862-1869. - Вып. 1-2.
11. Варфоломеева Н. Реконструкція ландшафту маєстків // АУ.- 1991.- №5.- С.40-44.
12. Вергунов А.П., Горохов В.А. Вертоград.- М.: Культура, 1996. - 431 с.
13. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник.- К.: Наукова думка, 1995.- 686 с.
14. Витте Е. де. Волынь и Галич.- Почаев, 1909 - 16 с.
15. Витте Е. де. Город Острог. - Почаев, 1913. - 17 с.
16. Витте Е. де. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Города Коростень, Овруч и Новоград-Волынский.- Почаев, 1913.- 28 с.
17. Власов В.Г. Стили в архитектуре: Словарь: В 3 т. - Спб.: Кольна, 1995-1997.- Т.1.- 672 с.
18. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края: В 2 ч.- К: Тип. Фёдорова, 1869.- Ч.1-2.
19. Горностаев Ф.Ф. Дворцы и церкви Юга. Культурные сокровища России.- М.: Изд-во товарищества «Образование», 1914.- 93 с.
20. Гропиус В. Границы архитектуры: Пер. с нем. - М.: Искусство, 1971. - 387 с.
21. Грушевський М.С. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці // Жовтень. - 1989. - №4. - С.86-102.
22. Гутнов А.Э. Мир архитектуры. - М.: Молодая гвардия, 1985. - 351 с.
23. Делиль Ж. Сады.- Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1987.- 228 с.
24. Докучаева О.В. Пейзажный парк в России II п. XVIII в. сознании современников: Автореф. дис... канд.искусствоведения: 07.00.12 / МГУ им.М.В.Ломоносова.- М., 1989.-24 с.
25. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: В 2 т.- К.: Глобус, 1991.- (Репр./ Вид-цтво «Дніпрова хвиля» у Мюнхені).
26. Енциклопедія українознавства: В 4 т.- К.: Глобус, 1993-199 .- Т.1.- 399 с.

27. Евангулова О.С. Дворцово-парковые ансамбли Москвы I пол. XVIII в.- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969.- 143 с.
28. Ефимов А.В. Колористика города.- М.: Стройиздат, 1990.- 272 с.
29. Жирнов А.Д. Искусство паркостроения. - Львов: Вища школа, изд-во при Львовском ун-те, 1977.- 208 с.
30. Заболотный В.А. Основные принципы приспособления памятников оборонного зодчества УССР для современных функций: Автореф. дис... канд. архитектуры: 18.00.02 / КИСИ. - К., 1990. - 19 с.
31. Игнаткин И.А. Архитектура классицизма на Украине: Автореф. дис... д-ра архитектуры: 18.00.01 / Акад. художеств СССР, ин-т живописи, скульптуры и арх-ры.- Л.,1974.- 54 с.
32. Ігнаткін І.О. Палаці і парки України: Науково-методична розробка.- К., 1966.- 24 с.
33. Иконников А.В. Архитектурный ансамбль.- М.: Знание, 1979. - 48 с.
34. Иконников А.В. Искусство, среда, время. - М.: Советский художник, 1985.- 334 с.
35. Иконников А.В. Форма, функция, образ в архитектуре.- М.: Стройиздат, 1986.- 286 с.
36. Іншомовні джерела до історії міст і сіл України: Показчик літератури / ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України.- Львів, 1995. - 289 с.
37. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / Голов. ред. колегія: Тронько П.Т. та інші. - К.: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967-1974.
38. Каплун А.И. Стилль и архитектура.- М.: Стройиздат, 1985.- 230 с.
39. Каретников С.М. Вольнская губерния.- Ковель: Типолит. Айзенберга, 1905.- 91 с.
40. Кириченко Е.И. Романтизм и историзм в русской архитектуре XIX в. // АН. - 1988. - №36. - С. 130-143.
41. Козюлин В.В. Композиционные приёмы в архитектуре II пол. XVIII - I трети XIX вв.: Автореф. дис... канд.архитектуры: 18.00.01 / Акад. арх-ры УССР. - К., 1955. - 16 с.
42. Косаревский И.А. Искусство паркового пейзажа.- М.: Стройиздат, 1977.- 247 с.
43. Косточкин В.В. Проблемы воссоздания в архитектурном наследии.- М.: Знание, 1984. - 63 с.
44. Краткое обозрение истории и исторических достопримечательностей средней части Волыни. - Спб., 1890. - 43 с.
45. Кресальный Н.И. Русская и украинская архитектура XVIII - I трети XIX в. - К.: Изд-во КИСИ, 1982.- 61 с.
46. Кривенко А., Крощенко Л. Комплексні дослідження історико-культурної спадщини Вишнівця // АСУ.- 1996.- Вип.3.- Ч.2.- С. 198-208.
47. Крикун М.Г. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства у XVI - XVIII ст. // Географічний фактор в історичному процесі.- К.: Наукова думка, 1990.- С. 134-144.
48. Крип'якевич І. Історія України.- Вид. 2-е, перероб і доп.- Львів: Світ, 1992.- 519 с.
49. Крушинский Л. Исторический очерк Волыни // Труды Волынского губернского статистического комитета.- Житомир, 1867.- Вып.1.- С. 1-148.
50. Лавров В.А. Развитие планировочной структуры исторически

сложившихся городов.- М.: Стройиздат, 1977.- 176 с.

51. Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси // КС. - 1882. - Т. II (июнь). - С.73-77.

52. Левкович І. Нариси історії волинської землі до 1914 р.-Луцьк: Інформ.-комерц. центр,1992.- 110 с.

53) Лесик О.В. Замки та монастирі України.- Львів: Світ, 1993.- 176 с.

54. Липа О.Л. Визначні сади і парки України та їх охорона. - К.: Вид-во Київського ун-ту, 1960.- 176 с.

55. Лихачёв Д.С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей.- 2-е изд.- Л.: Наука, Ленинград. отд-ние, 1982.- 343 с.

56. Логвин Г.Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки.- К.: Мистецтво, 1968.- 463 с.

57. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины 2-ой пол. XVIII в.- К.: Изд-во Киевского ун-та, 1961.- 236 с.

58. Маслов А.В. Новая архитектура в исторической среде. - М.: Стройиздат, 1990. - 191 с.

59. Мельник В. Розвиток вільнодумства на Україні ХУІ-ХУІІІ ст. // Жовтень. - 1989. - №12. - С. 87-91.

60. Михайлишин О.Л. "Зразковий" генплан м.Острога як один з етапів розвитку планувальної структури міста // Наукові записки Острозької Академії. - 1998. - Т. 1. - Ч. 2. - С. 75 - 78.

61. Михайлишин О. До історії втраченого палацово- паркового ансамблю в с. Крупець (Рівненська область). // Наукові записки РДІК.:Українська культура в іменах і дослідженнях – 1998. - Вип. 4. - С. 44 - 49

62. Михайлишин О.Л. Особливості формування садиб волинської шляхти у 2-ій пол. ХУІІІ ст. // Наукові записки РДІК.:Українська культура: минуле і сучасне. - 1998. - Вип. 3. - С. 74 - 79.

63. Мицько І., Стратій Я. Роль Острозького культурно-освітнього осередку в розвитку української духовної культури // матеріали І конгресу Міжнародної асоціації українців «Українське барокко».- К.: АН України, Ін-т літ-ри ім. Т.Г.Шевченка.

64. Молчанов О.П. Ровно. Історико-архітектурний нарис. К.: Будівельник, 1973. - 80 с.

65. Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період) / В.Г.Заболотний, М.П.Цапенко, С.В.Безсонов та ін. / Під ред В.Г.Заболотного. - К.: Держвидав літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1957.- 560 с.

66. Нащокина М.В. Античность в русской архитектурной теории 30-50-х г. XIX в. // АН.- 1988.- №36.- С. 119-129.

67. Нельговський Ю.Ю. Пам'ятки садово-паркового мистецтва на Україні / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.- К., 1988.- 13 с.

68. Нельговский Ю.Ю. Принципы восстановления и современного использования дворцово-парковых ансамблей Украинской ССР: Автореф. дис... канд. архитектуры: 18.00.04 / Центр. научно-исслед. и проектный ин-т по градост-ву.- М., 1990.- 19 с.

69. Оксенюк Р. Нариси історії Волині (1861-1939).- Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1970. - 267.с.

70. Особисті архівні фонди відділу рукописів / Львівська наукова б-ка ім. В.Стефаника. Анотований покажчик.- Львів, 1995.- 271 с.

71. Пажимський О. Садибні ансамблі Подільської Волині. - Самчики-Хмельницький. - 1997. - 215 с.
72. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. / Гл. редкол. Н.Л.Жариков. - К.: Будівельник, 1984-1986.
73. Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник / Ин-т истории АН УССР и др. - К.: Наукова думка, 1987. - 736 с.
74. Петришин Н.П. До питання формування мережі міст України XIV-XIX ст. // АСУ. - 1996. - Вип. 3.- Ч. 2. - С.
75. Пламеницька О. Деякі риси подільських міст і містечок. За матеріалами колекції Миколи Топоркова // АСУ.- 1996.- Вип. 3.- Ч.2.- С.189-198.
76. Польша на путях развития к утверждению капитализма. Конец XVIII - 60-е годы XIX в.: Сб. научн. трудов.- М.: Наука, 1984.- 295 с.
77. Прибега Л.В. Форма, образ, функція пам'яток архітектури // АУ. - 1992. - №1. - С. 19-22.
78. Рафальский Л. Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии в 1856 г.- Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1876.- 188 с.
79. Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864-1865 гг.- Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1872.- 224 с.
80. Родичкіна О., Родичкін І. Корсунь над річкою Рось // АУ.- 1991.- №3.- С. 2-8.
81. Родичкіна О., Родичкін І. Майстер садово-паркового мистецтва // АУ.- 1992.- №3.- С. 33-40.
82. Рычков П.А. Градостроительное искусство Западной Украины XV-XIX в.: Автореф. дис... д-ра архитектуры: 18.00.01 / Госстрой России. ВНИИ архитектуры и градостр-ва.- М., 1993. - 64 с.
83. Рычков П.А. Дорогами южной Ровенщины.- М.: Искусство, 1989.- 175 с.
84. Рычков П.А., Олійник Є.П. Замок-палац Заславських-Сангушків в Ізяславі. Історико-архітектурний нарис // Дивокрай.- 1995.- Вип.1: Південно-східна Волинь.- С. 45-52.
85. Русское градостроительное искусство: В 4 т. / Отв. ред. Н.Гуляницкий. - М.: Стройиздат, 1995.- Т.3: Петербург и другие новые российские города.- 402 с.
86. Руссов С.М. Волынские записки. - Спб.: Императорская типогр., 1809.- 196 с.
87. Рубцов Л.И. Проектирование садов и парков. - М.: Стройиздат, 1973.- 194 с.
88. Саваренская Т.Ф. Основные направления в развитии теории западноевропейского градостроительного искусства XVII - XIX в.: Автореф. дис... д-ра искусствоведения:18.00.01 / Всесоюзный НИИ искусствоведения- М., 1979.- 38 с.
89. Саваренская Т.Ф., Швидковский Д.В., Петров Ф.А. История градостроительного искусства. Поздний феодализм и капитализм.- М.: Стройиздат, 1989.- 391 с.
90. Сады, парки и заповедники Украинской ССР. / И.Д.Родичкин, О.И.Родичкина, И.Л.Гринчак и др.- К.: Будівельник, 1985.- 167 с.
91. Салатич А.К. Парк Олександрія в Білій Церкві.- К.: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1949.- 38 с.
92. Сєдак О.І. Вивчення і збереження архітектурно-містобудівної спадщини історичних центрів малих міст України / Т-во «Знання» УРСР, Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури.- К., 1985.- 23 с.

93. Сендульский А. Село Белокриница Кременецкого уезда // ВЕВ.- 1877.- №1.- С. 14-30.
94. Сендульский А. Местечко Боремель Дубенского уезда // ВЕВ.- 1878.- №13.- С. 523-526.
95. Сендульский А. Местечко Вишневец Кременецкого уезда // ВЕВ.- 1872.- №№21, 22. - С. 861-867, 915-926.
96. Сендульский А. Местечко Вышгородок // ВЕВ.- 1880.- №22.- С. 997-1010.
97. Сендульский А. Местечко Домбровица // ВЕВ.- 1882.- №9.- С. 229-241.
98. Сендульский А. Город Заслав // ВЕВ.- 1875.- №№20,21.- С. 794-808, 830-840.
99. Сендульский А. Местечко Корец // ВЕВ.- 1880.- №№ 19, 20.- С.886-894, 927-936.
100. Сендульский А. Местечко Крупец // ВЕВ. - 1872. - №14. - С. 554-567.
101. Сендульский А. Местечко Лабунь // ВЕВ.- 1882.- №36.- С. 1170-1181.
102. Сендульский А. Город Острог // ВЕВ.- 1882.- №№1-3, 5.- С. 1-13, 39-57, 77-88, 107-119.
103. Сендульский А. Местечко Полонное // ВЕВ.- 1882.- №№7,8.- С. 186-193, 208-222.
104. Сендульский А. Местечко Чарторийск Луцкого уезда // ВЕВ.- 1878.- №19.- С. 719-732.
105. Скорик Л. Національний світогляд і специфіка українського барокко в архітектурі // Матеріали І конгресу асоціації українців «Українське барокко».- К.: АН України. Ін-т літератури ім. Т.Г.Шевченка.- 1993.- С.220-226.
106. Содержание 1-30 номеров «Архитектурного наследства» // АН.- 1982.- №30.- С. 156-163
107. Старовинні парки України загальнодержавного значення: Довідник / Уклали: Клименко Ю.О., Кузнецов С.І., Черняк В.М. - Частина 1: Полісся та лісостеп. - Тернопіль: Мандрівець, 1996. - 106 с.
108. Субтельний О. Історія України.- К.: Либідь, 1992.- 509 с.
109. Теодорович Н.И. Село Белокриница Кременецкого уезда // ВЕВ.- 1890.- №17.- С. 531-538.
110. Теодорович Н.И. Местечко Боремель // ВЕВ.- 18 89.- №36.- С. 915-924.
111. Теодорович Н.И. Город Вишневец // ВЕВ.- 1890.- №19. - С. 607-609.
112. Теодорович Н.И. Село Зозулинцы Великие Староконстантиновского уезда // ВЕВ.- 1897.- №27.- С.1118-1127.
113. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. - Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры 1888. - 358 с.
114. Теодорович Н.И. Город Кременец // ВЕВ.- 1890.- №12.- С. 349-350.
115. Теодорович Н.И. Местечко Корец // ВЕВ.- 1887.- №26.- С. 768-778.
116. Теодорович Н.И. Местечко Кузьмин Староконстантиновского уезда // ВЕВ.- 1895.- №18.- С. 615-625.
117. Теодорович Н.И. Местечко Новомалин // ВЕВ.- 1889.- №6.- С. 171-178.
118. Теодорович Н.И. Деревня Новоселица Староконстантиновского уезда // ВЕВ.- 1895.- №17.- С. 531-538.
119. Теодорович Н.И. Местечко Полонное // ВЕВ.- 1887.- №29.- С. 868-875.
120. Теодорович Н.И. Уездный город Ровно // ВЕВ.- 1889.- №10.- С. 259-292.
121. Теодорович Н.И. Местечко Славута // ВЕВ.- 1893.- №3.- С. 81-87.

122. Теодорович Н.И. Местечко Теофіполь // ВЕВ.- 1897. - №23.- С.648-653.
123. Теодорович Н.И. Местечко Турійськ Ковельського уезду // ВЕВ.- 1903.- №8.- С. 261-271.
124. Теодорович Н.И. Город Ямполь // ВЕВ.- 1891.- №11.- С.379-385.
125. Тиктор І. Велика історія України від найдавніших часів до 1923 р.- Львів: Друкарня Медицький-Тиктор, 1935.- 864 с.
126. Тимофеенко В.И. Генезис, сущность и этапы развития стиля классицизма на Украине / Памятники архитектуры Украины. Новые исследования: Материалі к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Укр. ССР / Гос. Ком. по гражд. стр-ву и арх-ре при Госстрое СССР. - К.: КиевНИИТИ, 1986. - С. 41-66.
127. Тимофієнко В.І., Єрошев В.Ю. Українська садибна архітектура другої пол. XVIII - першої третини XIX ст. - К.: НДПТІАМ, 1993.- 41 с.
128. Тиховский Ю. Указатель содержания неофициальной части «Волыньских епархиальных ведомостей» за первые 20 лет их существования (1867-1887).- Почаев: Типогр.Почаево-Успенской Лаври, 1888.- 258 с.
129. Трегубова Т.О. Полонне - місто-фортеця XVII ст. // Мистецтво і сучасність. - К.: Наукова думка, 1980.- С. 204-210.
130. Тхор В.И. Административно-политическое устройство городов Украины под властью шляхетской Польши: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ин-т истории УССР. - К., 1976.- 23 с.
131. Тыдман Л.В. Пространство домов-дворцов XVIII - I пол. XIX в. как объект изучения // АН.- 1988.- №36.- С. 107-118.
132. Фотинский О.А. Экскурсия по Волынской губернии для описания памятников старины // КС.- 1900.- Т. LXXI.- С. 196-206.
133. Хведась А.О. Острозький Державний історико-культурний заповідник.- Львів: Каменярь, 1985.- 56 с.
134. Чепелик В. Морфологічні особливості українського архітектурного модерну поч. XX ст. // АСУ.- 1995.- Вип. 3.- Ч. 2.: Національні особливості архітектури народу України.- С. 132-161.
135. Шафранский А. Экскурсия в с.Городок Волынской губернии. Музей барона Ф.Р.Штейнгеля.- Кременец, 1907.- 15 с.
136. Шквариков В.А. Очерк истории планировки и застройки русских городов. - М.: Гос. изд-во лит-ры по стр-ву и арх-ре, 1954.- 202 с.
137. Шумицький М. Український архітектурний стиль.- К.: Друк. 2-ї Артлі, 1914.- 60 с.
138. Щербаківський В. Архітектура у різних народів і на Україні.- Львів-Київ: Накл. автора, 1910.- 254 с.
139. Щербань В.К. Ландшафт и архитектура города.- К.: Будівельник, 1987.- 87 с.
140. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIII до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. К.: Наукова думка, 1993.- 414 с.
141. Яровой И.Ю. Пейзажные сады русской провинции: Автореферат дис... канд.архитектуры: 18.00.04 / Моск. арх. институт.- М., 1987.- 23 с.
142. Ясевич В.Е. Архитектура Украины на рубеже XIX - XX в.- К.: Будивзльник, 1988.- 182 с.
143. Ясинецька О. Новий Двір - Кристинопіль - Червоноград.- Львів: Видавниче підприємство «Край», 1992.- 47 с.
144. Andrzejowski A. Ramoty starego Dietuka: W 3 t.- Wilno, 1914.

145. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji: W 11 t. / PAN. Instytut Sztuki.- Warszawa, 1988-1993.- T. Va: Dawne wojewódstwo Wołyńskie.- 769 s.; T. XIa: Dawne wojewódstwo Kijowskie.- 717 s.
146. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana: W 3 t.- Warszawa: Nakł.Olgelbranda, 1885-1886.- T.3: Wojewódstwo Wołyńskie.- 296 s.
147. Biuletyn Historii Sztuki. Index artykułów (1932-1981) // BHS/ - 1982. - №№1-4.
148. Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej.- Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Ossolineum, 1986.- 673 s.
149. Bohdziewicz P. Ittarowie w Polsce a Barok Katanii XVIII w // Prace i Materiały Zakładu historii Sztuki Un-tu St. Batorego w Wilnie.- 1939.- 28 s.
150. Bról Plater. Podróż króla Stanisława Augusta do Kaniowa w r. 1787.- Wilno, 1860.- 299 s.
151. Budzińska E. Jana Henryka Muntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781-1783).- Warszawa: Wyd. Un-tu Warszawskiego, 1982.- 354 s.
152. Ciołek G. Ogrody Polskie.- Warszawa: Arkady, 1978.- 292 s.
153. Ciołek G., Zelechowska K. Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia / Odbitka z BHSK. - 1939. R. VII.- 48 s.
154. Claudon F. Encyclopedyja Romantyzmu. Malarstwo, rzeźba, architektura, literatura, muzyka.- Warszawa: PWN, 1992.- 384 s.
155. Czaplinski W., Długosz J. Zycie codzienne magnaterii polskiej w XVII w.- Warszawa: Arkady, 1976.- 266 s.
156. Czartoryska I. Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów.- Wrocław: Druk Korna, 1805.- 56 s.
157. Długosz J. Mecenas kulturalny i dwór Stanisława Lubomirskiego Wojewody Krakiewskiego.- Wrocław: Ossolineum, 1972.- 223.
158. Dunin-Karwicky J. Przejazdki po Wołyniu. Obrazki z przeszłości i teraźniejszości: W 2 t.- Lwów: Nakł. autora, 1893-1894.
159. Dunin-Karwicky J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia.- Kraków: Księgarnia Zupańskiego i Heumansa, 1891.- 142 s.
160. Dunin-Karwicky J. Wspomnienia Wołyniaka.- Lwów: Księgarnia Schmidta, 1897.- 339 s.
161. Dunin-Karwicky J. Z moich wspomnień: W 2 t.- Warszawa, 1901.
162. Dunin-Karwicky J. Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości: Opowiadania historyczne.- Warszawa, 1902.- 160 s.
163. Estrejcher K. Zestawienie przedmiotów i autorów w 32 tomach «Tygodnika ilustrowanego» z lat 1859-1875.- Warszawa: J.Unger, 1877.- 175 s.
164. Hoffman J. Przewodnik po Wołyniu.- Warszawa: Związek polskich towarzystw turystycznych, 1938. - 67 s.
165. Giżycki J.M. Z przeszłości Hoszczy na Wołyniu.- Kraków: Nakł. Księgarni Milkowskiego, 1909.- 72 s.
166. Giżycki P. O przyozdobieniu siedlisk wiejskich: W 2 t.- Warszawa: Nakł. i druk Gluksberga, 1827.
167. Grajewski L. Bibliografia ilustracji w czasopiśmie polskich XIX i pocz. XX w. (do 1918 r.).- Warszawa: PWN, 1972.- 554 s.
168. Iwanowski E.[Heleniush]. Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione: W 2t. - Kraków, 1901.- T. 1-2.

169. Jabłonowski A. Źródła dziejowe: W 22 t.- Warszawa: Źródła dziejowe, 1877-1903.- T.6: Rewizja zamków ziemi Wołyńskiej w poł. XVI w.- 153 s.; t.19: Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie, Wołyń i Podole.- 324 s.
170. Jakimowicz A. Zachód a sztuka wschodu.- Warszawa: PWN, 1967.- 146 s.
171. Jankowski E. Dzieje ogrodnictwa w Polsce. - Warszawa, 1923. - 171 s.
172. Jaroszewski T.S. Materiały do dziejów pałacu Potockich w Antoninach // Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie. - R. XXIX. - 1985. - S. 329-368.
173. Jaroszewski T.S. O dwóch grupach polskich rezydencji wiejskich w II poł. XVIII w. // KAU.- 1966.- T. XI.- z. 2.- s. 167-173.
174. Jaroszewski T.S. Od klasycyzmu do nowoczesności.- Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996.- 339 s.
175. Jaroszewski T.S. O siedzibach neogotyckich w Polsce.- Warszawa: PWN, 1981.- 368 s.
176. Jaroszewski T.S., Rottermund A. Jakub Hempel, Fryderyk Albert Lessel, Henryk Ittar, Wilhelm Henryk Minter. Architekci polskiego klasycyzmu.- Warszawa: PWN, 1974.- 256 s.
177. Jaroszewski T.S., Rottermund A. Wiadomości o życiu i twórczości architekta Henryka Ittara // BHS.- 1967.- №1.- S. 3-27.
178. Jezerska W. Z życia dworów i zamków na kresach 1828-1844.- Poznań, 1924.- 104 s.
179. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga.- Warszawa-Kraków, 1913.- 292 s.
180. Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów biblioteki Jacełłońskiej w Krakowie / Oprac. P.Hordyński: W 2 cz.- Warszawa: W-wo U-tu Jacełłońskiego, 1989.
181. Klasycyzm i klasycyzmy // Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, listopad 1991. - Warszawa: PWN, 1994. - 237 s.
182. Kowalczyk J. Układ krzyżowo-korytażowy pałaców barokowych w Polsce i jego geneza // BHS.- 1969.- №4.- S. 437-442.
183. Kozmian K. Pamientniki: W 3 t.- Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum, 1972.- T. 3.- 363 s.
184. Krassowski W. Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski: W 4 t.- Warszawa: Arkady, 1995.- T. 4: Budownictwo i architektura w warunkach rozkwitu folwarku pańszczyźnianego (XVI - I poł. XVII w.).- 435 s.
185. Kraszewski J.I. Polska w czasie trzech rozbiorów 1772-1799. Studya do historii ducha i obyczajów: W 3 t.- Warszawa: Gebethner i Wolf, 1902-1903.
186. Kraszewski J.I. Wspomnienia Wołyńia, Polesia i Litwy.- Warszawa: Arkady, 1985.- 586 s.
187. Krzemieniec. - Wilno: Grafika, niedatowana. - 31 s.
188. Kucielska M., Tobiaszowa Z. Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie.- Warszawa: PWN, 1975.- Cz. 1: Rysunki Napoleona Ordy.- 480 s.
189. Kulejowska-Topolska Z. Oznaczenia i klasyfikacja miast w dawnej Polsce (XVI-XVIII w.) // CPH.- 1956.- T. 8.- Z. 2.- S. 253-269.
190. Kwiatkowski M. Szymon Bogumil Zug, architekt Polskiego oświecenia.- Warszawa: PWN, 1971.- 451 s.
191. Kwiatkowski M. W sprawie autorstwa niektórych pałaców grupy Wielkopolskiej // BHS.- 1962.- №2.
192. Kwiatkowski M. Zapowiedzi romantyzmu w architekturze Polski II poł. XVIII

- w. // Romantyzm.- Warszawa: PWN, 1967.- S. 219-235.
193. Kwiatkowski M. Z rozważań nad architekturą Stanisława Augusta // BHS.- 1976.- №3.- S. 255-265.
194. Lempicki Z. Wybór pism: W 2 t.- T.1: Renesans, Oświecenie, Romantyzm.- Warszawa: PWN, 1966.- 440 s.
195. Łorentz S. Efraim Szreger, architekt polski XVIII wieku.- Wyd. 2-ie, przerob. i dop. - Warszawa: PWN, 1986.- 332 s.
196. Łoza St. Architekci i budowniczowie w Polsce.- Warszawa: Budownictwo i architektura, 1954.- 424 s.
197. Mańkowski T. O poglądach na sztukę w czasach Stanisława Augusta.- Lwów: Wyd. Tow-wa Nauk. we Lwowie, 1929.- 95 s.
198. Mańkowski T. Sztuka islamu w Polsce w XVII i XVIII w.- Kraków: PAU, 1935.- 126 s.
199. Markowski F. Polskie dwory zwyczajne i obronne XVI - XIX w.- Lwów: Czcionkami drukarni A.Gojanowskiego, 1935.- 39 s.
200. Mieszkowski Z. Podstawowe problemy architektury w traktatach polskich. Połowa XVI - pocz. XIX w.- Warszawa: PWN, 1970.- 127 s.
201. Miłobędzki A. Budownictwo militarne miast polskich w XVI - XVIII w. // KHKM.- 1978.- №1.- S. 29-45.
202. Miłobędzki A. Zarys dziejów architektury w Polsce.- Wyd. 2-ie.- Warszawa: Wiedza Powszechna, 1968.- 366 s.
203. Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863.- Drezno: Nakł. J.I.Kraszewskiego, 1870.- 138 s.
204. Ochocki J.D. Pamiętniki: W 2 t.- Wilno, 1857.
205. Opas T. Miasta prywatne a Rzeczpospolita // KH.- 1971.- №1.- S.28-48.
206. Orda N. Album widoków krajowych.- Warszawa: Litografia M.Fajansa, 1875-1880. - Ser. I-II.
207. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu.- Łuck: Nakł. Woł. T-wa «Kraj», 1929.- 370 s.
208. Ostrowska-Kęmbłowska Z. Architektura pałacowa II poł. XVIII w. w Wielkopolsce.- Poznań: PWN, 1969.- 319 s.
209. Piwocka M. Polscy teoretycy architektury XVI-XVIII w. - Warszawa: PWN, 1992. - 42 s.
210. Polska XVII w. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Maciszewski J., Tatkiewicz Wl., Tazbir J./ - Warszawa: Wiedza Powszechna, 1977.- 367 s.
211. Polska w krajobrazie i zabytkach: W 2 t.- Warszawa: Wydawnictwo Złotnickiego, 1930.- T. 2.- Z.5.
212. Popek L. Świątynie Wołynia. - Lubelskie Centrum Marketingu Sp. z o.o., 1997. - T. I. - 370 s.
213. Przeddziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina: W 2 t.- Wilno: Gluksberg, 1841.
214. Sikorska A.M. Wiejskie siedziby szlachty polskiej z czasów saskich. - Warszawa, 1991.
215. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich: W 15 t.- Warszawa: Nakł. F.Sulimierskiego i Wł.Walewskiego, 1880-1900.
216. Stecki T.J. Miasto Równe. Kartka z kroniki Wołynia.- Druk. Dębskiego, 1880.- 47 s.
217. Stecki T.J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym: W 2 t.- Lwów: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1864-1871.

218. Stecki T.J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki.- Kraków, 1898.- 347 s.
219. Stryjeński T. Pałace wiejskie i dwory z czasów Saskich, Stanisława Augusta i ks. Warszawskiego w Województwie Poznanskiem. - Warszawa – Kraków – Lublin – Łódź – Paryż – Wilno - Zakopane, 1929. - 81 s.
220. Tatarkiewicz Wł. Dominik Merlini.- Warszawa: Budownictwo i architektura, 1955.- 258 s.
221. Tatarkiewicz Wł. O sztuce Polskiej XVII i XVIII w. Architectura. Rzeźba.- Warszawa: PWN, 1966.- 338 s.
222. Tomkowicz S. Ołyka / PAU PKHS. - T. III. - Z. 1. - S. 1-14.
223. Trzebiński W. Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII w.- Warszawa: PWN , 1962.- 178 s.
224. Wyrobisz A. Miasta prywatne w Polsce XVI - XVIII jako inwestycje kulturalne // КНKM.- 1978.- №1.- S. 47-56.
225. Wyrobisz A. Typy funkcjonalne miast polskich w XVI - XVIII w. // PH.- 1981.- №1.- S. 25-49.
226. Zareńska T. Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. - Warszawa-Poznań-Toruń: PWN ,1976.- S.217- 253.
227. Zbiór widoków celniejszych ogrodów w Polsce. - без місця і дати. - z. 3, 4, 7, 9.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

228. Відомості про будівлі древніх замків, монастирів, церков и других споруд. 1878 р. - Центральний Державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 57, спр. 207, л.
229. Опис будівлям в м. Дубно... 1834 р. - ЦДІА України (м. Київ), ф. 442, оп. 348, спр. 26, л. 33-39.
230. План частини м.Ровно з показом напруму шосе Київ-Брест. 1852 р. - ЦДІА України (м. Київ), ф. 692, оп.1, спр. 6765.
231. Список речей, що знаходяться у палаці гр. Гіжицьких в с. Молочковському. 1870 р. - ЦДІА України (м. Київ), ф. 249, оп. 1, спр. 14, л. 2-4.
232. Інвентарний опис палацу гр. Жевуських у с.Колодно, складений у 1749 р. з доповненнями по 1771 р. - Центральний Державний історичний архів України у м. Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 781, л. 27-48.
233. Інвентарний опис м.Тучина та сіл Тучинського ключа, складений люстратором І.Довжанським. 1718 р. - ЦДІА України (м. Львів), ф. 181, оп. 2, спр. 970, л. 1-3.
234. Пам'ятники архітектури та містобудівництва Волинського воєводства. - Державний архів Волинської області, фототека. Інв. №№ 56-811.
235. Опис садиби барона Штейнгеля Р.В. в с. Городок за червень 1878 р. - Державний архів Рівнеської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 2, л.1-4.
236. Я.Гофман. Історична довідка про маєток Підбереззя Чаруківської гміни Луцького повіту на Волині. - ДАРО, ф. 160, оп. 1, спр. 42, л. 2.
237. З дорожніх нотатків Біляшівського. 1897 р. - ДАРО, ф. 366, оп.1, спр. 35, л. 62-71.
238. План проєктованого розташування повітового міста Острога. 1887 р. - ДАРО, ф. 545, оп. 1, спр. 512.
239. Палац Любомирських в Ровно. Плани, 30-ті р. ХХ ст. - ДАРО, ф. 31, оп.

1, спр. 3964, 3968, 3984.

240. Літографії з альбому Г.Пейера. 1850- 60-ті рр. - Рівненський краєзнавчий музей, інв. №№1439-1452

241. Опис костелів та монастирів Волинської губернії. 1802 р. - Державний архів Житомирської обл., ф. 178, оп. 15, спр. 14, л. 248-249, 881.

242. Звіти про стан церков Дубнівського повіту за вересень 1858 р. - ДАЖО, ф.1, оп. 15, спр. 843, л. 3-8.

243. Опис Крупецького римо-католицького костелу, що перетворений на православну церкву. 1859 р. - ДАЖО, ф. 1, оп. 15, спр. 903, л. 2-3.

244. Опис стану костелу Ровенського, як духовного, так і економічного, здійснений в період візиту кн. Я.Х.Качковського... 1799-1800 рр. - ДАЖО, ф. 178, оп. 51, спр. 7, л.427-429.

245. План с. Вищукуси, володіння поміщиці Аделі Матеушевної Стецької. 1881 р. - ДАЖО, ф. 122, оп. 2, спр. 269.

246. План маєтку Пишки, володіння дворянина Адама Іллічі Осташевського. 1904 р. - ДАЖО, ф. 126, оп. 2, спр. 830.

247. План м.Нова Чартория, володіння сенатора генерал-лейтенанта Петра Васильовича Оржевського. 1894 р. - ДАЖО, ф. 126, оп. 2, спр. 1114.

248. План м. Любара Новоград-Волинського повіту. 1897-1898 рр. - ДАЖО, ф. 60, оп.1. спр. 2154.

249. Про вимір і зняття на план м. Любара Новоград-Вол. повіту. 1897-1898.- ДАЖО, ф. 60, оп. 1, спр. 2154, л. 25-28.

250. План м.Чуднова. - ДАЖО, ф. 122, оп. 2, спр. 1388.

251. План Чуднівського маєтку. 1899 р. - ДАЖО, ф. 122, оп. 2, спр. 1368.

252. Карта геометрично-економічна села Ємці Староконстянтинівського повіту Волинської губ. 1835 р.- ДАЖО, доп. фонд.

253. План м.Домбровиці Волинської губернії Ровенського повіту у вотчинному володінні гр.Плятера. Склав землемір А.Гольмейстер. 1855 р.- Центральна Державна наукова бібліотека ім.Вернадського НАН України. Відділ картографії, інв. №11542.

254. Збірка фотографій пам'яток архітектури України. - Методфонд НДІТІАМ, інв.№ Т9906, Т9913, І-4542, І-9804, 30144.

255. План м. Заславля. Кінець XVIII ст.- Російський Державний історичний архів (м. Санкт-Петербург), ф. 1293, оп. 166, спр. 28.

256. План замку, садів і парків і частини м. Ровно. 1797 р.- РДІА, ф. 733, оп. 96, спр. 71.

257. План міста Острога Волинської губернії. 1845 р.- РДІА, ф. 1293. оп. 166, спр. 66, л. 1

258. Генеральний план конфіскованих будівель М.Чацького з околицями в містечку Боремель. 1834 р.- Російський Державний військово-історичний архів (м. Москва), ф. 349, оп. 1. спр. 7776.

259. План міста Дубна. 1810 р.- РДВІА, ф. ВУА, спр. 21551.

260. План скасованого містечка Лабуні. 1798 р.- РДВІА, ф. ВУА, спр. 21529, ч. 3, л. 31.

261. Плани містечок Волинської губернії. Кінець XVIII ст.- РДВІА, ф. ВУА, спр. 21546.

262. План містечка Чуднова. 1769 р.- РДВІА, ф. 349, оп. 43, спр. 1861.

263. План скасованого містечка Чуднова. 1798 р.- РДВІА, ф. ВУА, спр. 21529,

ч. 3, л. 33.

264. План скасованого містечка Ямпоя. 1798 р. - РДВІА, ф. ВУА, спр.21529,

ч. 3, л. 35.

265. Доповідь про святині у древніх і слов'ян, прочитана Петром Айгнером членом Варшавського наукового товариства на відкритому засіданні 14 травня 1808 р.- Muzeum Narodowy w Krakowie, сигн. Rkr 2287, л. 4.

266. Інвентар Білокриницького ключа. 1793 р.- MNK, сигн. MN 838/1,2, л.1-3.

267. Інвентар Млинівського ключа ... у Волинському воєводстві, Луцькому повіті, розташованому на обох берегах р.Ікви. 1 квітня 1792 р.- MNK, сигн. MN 832 /3, л. 17.

268. Коротка наука будівництва дворів, палаців, замків просто неба і за польським звичаєм. ХІХ ст.- MNK, сигн. MN 1005.

269. Опис будинку гр. А.Ходкевича, генерала військ польських, у м.Дубні, розташованого на вул. Тарній, зі всією належною йому забудовою. 1820 р.- MNK, сигн. MN 832/8, л. 33-35.

270. Опис палацу і саду у Млинові. 1793 р.- MNK, сигн. MN 832/5, л. 7.

271. Опис саду у Млинові. 1798 р.- MNK, сигн. MN 832/4, л. 4-14.

272. Палац Дубенський. Опис покоїв у Дубенському палаці, меблів і різних речей, що там знаходяться. 1805 р.- MNK, сигн. MN 832/9.

273. План саду у Млинові, складений Т.Навським. 1836 р.- MNK, сигн. MN 829.

274. Реєстр різних будівельних робіт від 1792 до 1794 р. у Млинові.- MNK, сигн. MN 829/5.

275. Малюнки Н.Орди. 1862-1876 рр. - MNK, сигн. III- г.а. 4139-4307.

276. Вишнівець Новий. Замок Вишнівецьких, пізніше Мнішків. План фортифікацій. 2 пол. ХУІІІ ст. - Muzeum Czartoryskich w Krakowie, Gabinet Rycin, Rr 481, il. 21.

277. Межириччі Корецькі. Палац Стецьких. Головний фасад. Обмір. Кінець ХVІІІ ст.- MCK GR, Rr 2253, il. 25.

278. Городець. Палац Урбановських. Вид частини забудови з оранжереєю зі сторони води. Рис. Ю.І.Крашевського. Перед 1860 р.- Biblioteka Jagellońska, Oddział Zbiorów Graficznych, сигн. IR 1398.

279. Любомль. Палац Браницьких. Загальний вигляд фасаду. Рис. В.Ріхтера. 1827 р.- BJ OZG, сигн. IR 2152.

280. Про архітектуру в давній Польщі. 1861- 1862. - BJ Oddział Rękopisów, Rkr 3555, A. 667, 682-683.

281. План і фасад мосту у готичній формі поряд з Варковицьким замком. Арх. Г.Іттар. 1833 р.- Archiwum Państwowe w Krakowie (Oddział na Wawelu), сигн. АК Pot. 3301, л. 1-2.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН	Архитектурное наследство
АУ	Архітектура України
ВЕВ	Волинские епархиальные ведомости
ВКМ	Волинський краєзнавчий музей
ДАВО	Державний архів Волинської області
ДАЖО	Державний архів Житомирської області
ДАРО	Державний архів Рівненської області
КС	Киевская старина
НДІТІАМ	Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування
РДВІА	Російський державний військово-історичний архів у Москві
РДІА	Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі
РКМ	Рівненський краєзнавчий музей
ЦДІА України	Центральний державний історичний архів України
ВНS	Biuletyn Historii Sztuki
ВНСК	Biuletyn Historii Sztuki i Kultury
ВJ OZG	Biblioteka Jagellońska, Oddział Zbiorów Graficznych
СРН	Czasopismo Prawno-historyczne
КАU	Kwartalnik Architektury i Urbanistyki
КН	Kwartalnik Historyczny
КНKM	Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
МСK GR	Muzeum Czartoryskich w Krakowie, Gabinet Rycin
МNK	Muzeum Narodowe w Krakowie
РН	Przegląd Historyczny
ТI	Tygodnik Ilustrowany
WAP Kraków	Archiwum Państwowe na Wawelu (Kraków)

ДОДАТКИ

Антоніни (Хмельницька область)

Laskowski K. Antoniny // WI.- 1911.- №11

S. 3-4

Mocząmy szmat ziemi. Wytrzymał wiele, widział wiele. Chodzali po nim Ostrogscy, Zasławscy, Koniecpolscy, Wiszniowieccy, Potoccy, Sanguszkowie, Tyszkiewiczowie...

Ale właściwym tworcą dzisiejszych Antonin jest terazniejszy ich właściciel hr. Józef Potocki.

W klamry wzgorz i wyniosłości ujęta, pełna zieleni muraw i starodrzewów dolina - to Antoniny.

A w niej szereg białych plam - to budowle antonińskie. Więc w ramach olbrzymiego, sławnego już za Sanguszków, a obecnie jeszcze powiększonego parku, o bujnej roślinności, w girlandzie wiekowych lip, klonów, białodrzew, zakolczonych stylową bramą wjazdową czworobok zabudowań pałacowych.

Obszerny dziedziniec... Wprost pałacu: oficyny i stajnie pałacowe z maszarnią.

Pałac. Boczne skrzydła to budowla dawniejsza, obecnie umiejętnie środkowym korpusem, według planu słynnego wiedeńskiego architekta (nadradce Fellnera) w jedną artystyczną całość złączona. Gmach obszerny z pięknym podjazdem.

W ozdobach zewnętrznych smak angielski, doskonale zlewający z całokształtem.

Park. Przestrzeń 40-morgowa, pełna drzew niebotycznych, dywanów zieleni, kwietników, misternie ścieżkami i drożkami przecięta. Bogate cieplarnie i oranżerye pełne rzadkich krzewów i roślin ekzotycznych. Wszystko utrzymane w bajecznym ładzie i porządku.

Wśród parku bieleje: tu zw. Chiński domek, tam znowu obelisk, postawiony na pamiątkę rozszerzenia dawnego parkowego teritorium, mnóstwo mostków rzuconych, wręście z poblizu pałacu pomnik lwa, który zywcem przez Hrabiego z afrykańskich puszczy przywieziony.

Antoniny to niby cząstka Anglii, rzucona jakimś cudem na południe Rusi.

Nieopodal stajen pałacowych duży stylowy budynek. To garaż: 4 wyborne "maszyny". Obok budynek ochotniczy straży ogniwej.

Budynek otacza zaimprovizowany park zwierzyńiec w miniaturze. (Są więc orły, sokoły, jastrzębie, sowy...)

W innym kierunku, wprost bramy pałacowej obok drogi i placu służącego do ujeżdżania koni, hotel dla licznych interesantów nawiedzających Antoniny.

Z drugiej strony pałacowego dojazdu, obok pięknej, wiodącej wzdłuż olbrzymiego stawu drogi zwanej "grobla", szereg dworów i dworków stylowych; to zarząd główny, "willa" głównego administratora p. A.Silwińskiego, willa dyrektora.

Dunin-Karwicki J. Z moich wspomnień. - Warszawa, 1901. - T. 1

S. 93

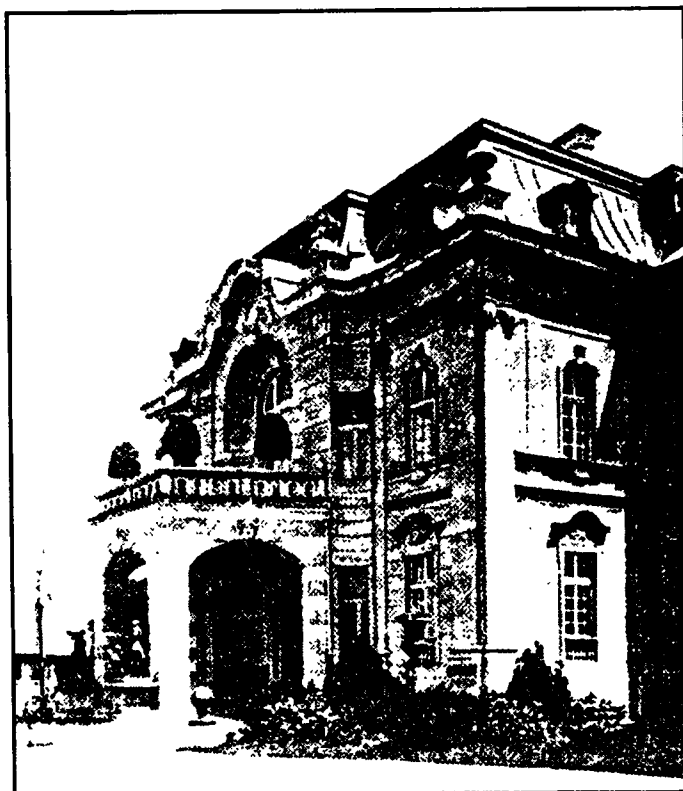
Antoniny.

...Pałac ówczesny jeszcze nie był tak obszerny, jak obecnie. Dzisiejsza pyszna antonińska sala biblioteczna ze swym wysokim i zdobnym w piękne sztukaterie sufitem, z dwoma przyległymi pokojami, służyła za salon i za miejsce wieczornych zebrań i tańców. Jadano zaś w obszernej dzisiejszej oranżeryi, gustownie przyozdobionej cieplarniami roślinami i kwiatami, w której długie stoły ugięły się pod staroświeckimi

srebrami Sanguszków i Potockich. Gościnne pokoje były wszędzie: nad stajniami pałacowymi, w chińskim domku wśród parku, po domkach i dworach oficyalistów, na folwarku za stawem. Być może nie odznaczały się one owym wyrafinowanym nowoczesnym komfortem, którym dziś otaczają gości w Antoninach, ale każdemu było wygodnie, wesoło i miło.

Палац Потоцьких зі сторони парадного двору. Мал. з альбому Н.Орди, 1875 рік (275)

Палац Потоцьких.
Центральний павільон,
1911 рік
(за матеріалами
ВІ, 1911)

Арестів (Рівненська область)

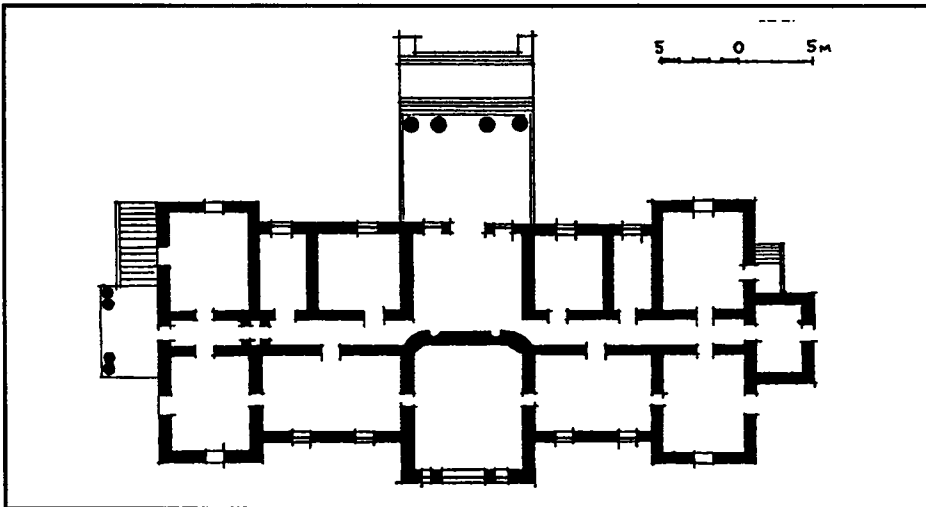

Палац Єловицьких, вигляд зі сторони парку.
Літографія Г.Пейсера, 1850-60-ті роки (за матеріалами РКМ, 240)

Білецьке (Хмельницька область)

Фрагмент головного фасаду палацу. Фото О.Пажимського, 1991 р.

План палацу. Обмір О.Пажимського, 1991 р.

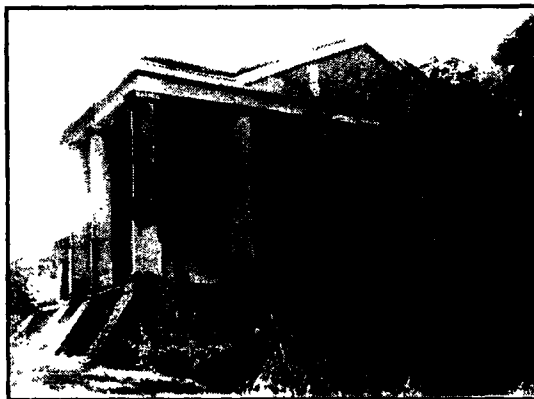
Білозірка (Тернопільська область)

Палац Бжостовських. Літографія за мал. А.Лянге, кінець XVIII ст. (227)

Рафальский Л. Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии в 1856 г. // Прилож. к №5 ВЕВ за 1876 г. - С. 158.

Белозорка - помещичья усадьба или каменное двухэтажное палаццо со службами и парком или фруктовым садом и костёлом, построенным за парком у дороги, ведущей в Счастновку и тоже каменным - должно быть сооружено если не в исходе прошлого, то в I пол. этого столетия.

Колоната з північно-західної сторони палацу.
Фото до 1939 р. (за матеріалами ДАВО, 234)

Baliński M., Lipiński T. Starożytna polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana: W 3 t. - Warszawa: Nakł. S.Olgelbranda, 1886. -Т. 3. Województwo Wołyńskie. - S. 97.

Білозірка (pow. Krzemieniecki). 1766 r. ...ażeby miasteczko mało większe zapomożenie i pożytek ustanawiamy jarmarki - 4. Mała ta miejscina ma pałac nakształt klasztoru obmurowany, ogród kanałami przerzynany i piękny kościół.

Білокриниця (Хмельницька область)

MNK

MN 838/1,2

Инвентарз Ключа całego Білокриниці г. 1793

(відсутня перша сторінка)

A. 2-3

... Po opisaniu tych ośmiu pokojów pustych od dziedzińca będących powrociwszy na siódme schodki, drzwi do przed siąka w którym bilar stoi; po lewym boku tego bilaru drzwi do ogrodu, za nimi most; powrociwszy z nich nazad do przysiąku w którym bilar stoi do sali w prawej ręce, lustro kryształowe z winigron, z sali po lewym boku do kapliczki drzwi; z sali drzwi do pokoju pierwszego, w którym piec z kachli żółtych, kominek; z niego do pokoju drugiego, sufit płótnem malowanym wybity z tego pokoju drzwi na korytarz do trzeciego pokoju (sypialny), z niego do garderobki - czwartego pokoju; z niego prosto drzwi na korytarzyk, nad którym musiała być opteka, na 3ciej kondygnacji w prawej ręce nakształt basionu Pokoik, powróciwszy na korytarzyk prosto drzwi do pokoju pustego nad rogiem będącego, w którym Piec z Kachel białych, okrągły na postamiecie z kopułką i koronką; do pokoju po lewym boku będącego. Powrocając z tych dwóch opisanych pokojów prosto drzwi do Pokoju od Dziedzińca naróżnego; z tego pokoju do przedpokoju ostatniego; z tego pokoju... drzwi na korytarz na Galerya do Sali, która pierwszej opisować zaczęto y tak cały ten Pałac w tym miejscu opisywać ukończono. Pokrycie tego całego pałacu z gátów; w miejscach reparacji potrzebuje, kominów 10.

Opisanie ogrodu szpalerowego za Pałacem uplanowanego

Z przyjazdu od Bramy na dziedziniec w prawa ręce wrota o dwóch słupach bez daszku, idąc ulicą prosto do wału, po obu stronach kwatere agrustem usadzone przyszedłszy na wał altana z drzewów z której ulic cztery. Grabiną i lipiną wysadzonych y Drzewa owoców radzanego

Jabłoni (dziczki i gatunku dobrego) - 45

Wiśen - 4

Orzechów Włoskich - 7

Brzeskwini - 4

Te wszystkie ulicy y w nich kwatery których... 11 od altanki w Lewą stronę po za Pałacem. Ulicą przysadową idąc Bastion rogowy takoz Grabiną zasadzony, od Którego blisko samego pałacu ciągnie się wał do zdezelowanej Bramy, za którą cześć takoz wału ciągnie się na Bastyon drogi przy kuchni będący od którego ciągnie się wał po nad drogą od karczmy, idąca aż za kuchnie do Bramy... na dziedziniec.

Сендульский А. Село Белокриница Кременецкого уезда // ВЕВ.- 1877.- №1. С.24-30

В XVI веке являются владельцами Белокриницы князья Збаражские.

Кн. Николай Збаражский, как староста Кременецкий, постоянно своею резиденциею имел Белокриницу и проживал в здешнем замке, который был построен им или ещё отцем его Андреем. Он имел одного сына - Януша (воевода Брацлавский, староста Кременецкий).

У него два сына: Юрий и Христофор...

...Другой сын Януша Юрий Каштелян Краковский всегда был приверженцем Короля польского Сизигмунда III-го. Изучивши хорошо архитектуру и владея громадными имениями и несметными богатствами, он увековечил по себе память тем, что построил во многих местах своих имений новые, в некоторых реставрировал великолепные и громадные дворцы (палацы и замки). Так... и Белокриницкий замок переделал он по новому фасону и со вкусом. Юрий умер в 1637 г., он не был женат и потому не оставил по себе потомства.

Все имения их перешли кн. Вишневецким, потом... Радзивиллам, ...Сосновскому (очевидно - Чосновському - О.М.), ...Воронину, который и считается в настоящее время её владельцем.

... Замок. построенный весь из дикого камня о двух этажах. В длину простирался на 55, в ширину на 9, а в высоту на 5 сажень и некогда вмещал в себе более 40 жилых покоев, из которых было несколько весьма обширных зал, отличавшихся пышной обстановкой, богатством и великолепием. Со всех сторон он был окружён громадными земляными валами в виде правильных четырёх угольных редутов с бастионами по углам и глубоким рвом. Длина земляных валов с восточной и западной стороны простиралась на 43 сажени, а с северной и южной на 36 сажений. Глубина рвов, окружавших эти валы со всех сторон, была в 6 сажений. Эти рвы некогда были заполнены водою.

В начале XIX ст. (1806 г.) замок этот постигло несчастье, при Доминике Радзивилле... он совершенно был опустошён пожаром, при чём сгорели в нём все драгоценности и редкости, собиравшиеся в течении нескольких веков.

Сосновский предположил его возобновить и привести в его прежний вид. Успел в несколько лет, одну часть - правую сторону этого замка возобновить, украсить и облагородить, как извне, так, и изнутри, не изменивши нисколько древней её структуры и готического стиля и он вышел таким, каким был при кн. Збаражских.

Другая часть до сих пор остаётся в развалинах.

Теодорович Н.И. Село Белокриница Кременцкого уезда // ВЕВ.- 1890.- №17. С.531-538

...Упоминается в акте от 9 мая 1438 г.

...Кн. Юрий Янушевич перестроил заново Белокриницкий замок, разорённый в 1605 г. татарами.

...От кн. Радзивиллов Белокриница через покупку перешла к Чосновским. В 1866 г. Белокриницу приобрёл чиновник особых поручений при Киевском генерал-губернаторе, тайный советник Александр Феодосиевич Воронин.

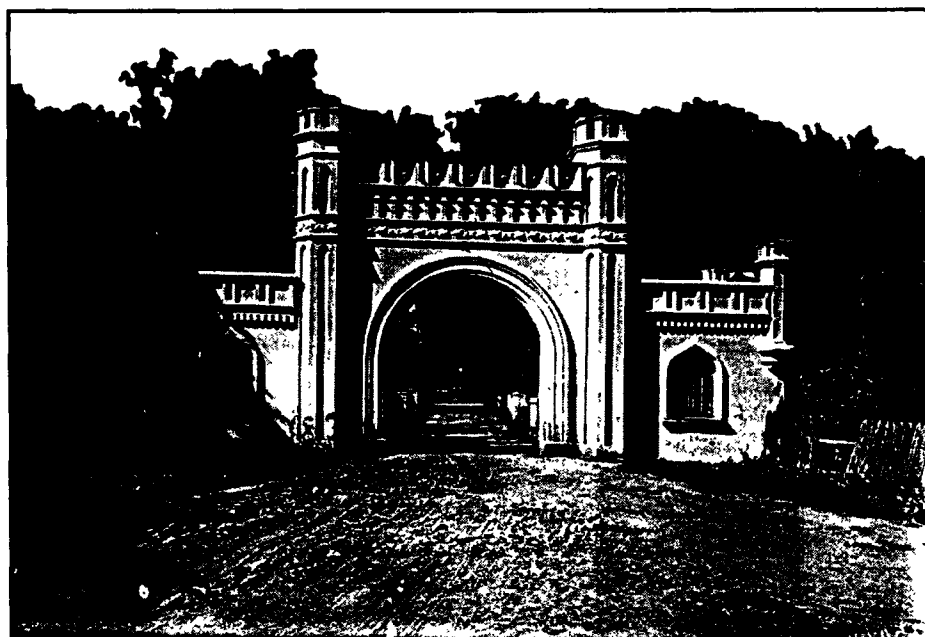
В Белокринице заслуживает внимания замок-дворец владельца... В 1605 г. татары опустошили и разорили его, но кн. Юрий Збаражский реставрировал его заново. В 1617 г. королевич Владислав, посетивший замок, любовался с башни, его очаровательными видами на окрестности. С башни этой видна Златоглавая Почаевская Лавра. В 1675 г. татары опять напали на Белокриницу, опустошили её, но замка не тронули, ибо узнали, что все драгоценности вывезены из него.

...В 1806 г. замок этот... был опустошён пожаром. Долго он стоял в запустении. Чосновский, купивший Белокриницу у Радзивиллов, задумал было реставрировать этот замок, для чего употребил значительную часть своего состояния, и действительно одну - правую часть замка ему удалось возобновить и украсить...

Владелец А.Ф.Воронин возобновил замок, украсил его и привёл его в прекрасное состояние, в каком он ныне (1890 г.) находится.

Палац Чосновських і руїни замку Збарзьких.
Мал. Н.Орди, 1862- 1876 рр. (за матеріалами МНК, 275)

В'їзні ворота на територію палацового комплексу (за матеріалами НДІТІАМ, 254)

Боремель (Рівненська область)

Теодорович Н.И. Местечко Боремель.- ВЕВ.- 1889.- №36.

С. 915-920

...Эти кн. Буремельские, быть может происходили от древне-русских удельных князей и жили в Буремле или Боремле, как в своём стольном городе, где они, вероятно, имели и оборонительный замок...

В 1573 г. 30 января. При владельцах - кн. Дмитровой Буремской, Марии Денисковны и зятя ея пана Григория Еньковича Калиновского с женою - его Мариною Дмитровною Буремскою, был составлен инвентарь замка и местечка Буремля. В этом инвентаре сказано: «Замок Буромль; мост до него целый широкий, броня, в которой ворота замчистые, у ворот защепка толстая железная. а у обвирку прибор толстый железный; под ворота светлица. печь в ней белая, двери на завесах железных и защепка железная. побита драницами, перед тою светлицую кганок, столба до него добрая. А войдучи в замок по правой руди дом новый кгонтом, печи в двох поливаные, а третья белая... Окон в светлицах одинадцать; оболоны у во всих сеней двое; комора одна; подтребных комор и подклетов под тем домом чотыри, а на верху... дом схованой чотыри, и у того дому так у оконце у дверей светличных, як у сенных, у подклетов и у комор завесы. защепки с приборами и с западнями железными; лав у светлицах дванадцать; у сенех две; стовб до того дому две; кганков два; столов три, услонов чотыри, подле того дому а на леве городни; а полеве взгледне в замок от брони, комор две, ведле тое коморы городни добрые., пивница.; вежа кгонтами побита.; подле тое вежи дом старый; ведля тои вежи городня ледница, а от реки Стыра заметь; спротив гридня з сеньми., кухня з коморою, лазня з сеньми.

На посередь замку церковь Светое Троицы, побита кгонтами, цвинтарь...»

С.922-923

В 1694 г. Войцех Чацкий унаследовал от Загоровских все имения Порицких, в числе коих был и Боремель...

В 1782 г. Францишек Чацкий (великий коронный стражник) украсив Боремель роскошным дворцом и костелом, по просьбе своей получил от короля привилегию на учреждение в Боремле опять местечка с ярмарками...

...Предводитель мятежнических шаек генерал Дверницкий с своим отрядом явился в Боремель и здесь во дворце Чацкаго встретил для себя радушный приём, при чем сам Чацкий, собрав шайку, пристал к нему. Сейчас после вступления Дверницкого в Боремель, на другой стороне р.Стыри появился Ридигер с русскими войском. Ридигер совершенно разбил Дверницкого... Дворец, сад, пивоваренный завод и хозяйственные постройки Чацких при этом были частью совсем разрушены, а частью повреждены.

С тех пор дворец этот находится в запустении и только внешний вид его напоминает о прежнем его великолепии. М.Боремель было конфисковано в казну.

На том месте, где ныне стоит запущенный дворец Чацких, некогда стоял дом прежних владельцев - православных князей Боремельских.

Сендульский А. Местечко Боремель Дубенского уезда.- ВЕВ.- 1878.- №13.

С.523-536

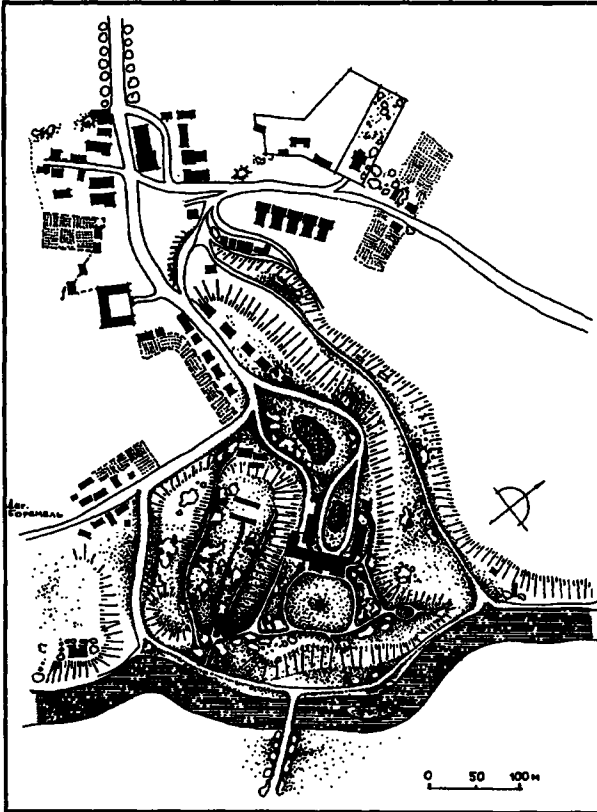
В первый раз упоминается о Боремле в XIV в. (1366 г.). Когда король Польский Казимир завоевал в третий раз Волынь, то присоединил к себе по договору с

литовскими князьями некоторые местности Вольни, в числе коих упоминается и Боремель.

В XVIII ст. владельцами Боремля являются Чацкие. В 1781 г. Король Польский Станислав Август, возвращаясь из Каменца, прибыл в Боремель 1 декабря, Чацкие, как владельцы Боремля, так и Порицкие, встретили его на великолепных лошадях за местечком, ... сопровождая его местечком и далее в свой богато и великолепно новоустроенный палац.

По дороге, идущей из Боремля в Дубно в конце местечка по правую сторону возвышается громадное и красивое здание - это дворец Чацких, теперь опустелый. Этот дворец вышел великолепным памятником изящества структуры и легкости стилия.

...Вот уже прошло более 40 лет, как этот дворец стоит в запустении. В былое время там, в дворце собрано было много драгоценных и редких предметов по разным отраслям наук, искусств, удовольствий, роскоши и неги. Самый дворец особенно в летнее время, представлял очаровательную картину: там ежегодно являлся воздушный сад, на крыше дворца, - вместо которой устроена была чугунная галерея, обведённая кругом такими же перилами с позолотой. Сад этот составлялся из оранжерейных растений и деревьев; кругом этих экзотических растений разставлены были в длинных корытах, наполненных землёй туземные цветы, различных сортов и составляли чудную гирлянду. Там же в проволочных сетках, устроенных незаметным образом при деревьях и цветах, порхали-резвились и пели различные певчие и заморские птицы.

Далее в ваннах, сделанных из литого стекла с ноздреватыми крышками и наполненных водою гуляли жители водяной стихии...

Перед дворцом по направлению к Стыру расположен сад, устроенный англичанином Миклером, известным садовником на Вольни. И теперь ещё восхищают и очаровывают в симметрическом порядке, расположенные деревья в этом саду, прекрасные дорожки и манящие к себе клумбы цветов, живописно представляющие из себя гирлянды.

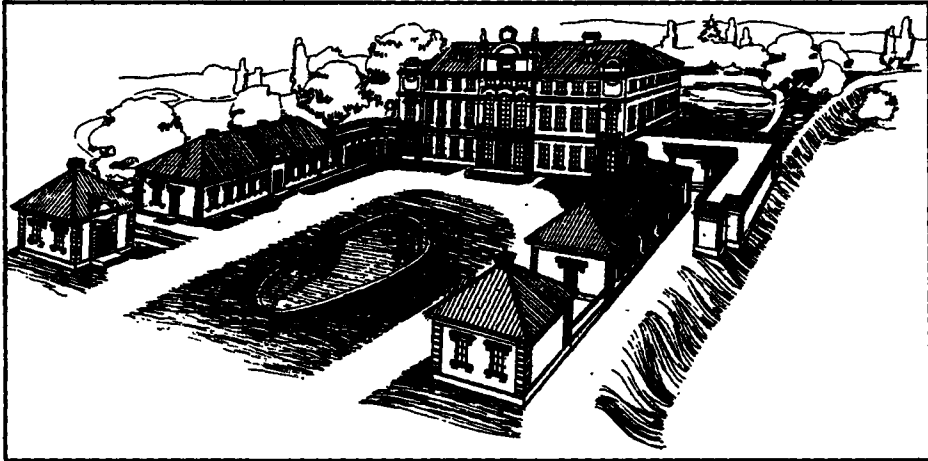
Генеральный план конфіскованих будівель М.Чацького з околицями містечку Боремель.

Прорис плану 1831 р.
(за матеріалами РДВІА, 258)

Фотинский О.А. Экскурсия по Волынской губернии для описания памятников старины. - КС.- 1900.- Т.LXXI.

С. 201

М. Боремель. Бывший замок Чацких разрушен до основания. Осталось лишь несколько памятников колонн, да церковь - бывший костёл 1781-1786 г., в стиле ренесанс. В церкви много икон художественной работы, в стиле чисто западном.

Центральна частина ансамблю. Графічна реконструкція О.Л.Михайлишин

Бочаниця (Рівненська область)

Палац Четвертинських, загальний вигляд, 1862- 1876 рр. (за матеріалами РКМ)

Бужани (Волинська область)

Палац Загурських, вигляд зі сторони під'їзду.
Мал. Н.Орди, 1862- 1876 рр. (за матеріалами МНК, 275)

Велицьк (Волинська область)

Teleżyński K. Dwór w Wielicku // Ziemia.- 1911

S. 83

...Dwór wielicki zbudowany w połowie XVIII w. z charakterystycznym dachem mansardowym, stanowi ciekawy zabytek dawnego budownictwa drzewnianego w Polsce. Ganek... jest późniejszym dodatkiem, wykonany jednak został podług pozostałych śladów dawnego podjazdu. Plan domu jest bardzo wygodny, pokoje obszerne, wielka sala balowa, 6 sążni długa i 5 sążni szeroka, mogła pomieścić 100 par tańczących. Na piętrze znajdowały się kilka pokoi już dawno niemieszkalnych, była sala teatralna i koncertowa. Dwór wielicki był zbudowany na pałac myśliwski, gdyż posiadał tylko parę pieców z kafli gdańskich, inne zaś pokoje miały zaś kominki, sięgające do sufitów, z których tylko jeden niestety zachował się w dawnym stanie, inne zaś uległy późniejszym przerobkom i straciły swój wygląd pierwotny. Dotychczas zachowały się nazwy pokoi: niebieski, złoty, bilardowy, chiński, ten ostatni jeszcze przed 10 laty miał ładne malowidła ścienne wykonane na płótnie, przedstawiające sceny z życia i zwyczajów chińskich. W pokoju tu był słiczny kominek, drzewem wykładany: szkoda, że podczas przerobek, ozdoby nie zachowano.

Wysokość pokoi 3.90 m, drzwi natomiast bardzo niskie, bo zaledwie 213 cm wysokie. Wejście na górę wygodne, schody ozdobione ładną poręczą. Za dworem park, a w nim stare aleje klonowe i lipowe.

W archiwum dworu znajduje się mapa dawnego księstwa wielickiego, obejmującego kilkanaście wsi okolicznych i kopia aktu z r. 1526, potwierdzającego różne przywileje, nadane przez wielkiego ks. Swiadrygailę Olgierdowicza księciu wielickiemu Grzegorzowi Kozanowiczowi.

Верхів (Рівненська область)

Dunin-Karwicki J. Z moich wspomnień.- Warszawa, 1901.- T. 2

S. 153

Aleksander Illiński, jest synem Janusza, senatora, który za życia zaczął budować wspaniałą pałac na lesistem wzgórzu w Wierchowiu, w przepięknej miejscowości, dominującej nad bardzo rozległą okolicą przy dawnym trakcie potocznym, łączącym Dubno z Ostrogiem. Pałac ten nigdy nie został dokończony: wzniesiono tylko piętrową oficynę, którą i teraz widać z traktu. Pan senator miał projekt po ukończeniu pałacu przenieść tu swą rezydencję z Kopytkowa czyli Oktawina, gdzie z rodziną stale się mieszkał w obszernym staroświeckim dworze, dotąd egzystującym.

Вишнівець (Тернопільська область)

Сендульский А. Местечко Вишневец Кременецкого уезда // ВЕВ.- 1872.

№21.

С. 925

Михаил-Серваций, последний из Кобыбутов кн. Вишневецкий... Превосходно знал архитектуру и по своей инициативе построил в своих имениях 45 дворцов (палацов), между которыми дворец Вишневецкий великолепием, украшением и укреплением занимает первое место.

№22, с. 861

Дворец кн. Вишневецких - это чудо архитектуры, сложен из тесанного камня. ...Он построен... в конце XVII или в начале XVIII ст., а может быть древний дворец после разорений татарских, он несколько раз реставрировал по новому плану и вкусу. ...Громадность и величие этого здания поражают удивление каждого путника. Множество колонн, поддерживающих всю лицевую его сторону, пьедесталы в разных формах и узорах, капители, карнизы в арабесках, парадные крыльца, лестницы и входы, - всё это придаёт сему зданию пышность, великолепие и изящество во всех отношениях. К довершению величия этого дворца вся площадь с его фронтальной стороны в овальном круге уставлена пушками, сохранившимися вероятно от времени кн. Вишневецких.

...Внутренность этого дворца, изумлявшая всех своим убранством, разными драгоценностями, собиравшимися в течение веков, богатыми и редкими предметами по части наук, искусств, роскоши, удовольствия и неги, теперь значительно утратила своё великолепие, красоту и пышность.

После дворца может занять путника сад. Не доезжая к местечку на уступах возвышающихся холмов, обрамленный прудом и длинным рядом стройных тополей, виднеется сад, прекрасное произведение садовника англичанина Миклера, но описанный нами сад есть новейшее произведение; его не было при Вишневецких, а устроен уже Мнишками в конце XVIII ст.

Теодорович Н.И. Город Вишневец // ВЕВ.- 1890.- №19.

С. 607-609

Дворец построен около 1720 г. последним кн. Михаилом-Сервацием Константиновичем Вишневецким - на горе - на месте древнего укрепленного замка. Дворец весь из дикого тесанного камня, в два этажа в виде подковы, с двухэтажною выпуклою, чешуйчатою металлическою крышею в стиле рококо. В главных сенях дворца на огромной мраморной доске находится подпись, излагающая позднейшую историю Вишневца и посещения его царственными особами. В этих главных сенях стены выложены фаянсовыми плитами - с голубыми узорами по белому фону. Здесь находится лестница на второй этаж. По обе стороны сеней находятся высокие передние комнаты, а в них маслянные картины, изображающие свадьбу и коронацию Марины Мнишек в Москве; а также сказочные триумфы предков Мнишковых при королях Карле Великом и Оттоне III. На право тянутся жилые, меньше комнаты, на лево находится огромный зал, уставленный зеркалами, портретами и гипсовыми бюстами знаменитых польских мужей, - карнизы, гербы и рамы - золочены. Далее идут гостинные. На втором этаже, направо от лестницы находится высокий зал - передняя, обитая фаянсовыми плитами - а в ней портреты трёх последних польских королей в натуральную величину. За ней зал с портретами

самих кн. Вишневецких. Далее идут несколько салонов, обитых старинными гобеленовыми обоями. В самом конце находится спальная комната, где стоит роскошная кровать с балдахином, где отдыхал великий князь Павел Петрович. Налево от лестницы находится передняя (przedpokoj) кн. Любомирских с их портретами; далее идут библиотека и каплица. На этом же этаже находится театр домашний - с кулисами, ложами и партером. Библиотека дворцовая - весьма богатая, состоит из 15 тысяч томов книг на разных языках.

Весь двор дворца Вишневецкого - в овальном круге уставлен пушками - полузарытыми в землю и сохранившимися, вероятно, от времён кн. Вишневецких; пушки эти без лафетов и соединены между собой железными цепями. Вид из дворца на окрестности - очарователен.

Вблизи дворца, на террасах холмов, обрамленных прудом и длинным рядом стройных тополей, находится великолепный сад... Сад этот устроен позже в самом конце XVIII века - владельцами Мнишками. В нём находятся прекрасные аллеи, чудные висячие мостки, изящные решётки, клумбы с редкими цветами, беседки... Возле самого дворца некогда был сад самих кн. Вишневецких, но от него уцелело только несколько ореховых и каштановых деревьев.

Рафальский Л. Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии // Прилож. к №5 ВЕВ за 1876 г.

С. 138

Вишневец.

С одной стороны местечка, ближе к дворцу землевладельца, раскинуты подошвы горы предместья Загорье и деревня Мышковцы; а с другой противоположной ей, устроена великолепная оранжерея помещика, как бы на лугу реки, к которому ведёт прекрасная липовая аллея.

BJ OR

Rkp 3555

O architekturze w dawniej Polsce

Napisana przez J.N. Bizańskiego Profesora Wyśłużonego Rysunków w Intytucie technicznym... w Krakowie (1861-1862)

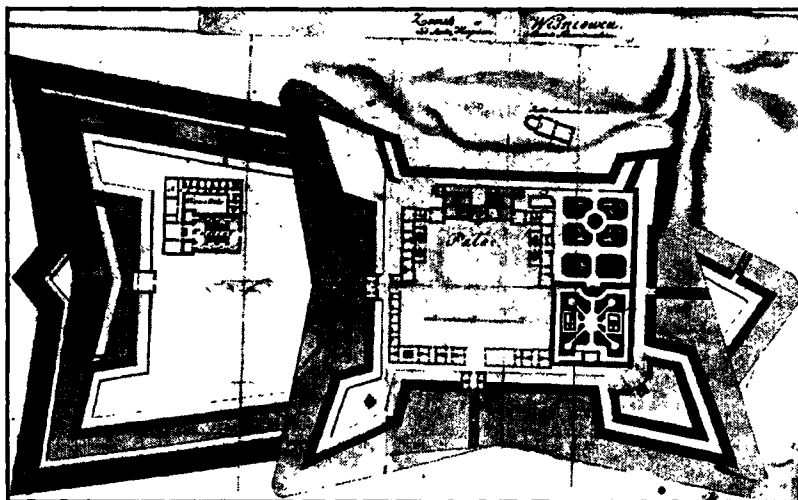
S. 667

W Wiszniowcu na Wołyniu Michał ks. Wiszniowiecki, kanclerz Wielki Litewski i wojewoda Wileński ostatni potomek tej rodziny ok r. 1730 wystawił na wyniosłej gorze zamek z ciosowego kamienia w kształcie podkowy. Gmach ten jest duży, piętrowy, z wypukłym dachem w stylu rokoko, wewnątrz wystrojony z przepychem wielkim. Wszędzie są obicia aksamitne, atlasowe, brokatelowe, obrazy historyczne i znakomite, ilość portretów krajowych, popiersia sławnych mężów, zegary kosztowne, różne sprzęty, Chińskie, Tureckie, Stoliki herbem nabijane, wanny i wazony srebrne. ... Zbudowany podług nowomodnego stylu francuskiego...

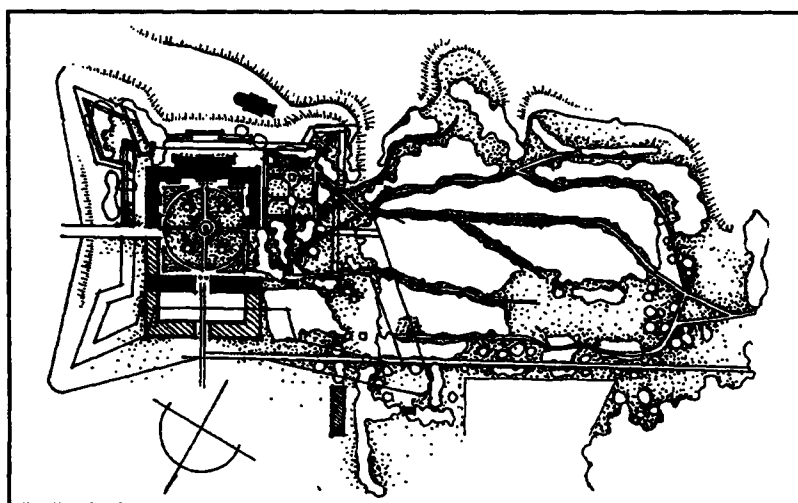
S. 683

W Lachowcu nad Horyniem zamek na miejscu dawnego przez Swidrigiejłę zbudowanego a przez Krolową Boną odnowionego, uczony Józef Aleksander ks. Jabłonowski wojewoda Nowogródski w r. 1749 podług gustu francuskiego w kształcie warownym ogromnym kosztem tak przerobił iż był od współczesnych podziwiony z okazałości bogactwa i osobliwości w dziełach sztuk pięknych. Stał on na wyspie umyślnie nad jeziorem usypanej z miastem połączony zaś był długą groblą i zwodzonym

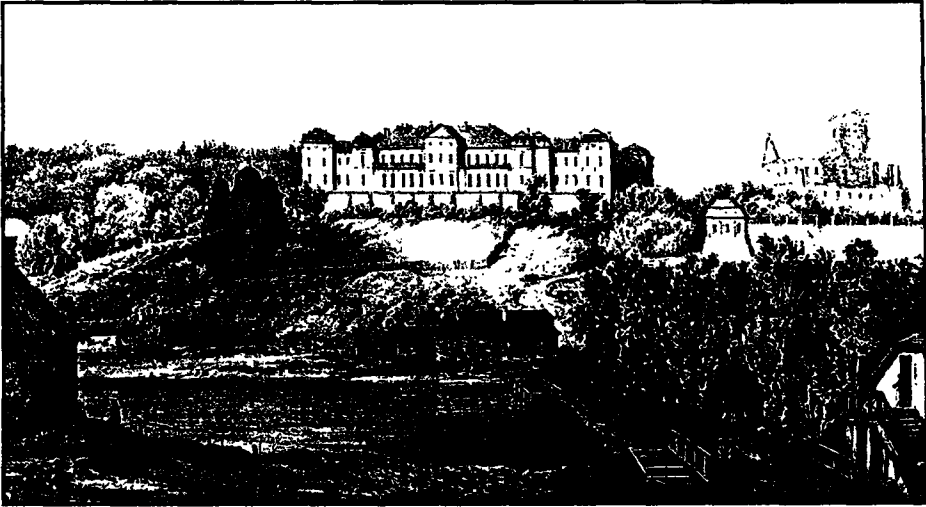
mostem. Była to twierdza w kształcie piętokątym, po której bokach stały dwupiętrowe wieże przeznaczone dla umieszczenia dział w czasie potrzeby. Jedna z tych wież od strony miasta po prawej ręce jest jeszcze cała, przynajmniej niczym nieuszkodzona, inne od dawna rozebrane. Cały gmach otoczony był murem dotąd pozostałym, w którego wyższej połowie urządzone są ambrazury dla ręcznej broni. Zewnątrz muru są jeszcze ślady rowu (fosy) i wału już w wielu miejscach przekopanego. Brama dotąd jest w całości w pierwotnym kształcie zachowana, przedtem zamykana była mocnymi żelaznymi wroty; jest ona wysoka do czterech sażni, licząc w to i gzemsy od strony miasta; wmurowana w nie tablica o zbudowaniu i przerobieniu tego zamku opowiada.

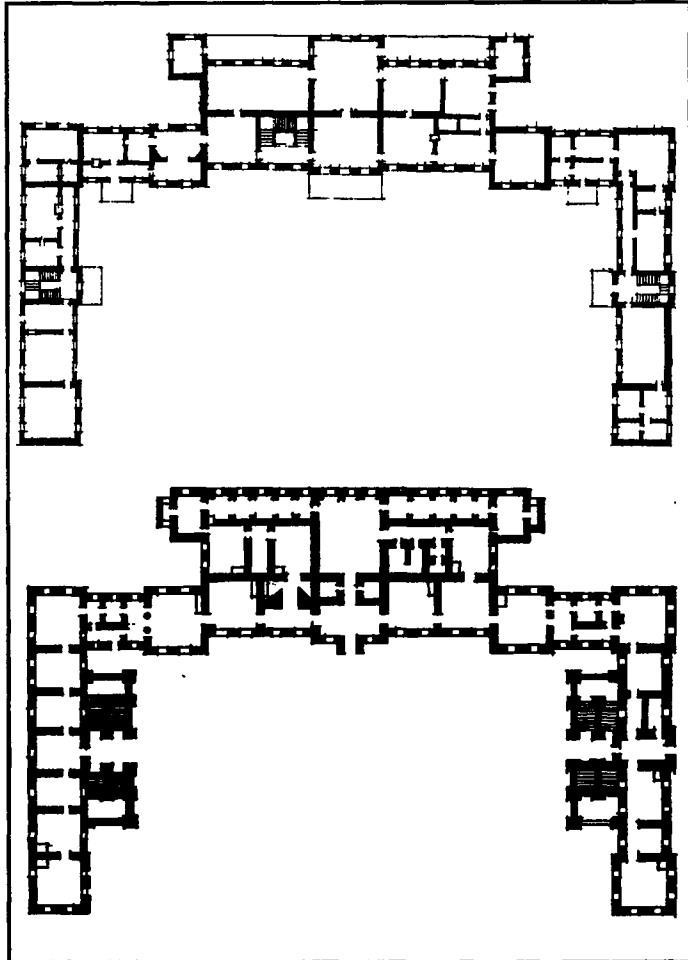
Замок Вишнівецьких, пізніше - Мнішків.
План фортифікацій, 2 пол. XVIII ст. (за матеріалами MNK GR, 276)

План парку, 1939 р. (за Г.Чолеком і К.Желеховською, 153)

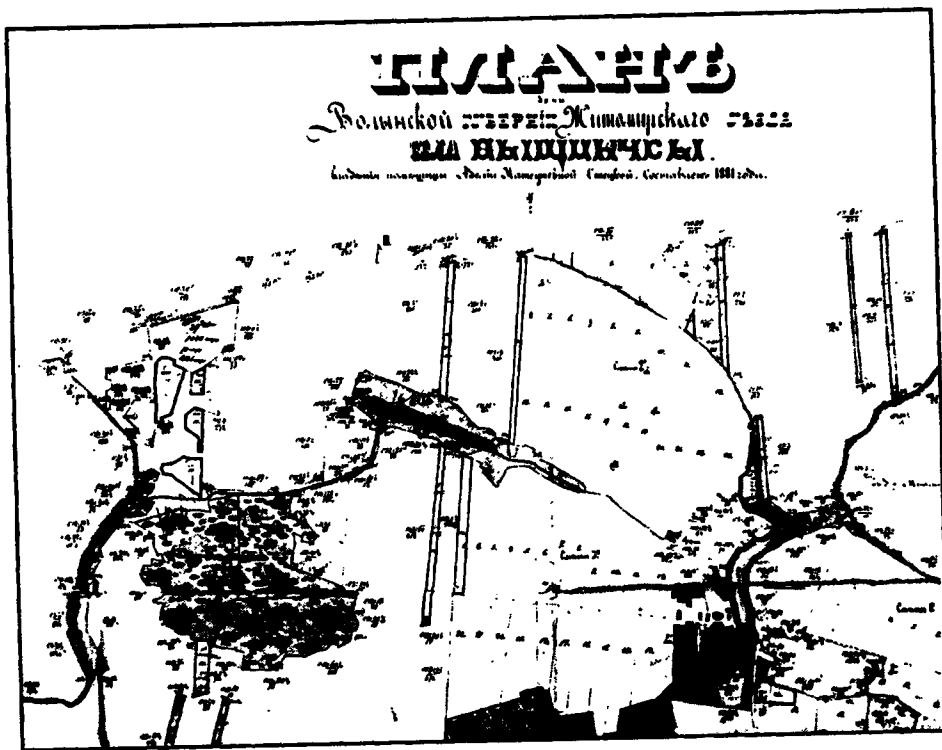

Загальний вигляд замку- палацу. Мал. з альбому Н.Орди, 1875 р. (275).

План I-го та II-го
поверху палацу.

Вицикуси (Житомирська область)

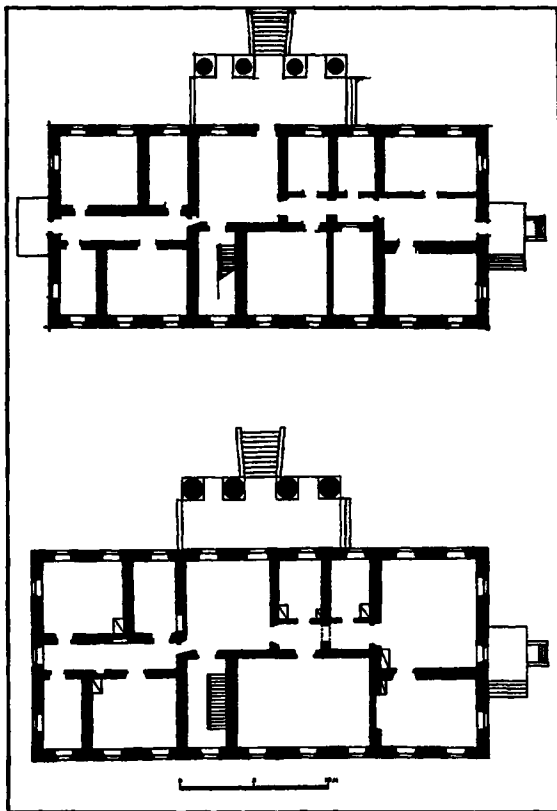
План села, 1881 р. (з фондів ДАЖО, 245)

Володимирець (Рівненська область)

Палац Красицьких. Фото поч. XX ст.

План I, II-го поверху.
Обмір О.М.Годованок і В.Т.Завади,
1984 р.

Велика Глуша (Волинська область)

Палац Красицьких, вигляд зі сторони під'їзду.
Мал. Н.Орди, 1862-1876 рр. (за матеріалами MNK, 275)

Городок (Рівненська область)

ДАРО. Ф. 366, оп. 1, спр. 2, л. 1-4.

Опись усадьбы барона Штейнгеля Рудольфа Васильевича
за июнь 1878 г.

Усадьба - представляет вид острова на пространстве 4-х десятин земли. На котором расположен парк, имеющий дороги для езды и много красивых разных старых деревьев, сообщение усадьбы существует посредством прочно устроенного деревянного моста на сваях...

В парке, ближе к правой стороне находится

Господский дом каменный 2-х этажный, выходящий парадным фасадом на пруд и газон с длинною перед домом куртиною, убранною цветами. Дом этот с двумя каменными в один этаж флигелями, расположенными вдоль боковых его фасадов, которые, упираясь в каменную церковь (существующую более 140 лет) образуют небольшой внутренний дворик.

По средине переднего фасада дома находится подъезд к нему с 2-мя ступенями дикого камня, перекрытыми лещадными плитами, подъезд этот устроен выступом посредством 4-х кирпичных колонн, сложенных на каменных базах с капителями лепной работы и фронтоном в виде портика, в котором помещены в бель-этаже балкон с железною решеткою, а в нижнем этаже наружная входная в дом дверь с закладною рамою 2-х створная...

По правой стороне бокового фасада находится 2-ой подъезд к дому в арке с деревянною площадкою и одностворною дверью... В небольшом от этого подъезда расширении проход через коридор флигеля, на внутренний дворик и в коридор противоположного флигеля.

Фасады дома, флигелей и церкви оштукатурены известью, а цоколь цементом, штукатурные работы произведены без всяких архитектурных украшений с окраскою оных колером светло-зеленого цвета.

Позади господского дома в 20 саж. От церкви и параллельно к оной находится каменный в один этаж служебный флигель, на протяжении 60 пог. сажень и шириной 9 саж. Передним фасадом в парк и на церковь, а задним на близкое расстояние от спуска к пруду. В этом флигеле следующие помещения: кухня..., квартира управляющего с подъездом к ней..., конюшня на 36 стойл, жилое помещение для конюшенной прислуги, экипажный большой сарай с сеновалом. Крыша служебного флигеля покрыта гонтом.

Крыши господского дома и флигелей покрыты гонтом, по которым устроены из кровельного железа желоба с водосточными трубами, воронками и коленьями.

В небольшом расстоянии от служебного флигеля, против левой стороны оного находится очень давно уже существующая деревянная колокольня, под которой устроен проход на дорогу, ведущую в церковь.

Против правого бокового фасада служебного флигеля на спуске к пруду находится небольшой деревянный оштукатуренный и побеленный известью флигель, покрытый гонтом, в нём помещаются прачечная и т.д. Этот флигель имеет сбоку деревянную пристройку, накрытую также гонтом, в котором находится заново отделанная баня. Позади означенного деревянного строения находится небольшая оранжерея, находящаяся по ветхости без употребления.

**Внутреннее расположение
Господского дома (нижний этаж)**

1. Парадные сени. Потолок отделан поперечной балкой, лежащей на 2-х кирпичных колоннах и 2-х пилястрах.

2. Комната старшего сына.

3. Комната воспитательницы.

4. Детская.

5. Комната горничной.

6. Коридор (перед парадною лестницею).

7. Комната для лакеев.

8. Коридор левого флигеля.

9. Комната для гостей №1. Окна выходят в парк.

10. Комната для гостей №2. Окна выходят в парк.

11. Комната для гостей №3. Окна выходят в парк.

12. Коридор противоположного флигеля.

13. Комната прикащика.

14. Комната для гостей №4.

15. Комнаты для повара.

16. Парадная лестница с передней. Лестница деревянная с тремя маршами, имеет своё начало из нижнего этажа и оканчивается бель-этажем, устроена она между 2-х каменных стен, таким образом, что левая стена, доходя только известной высоты частью на первом марше сводится аркою, а остальная часть оной на повороте ко второму маршу, представляет выступ в виде контрфорса, на котором сложены две кирпичные колонны, подпирающие потолок лестницы, из них одна выходит в переднюю, где эта колонна с другими двумя там находящимися по сторонам и на одной с нею линии образует два промежутка, замещенными 2-мя большими 2-х створными дверьми со стеклами.

Бель-этаж

1. Гостинная. Карнизы отделаны лепною работою. Печь голландская.

2. Кабинет баронессы. Имеет вид овальной комнаты. Печь голландская. Камин белого мрамора.

3. Столовая. Голландская печь.

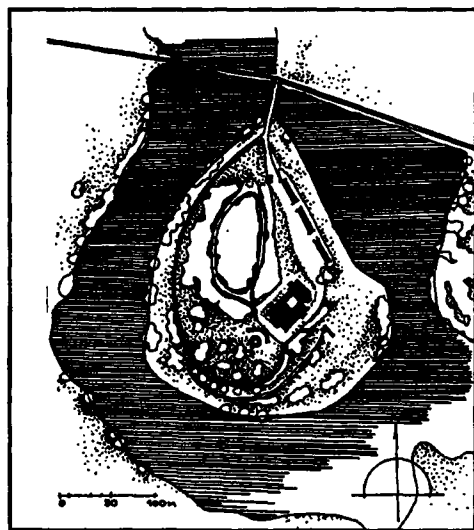
4. Буфетная комната.

5. Кабинет барона.

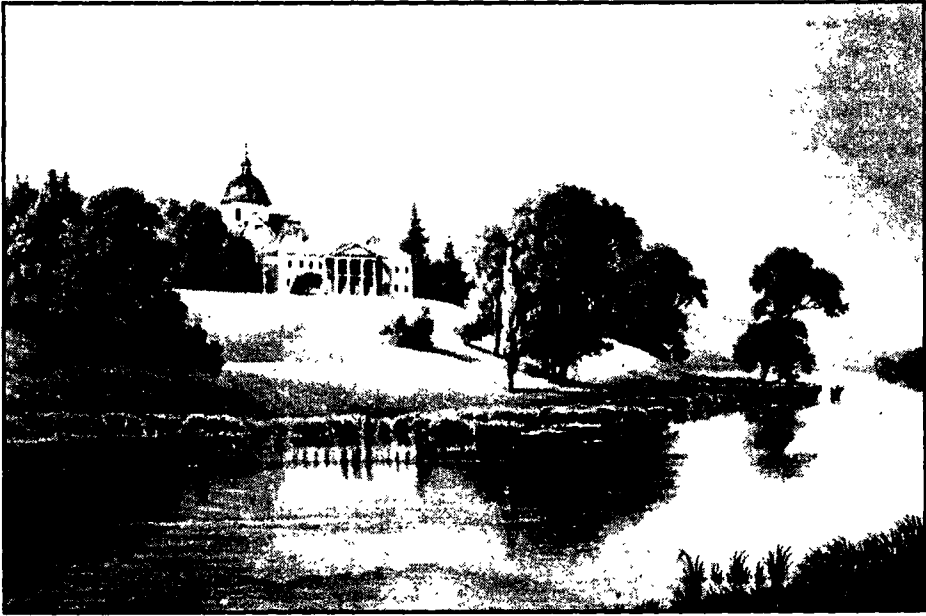
6. Спальня.

7. Уборная.

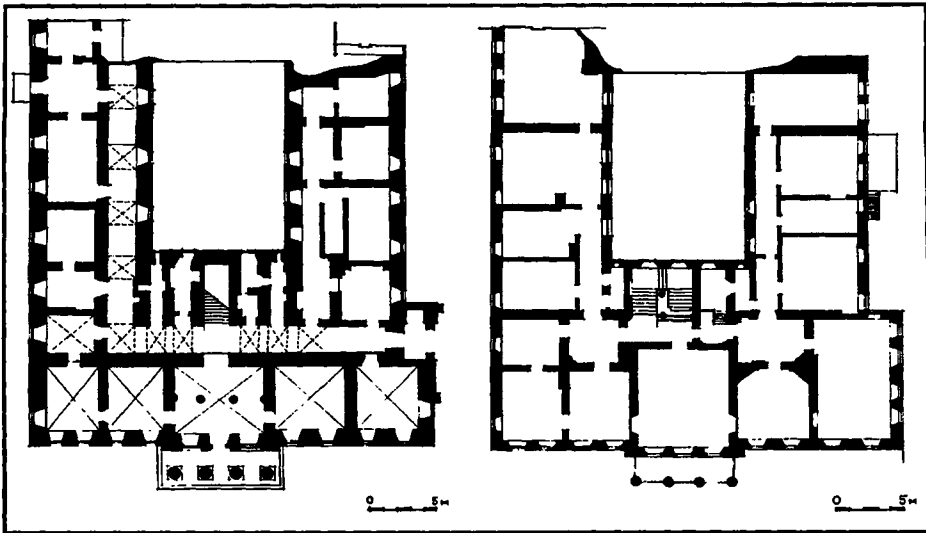
8. Комната горничной.

План парку, 1939 р.
(за Г.Чолехом і К.Желеховською, 153)

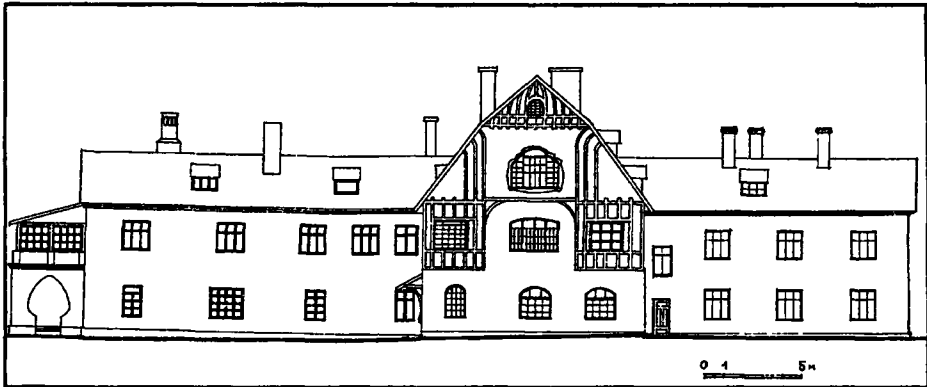

Палац Естергазі, вигляд зі сторони р. Усті.
Літографія Г.Пейера 1850-60-ті рр. (за матеріалами РКМ, 240)

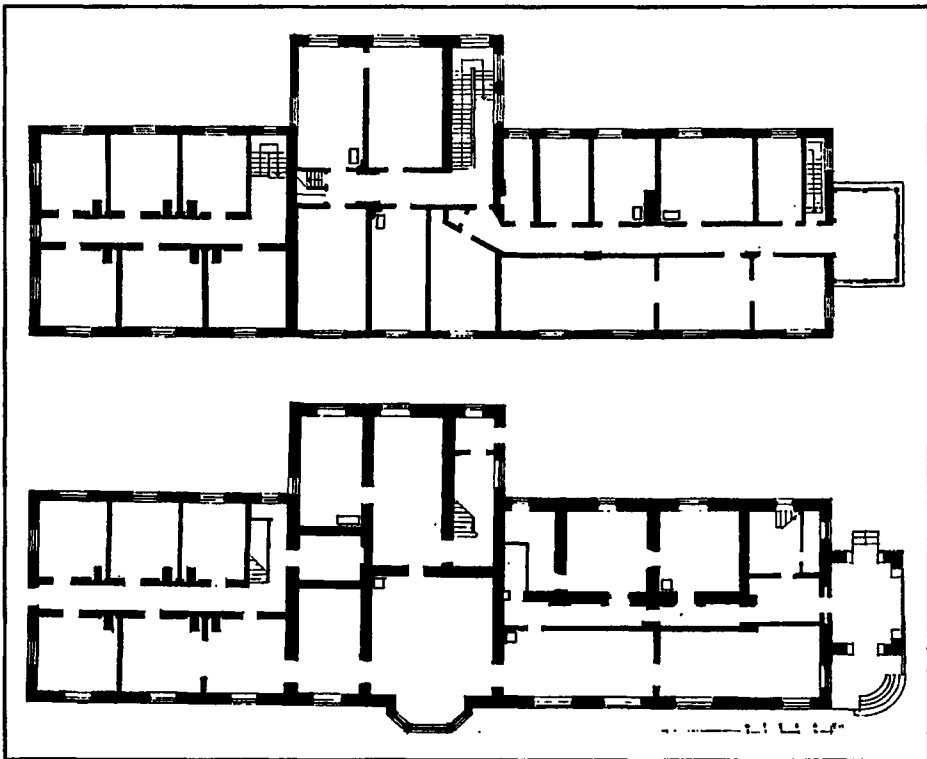

План I-го та II-го поверху палацу. Обміри ін-ту "Укрзахідпроектреставрація", 1991 р.

Гоща (Рівненська область)

Палац Валевських. Північний фасад.
Обміри ін-ту "Укрзахідпроектреставрація", 1991 р.

Палацовий корпус. План I-го і II-го поверхів.
Обміри ін-ту "Укрзахідпроектреставрація", 1991 р.

Гриців (Хмельницька область)
Городець (Рівненська область)
Киселе (Волинська область)

Stecki T.J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym.-
Lwów: Zakł. nar. im. Ossolińskich, 1864. - T.1. - S. 380

Miasteczko Hryców. W miejscu gdzie dziś stoi obszerny dom murowany właściciela, musiał być niegdyś zamek, zapewne rezydencja któregoś z ks. Ostrogskich, widocznie tu bowiem pozostały ślady wałów obronnych i bramy wjazdowej z mostem zwodzonym. Ciekawsze jednak nadewszystko są tu ślady dawnego cmentarza aryańskiego o parę wiorst za miasteczkiem położone, i obszerne tamże lochy murowane, w których aryanie w czasach prześladowań zapewne ukrywać się musieli.

Oprócz cych zabytków aryańskich... jest w Hrycowie przesliczna maurytańska kaplica świeżo przez dzisiejszego właściciela miasteczka hr. Ludwika Groholskiego w ogrodzie wzniesiona, plan tej ozdobnej w najczystszy smaku budowy rysował hr. Konstanty Plater. W ołtarzu w miejscu obrazu stoi posąg z białego marmuru N.P. niepokalanego poczęcia, dłuta Oskara Sosnowskiego.

Kraszewski J.I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy: wyd. 2-ie.- Warszawa:
PWN, 1985

S. 154

Hryców

...Piękny, choć mało upiękniony widok na lewo ogród i stary pałac z dziedzińcem i bramą serionalną, w starym smaku, z cyfrą i koroną na frontonie. Obyczaj Wołyński. Pałac pański jednym słowem: niżej staw, nad nim garść rzuconych topoli...; dalej naprawo za stawem miasteczko z kramami murowanymi i kolumnadą. Cerkiew czy kościółek w rynku prostej, ale dobrej architektury.

S. 97

Horodec

Położenie Horodca, choć na płaszczyźnie i wśród Polesia, jest bardzo piękne. Pałac obszerny stoi prawie nad samym ogromnym stawem, od którego droga go tylko przedziela. W oddaleniu widać z okien przez całą szerokość stawu rzucony most, wieś ponad jego brzegami daleko rozrzuconą i lasy w głębi, jak wszędzie na Polesiu. Ogród pracowicie wyrobiony na dość niewdzięcznym miejscu rozciąga się poza domem, z niego widok na płynący w oddaleniu Horyń i łęgi.

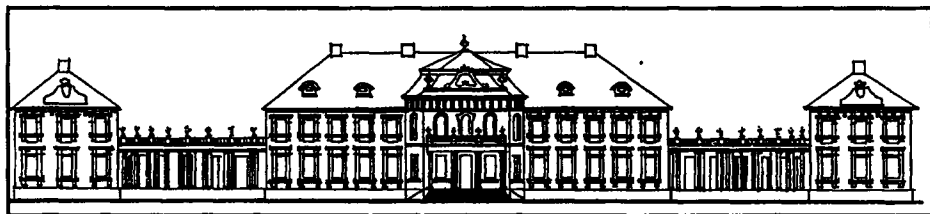
Biblioteka, pierwsza rzecz godna uwagi i zastanowienia w Horodcu, wielkiem kosztem czasu, pieniędzy i pracy zgromadzona, umieszczona jest w osobnym na to zbudowanym lokalu, smakownie zrysowanym (rzadkie druki, rękopisma, zbiór znaczny numizmatów - medalów greckich i rzymskich, cesarów, rodziny i miast; wielki zbiór polski, piękne obrazy).

S. 162

...Ktoż opíše wdzięk Kisiel, wsi gajów, gór, wody, a mianowice ogrodu, który chociaż mały z takim jest urządzony smakiem, z takim wdziękiem. Są na Wołyniu wielkie ogrody, parki ozdobne, ale miłszego wiejskiego ustronia pewnie nie ma. Z okien domu, na wzgorzu rozwija się widok na rozsypaną wieś w dolinie i gaje po górach przeczudny!

Z każdego kąta coś nowego widać. W ogrodzie kaplica z altaną, łączącą wzgorze z dolną częścią ogrodu, zbudowana według rysunku architekta P.Nurowskiego (zmarł w 1842 r. Budował jeszcze pawilon Biblioteki w Horodcu) z zastosowaniem do miejsc, jest dowodem jego umiejętności i smaku.

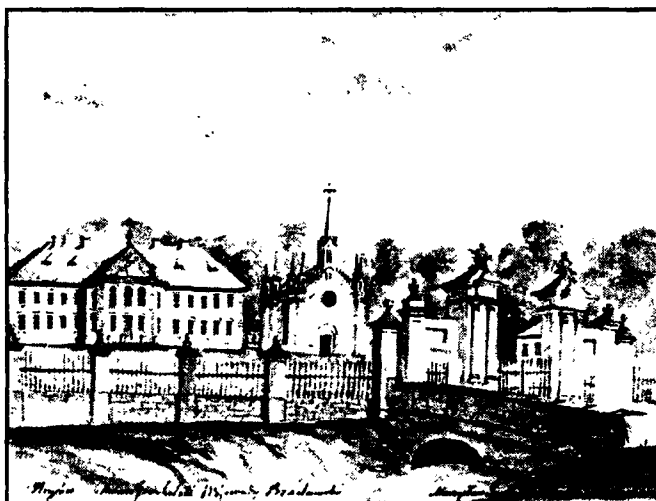
Inne budowy Kisiel są dość ozdobne, staranne, a nie nadto, co jest wielką sztuką. To znowu dowodzi smaku i starań właścicielki...

Гриців. Головний фасад. Прорис за анонімним проектом (за матеріалами КАУ, 173)

Палац Грохольських.
Вигляд зі сторони в'їзної
брами.

Мал. Н.Орди, 1862- 1876
рр. (за матеріалами МНК,
275)

Городець. Палац Урбановських. Фрагмент палацу
з оранжереєю зі сторони р.
Горинь.

Мал. Н.Орди, 1862 р. (за
матеріалами МНК, 275)

Горинка (Тернопільська область)

Brol Plater. Podróż Króla Stanisława Augusta do Kaniowa w r. 1787.- Wilno, 1860.
S. 70

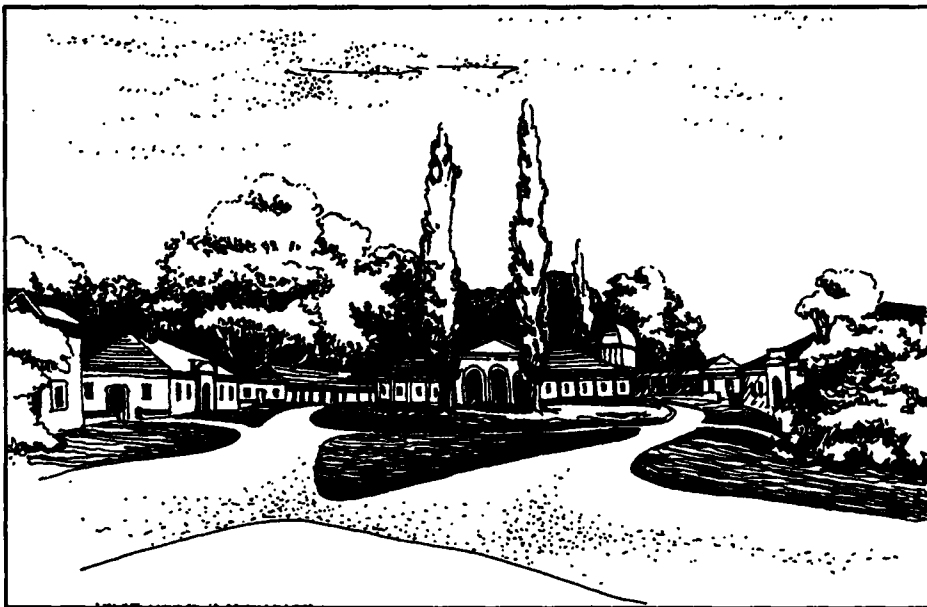
...W Horyncze lubo rezydencjonalne gmachy co do powierzchowności zewnętrznej takie znalazłem jakim był porzucił, we środku jednak zupełna przemiana z gustem i wygodą, pracy i expensy brata mojego jest dziełem, który i dach nawet przesypać kazał, i w tyle pałacu po obojej stronie pawilony poprzydawał dla wygodniejszego mieszkania swojego i umieszczenia przybywających gości. Wał, który całe zabudowanie otaczał na przedzie otwartym został...

Рафальский Л. Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии /
/ Прилож. к №5 за 1876 г.

С. 146.

Горынка... Усадьба землевладельца так уютно раскинулась у опушки рощицы, по всей вероятности превращённой в парк, так приветливо глядит на вас с косогора, наклонённого к поверхности протекающих поперёк селения вод, что она невольно завлекает на себя ваше внимание.

Гуменники (Рівненська область)

Садиба Нововейських. Прорис за літогр. Г.Пейсера, 1850- 60- ті рр. (з фондів РКМ, 240)

Дермань, Варковичі (Рівненська область)

Dunin-Karwicki J. Przejazdki po Wołyniu. Obrazki z przeszłości i terażniejszości.-
Lwów, 1893

T. 1.

S. 69.

Marcela Lubomirska rezyduje stale w swym ulubionym Dermaniu, na samem pograniczu powiatu Ostroskiego, gdzie obók niedokończonego pałacu, zbyt kosztownego na obecne ciężkie czasy, ma skromny dworek z kaplicą, tonący w zieleni pysznego górzystego parku, z kądem obszerny i cudny widok na całą okolicę, nadzwyczaj malowniczą w tamtych stronach. Dworek ten, zdala niepozorny, jest jednak istnem muzeum, mieszczącym w sobie cenne okazy staroświeskich makat, dywanów, sreber, porcelany i innych dzieł sztuki.

S. 83

...Odkrył się szeroki widok na miasteczko Warkowicze, leżące po tamtej stronie długiej grobli, ze swym starożytnym mурowanym obszernym gmachem, zwanem dotąd zamkiem, kąpiącym się w czystej toni ogromnego stawu, sformowanego przez rz. Stubło... Rzeczka ta, z początku drobny strumyk, bierze swój początek o parę mil wyżej, pomiędzy wsią Bielaszowem a miast. Mizoczem, gdzie już formuje parę pięknych stawów, jeden z nich w ogrodzie spacerowym dziedzica; przepływa pod wioską Stubłem biorącą od niej swą nazwę, gdzie jest ładny mурowany pałac z dwoma oficynami, wśród cienistego uroczego parku, założonego w końcu XVIII w. przez Miklera, bo pałacyk stubielski, był niegdyś letnią rezydencją Franciszki z Małachowskich generałowej Dunin-Karwickiej.

Obszerny kwadratny rynek Warkowicki, otoczony mурowanymi, a dziś walącymi się żydowskiemi domami zajezdzemi, ma pośrodku wielki ratusz ze sklepami, nad którym wznosiła się niedawno jeszcze rodzaj baniastej altany pokrytej białą blachą, świecąca zdaleka, bo widok ztąd bardzo obszerny. Dziś ta altana zniesiona...

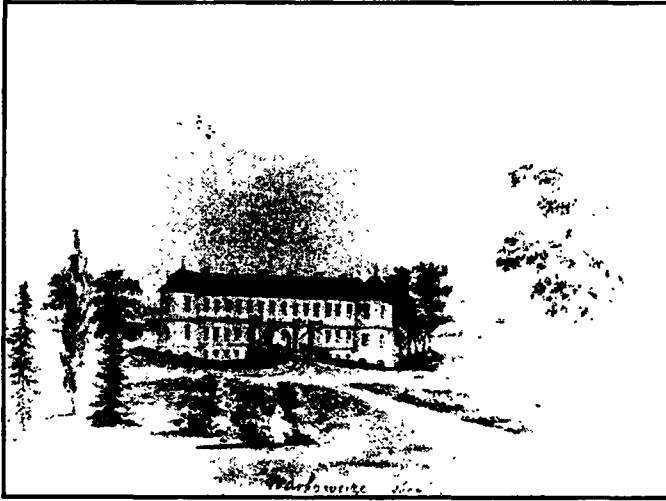
S. 85

Niemniej jednak jest rzeczą bolesną, że ten starożytny zamek [Warkowicki - O.M.]... jest obecnie w strasznej ruinie. Dach od dawna zacieka, tyńki opadają, okna powybijane, zwodzone mosty ledwo się trzymają, w fosach obłożonych ciosowym kamieniem zielona cuchnaca woda, zupełnie wysycha, jednym słowem jest to obraz kompletnego zniszczenia...

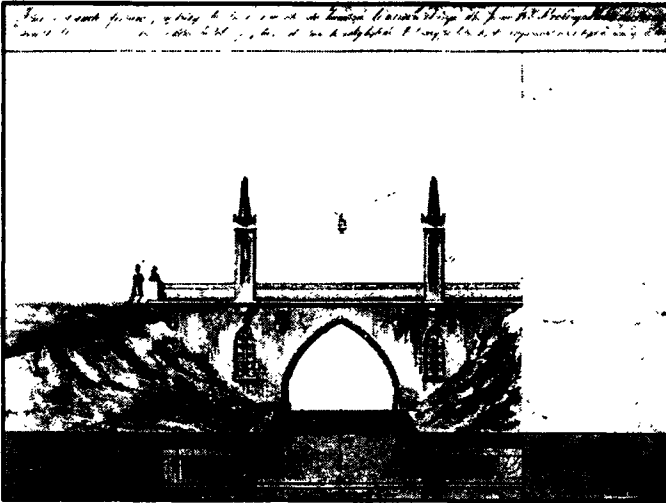
Zamek. Długie korytarze dolne i górne nadają mu trochę pozór klasztorny. Dolne piętro przeznaczone dla służby i wydziałów zarządu obszernych dobr; lecz górne zawiera piękne sale recepcyjne, malowane al fresco z kaplicą zamkową i jedną salką w kształcie grotty...

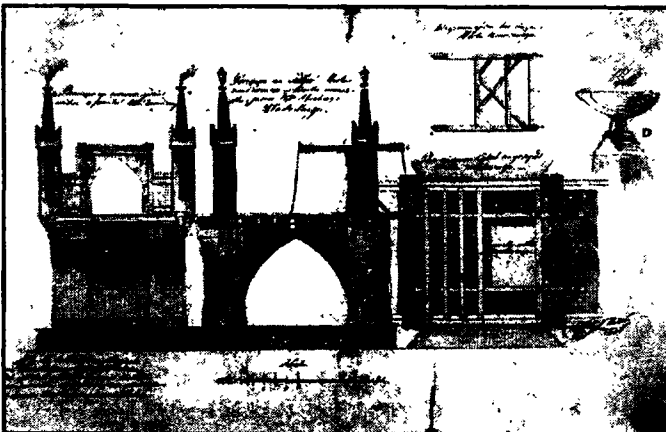
Дермань. Руїни палацу. Фото 1922 р.
(з фондів РКМ, доп. фонд)

Дермань. Руїни палацу.
 Фото 1922 р. (з фондів
 РКМ, доп. фонд)

Варковичі. Міст у
 готичній формі поряд з
 замком.
 Арх. Г.Іттар, 1833 р. (за
 матеріалами WAP, 284),
 фасад

Варковичі. Міст у
 готичній формі поряд з
 замком.
 Арх. Г.Іттар, 1833 р. (за
 матеріалами WAP, 284),
 розріз.

Дубне (Рівненська область)

ЦДІА (м.Київ). Ф. 442, оп. 348, спр. 26, л. 33-39.

Опись строениям в г.Дубне, принадлежащим владельцу
Тайному советнику и Кавалеру кн.Любомирскому. 1834 г.

Замок или крепость бывшая в древних временах каменную стеною в квадрат обведенный, имеющий в окружности 456 1/2 сажней с трёх сторон Северной, Восточной и Южной сплавною рекою Иквою, а от города с Западной стороны каналом в 20 сажней и в 5 сажней глубоким окружён - эскарп и контр-эскарп сего канала частью с бутового камня, а частью с кирпича построены имеют вышины 5 1/2 сажней и толщины один сажень по обеим флангам эскарпа. На Валах два каменные бастионы и на том же канале мост на шестикаменных филярах и дубовых столбах укрепленный, по котором вход в ворота каменного строения, называемого замковая брама, которая имеет в окружности 88 сажней, вышины 8 сажней и толщины в стенах 1 сажень, со сводами во внутрь о 3-х кондыгнациях; в первой кондыгнации помещаются жилые комнаты, конюшни и особо склады..., во второй и третьей кондыгнации экономические магазейны...

На верху сей брамы устроен деревянный копул на котором укреплены часы для целого города полезные.

Выйдя из ворот описанного строения на большой двор по левой руке или же с Северной стороны Корпус из кирпича построенный на основании крепость имеющий в окружности 103 сажней вышины от поверхности основания крепости 5 1/2 сажней толщины в стенах 3/4 сажня, до которого вход по сходам из каменных плит вымощенным..., где имеются жилые комнаты, кухня аглиская, пекарня, кондытурская, кладовая; над теми же комнатами или подземными коридорами вход с двора до нижнего этажа по сходам из каменных плит вымощенным до коридарей, а из оных в залы, коих есть четыре, а в особенности:

“аглиская” галерея в митологические штукатерии украшена, пол из магоніоваго дерева в розетты и лютне устроенный;

“зала гостинная” с большими вокруг зеркалами в стенах и с окошками Виденьского стекла;

“зала круглая” с галереєю на 12-ти с мазайки Колонах укрепленную и с митологическими штукатериями и устроенными там же с двумя круглыми печками в виде урны, а также имеются при стенах большие зеркала и завешенные 12 жоранделіов с позолоченным бронзом - окошка в оной из виденьского стекла.

“Аглиская зала” - с митологическими штукатериями и вокруг с гипсовыми грациями устроенная с дверми из Магоніоваго Дерева. Сверх описанных зал в том же этаже имеются еще жилых и гостинных комнат 10.

На верхний этаж вход по сходам тремя местами на коридари, а из оных до жилых и гостинных комнат, коих есть 18.

Напротив описанного корпуса, то есть в Южной стороне, флигель с этажем, имеющий в окружности 62 сажней вышины, 4 1/2 толщины, муру в стенах 3/4 сажня, в коем на низу владельческая касса или кладовая под сводами большою при ней комнатою для канцелярии.

На верхний этаж сего флигеля вход двумя местами по сходам на коридарики, а из оных к жилым комнатам, коих имеется 10.

Возле флигеля дом деревянный для официалисты...

Ратуш - часть ратуши Каменной с восточной стороны во внутри города с этажом верхним выстроенным имеет длины 14 сажений, ширины $9 \frac{1}{3}$ вышины, ... в коем на низу под каменными сводами Главная военная Гаубвахта с крыльцом и балконом на 5 каменных колоннах укрепленным.

Краткое обозрение истории и исторических достопримечательностей средней части Волыни.- Спб., 1890

С. 10-14

г.Дубно

В нескольких верстах от города возле большой дороги в Кременец, за деревнею Знесенем, находится знаменитый сад Палестина, устроенный в 1792 г. известным в то время садовником англичанином Миклером.

Сохранившийся донныне Дубенский замок находится в восточном углу города; он окружён с трёх сторон водою и болотами р. Иквы, а с западной - отделяется от города сухим рвом, никогда так и не наводнявшимся.

Замок этот имеет фигуру горнверка; часть, обращённая к городу, состоит из бастионного фронта, коего сторона полигона простирается до 170 саж., фасы бастиона до 38, фланки до 8, а куртина до 80 саж. на северной стороне к реке, части укрепления, закрывающие внутренность горнверка, суть: фас-фланк и полукуртина в 40 саж. на противоположной, южной, также фас-фланк и другая полукуртина в $27 \frac{1}{2}$ саж.

С горы замок обеспечен глубоким рвом, наполняющимся водою р. Иквы. Ров этот, расположенный дугою во внутрь замкового горнверка, имеет ширины: в северном конце до 7, а в южном до 11 саж.; длина его до 120, а глубина до 4 саж.; восточнее этого рва находится остров, имеющий в окружности до 350 саж.

По преданиям, первоначальный замок находился на острове, а нынешний выстроен позже; подтверждением этому служат остатки фундаментов на острове и военная архитектура теперешнего замка, не восходящая далее II половины XVI в.

Уступные фланки прикрыты каменными стенами с бойницами.

Углы бастионов не более 60°; на оконечностях углов, не выходя однако из линии эскарпа, имеется по башне, каждая с трёх бойницами.

Северная полукуртина защищалась каменным строением, длиною в 34 сажня, с толстыми в 2 аршина стенами, со внутренним рвом в сажень ширины и с казематами в подземельном этаже. Постройка эта с наружной стороны, возвышается над берегом р. Иквы в три этажа, а с внутренней - в два, имея нижний, казематированный в земле.

Подобная постройка находится и на противоположной южной стороне, примыкая концом ко рву. Это второе здание имеет не более 20 саж. длины и расположено на горизонте внутренней поверхности замка, без внутреннего рва.

В воротах, в куртине находится третье каменное здание, имеющее по куртинам 25 саж., с помещениями для жилья и складов и со сводчатыми подвалами. Кроме того, под обоими бастионами устроены также подвалы со сводами.

Все эскарпы и контр-эскарпы имеют каменные одежды: до кордона гранитные и из известняка, а выше кордона кирпичные.

MNK, MN 832/8

L. 33-35

Inwentarz zabudowań skarbowych w dziesięciu folwarkach

Pałacu Piekalowskiego, Sudziez, pałacu Dubieńskiego y po różnych miejscach...
Dobr Wołyńskich Dziedzicznych Al. hr. Hodkiewicza r. 1820

Opisanie Domu dziedzicznego Al. hr. Hodkiewicza... w miescie Dubnie
na ul. Tarnej sytuowanego ze wszelkimi przy nim zabudowaniami będącemi

Dom z drzewa zbudowany, zewnątrz y wewnątrz tyńkowany gątą pobity, z 4ma kominami, z gankiem o 4ch kolumnach, do sieni, z której idąc wlewą stronę drzwi do korytarzyka, tym przechodząc do pokoju, z kąd do pokoju drugiego, z tego pokoju drzwi do następnego, bawialnym nazywającego się, od wejścia do wspomnianego pokoju wprost przechodząc drzwi do pokoju niewielkiego, kominek z białej mazajki, suffita naokoło sztukaterią oprowadzone (w tych dwóch pokojach), z kąd wrzając się za przejściem przez pokój bawialny do Sali w której okien, podwojnych dla widoku do ogrodu wpółkole łamanych, suffit malowany. Z Sali wychadząc drzwi do pokoju kredensowego, wychadząc drzwi do pokoju iz którego do drugiego wlewo idąc się, w tych obu pokojach, suffite oknem powleczone, z pokoju pierwszego wychodząc drzwi do sionek z tych wlewo drzwi idą do miejsca potrzeby, nakoniec drzwi do ostatniego pokoju; przy wyjściu do sień drzwi.

Oficina murowana gątą pobita z kominem, w tej pokojów trzy, sionki.

Oficina druga, kuchenna drewniana, zewnątrz i wewnątrz tyńkowana, w której kuchnia, pokojów trzy, spizarenka.

Stajnia y wozowni.

Ogród... z drzewami różnemi bez użytku, najwięcej topolami zasadzony.

Jezierska W. Z życia dworów i zamków na kresach. 1828-1844.- Poznań, 1924.

S.79

...Wczoraj mieliśmy wyścigi w Palestynie pięknym ogrodzie Lubomirskich - o dwie wioski od Dubna. Ogród jest wspaniały, pełen przepięknych drzew, bardzo dużo białych akacji, słiczne widoki, całość nader malownicza, bo jest wiele bardzo głębokich parowów - jakby przepaści - wypełnionych również najpiękniejszymi drzewami. Ogród ten jest opuszczony,

podobnie jak
ogromny sad
o w o c o w y . . .

Wszystko się chyli
k upadkowi: pałac
próżen jest mebli,
oprócz salonu.
(1844 r.)

Замок.
Мал. з альбому
Н.Орди, 1857 р. (275)

Замок кн. Острозьких. Палац кн. Любомирських. Колонний зал.
Фото поч. XX ст. (за матеріалами ДАВО, 234)

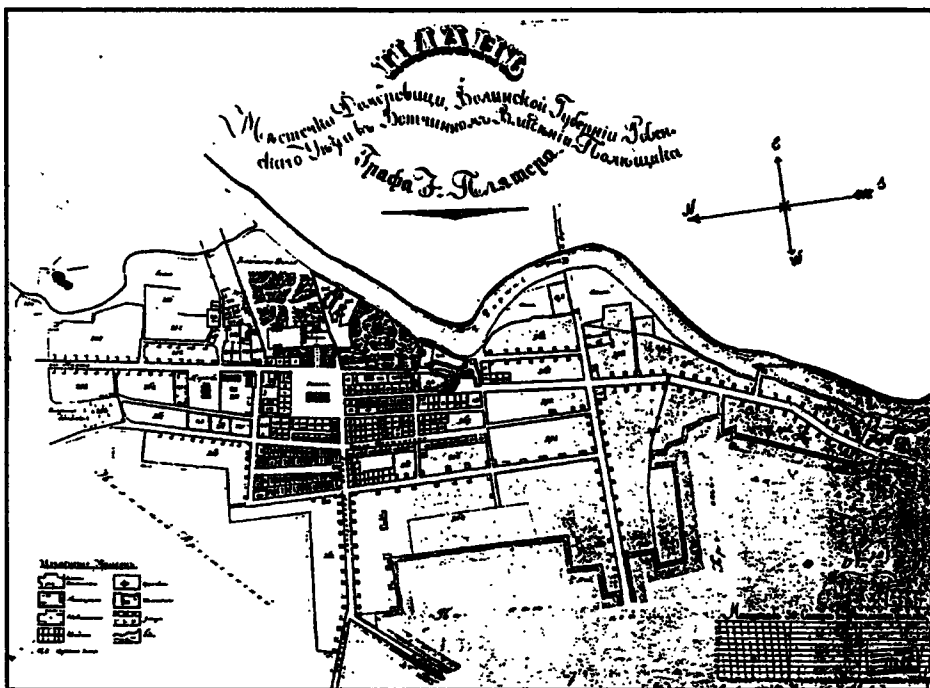

Палац кн. Любомирських. Зал Вакханок, фрагмент фризу.
Фото поч. XX ст. (за матеріалами ДАВО, 234)

Дубровиця (Рівненська область)

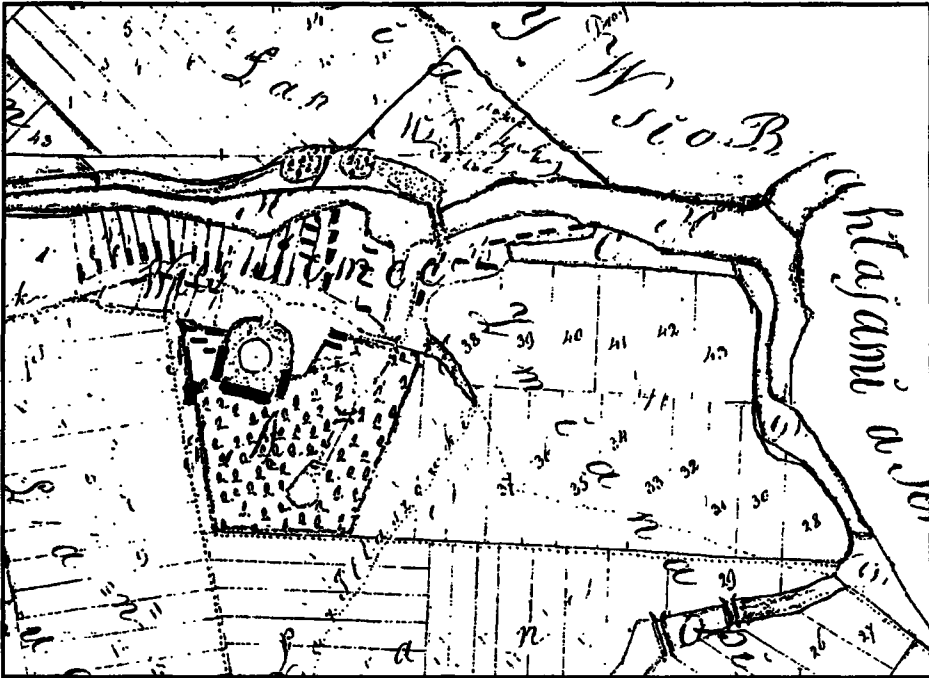
Сендульский А. Местечко Домбровица // ВЕВ.- 1882.- №9
С. 239-240

...Ему [местечку - О.М.] много придают благолепия и красоты: дворец владельца Домбровицы графа де Броэль Плятера, приходской костёл и каменная православная церковь. Владельческий дворец довольно обширное и красивое здание, построенное со вкусом и по всем правилам архитектуры. Имеет при себе сад и роскошный парк. В этом дворце находились замечательные коллекции всех лучших литературных произведений Европы; так как владельцы Домбровицы сами принадлежат к учёнейшим личностям. Это редкое собрание учёных трудов один из Плятеров в 1860 г. подарил Варшавской Публичной библиотеке.

План містечка, 1855 р.
(за матеріалами ЦДНБ ім. Вернадського, ВК, 253)

Ємці (Хмельницька область)

Фрагмент геометрично-економічної карти, 1835 р.
(з фондів ДАЖО, доп. фонд)

Забороль (Волинська область)

Палац. Фото після 1920 р. (за матеріалами ДАВО, 234)

Загайці (Тернопільська область)

Zahajce // Zycie i sztuka.- 1904.- T. 44.- №46

S. 7

...Brama szeroko otwarta, więc wjeżdżamy do starego, głośnego dotąd jeszcze z piękności parku.

Jakież potężne, cudne drzewa, jakie głębie zielone i tajemnicze sploty, jakie dziwne korowody ciemnych świerków i srebrnych topoli na wielkich łąkach i polanach!

Wiejski pałac: przypomina on zbyt natrętnie, pomimo herbów staropolskich na frontonach, owe żółte, ciężkie budowle gubernialne, wznoszone przez rozmaitych dygnitarzy prowincjonalnych za czasów Aleksandra i Mikołaja I. Nie starszego jest też pochodzenia.

Zółty pałac jest tak wyswieżony, jakby czekał znów głośna na cały Wołyń muzyka uderzyć miała w kotły i surmy...

Oficyjna. W tym domie mieszkali dawmej nasi muzykanci.

...Dziwnie miękkie, choć marmurowe, narcyzy wukwitają po dawnemu ze słicznego kominka, tylko kamienne oblicza egipcjanek patrzą na nas obojętnie z innego komina.

Рафальский Л. Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии в 1856 г. // Прилож. к №5 ВЕВ за 1876 г.

С. 160

Загайцы

В Загайцах есть приходская деревянная впрочем церковь, красивый большой господский дом с хорошим парком, свеклосахарный завод, а главное - православный мужеский монастырь (основан Ириною Ярмолинскою в 1637 г.) современно Гощанской и Почаевской обителям.

Парковий фасад палацу.

Фото 30-х рр. XX ст. (з методфонду НДІТІАМ, 254)

Заслав (Ізяслав, Хмельницька область)

Сендульский А. Город Заслав // ВЕВ.- 1875.- №20.

С. 805

Заслав в продолжение нескольких веков, начиная с 1386 г., непрерывно был главною резиденциею богатых и знаменитых родов: кн. Острожских, Заславских, Сангушков. ... Самый замок владельцев Сангушков похож теперь на унылого картезианского монаха - там теперь всё пусто..., потому что владельцы здесь не живут, а только изредка посещают его.

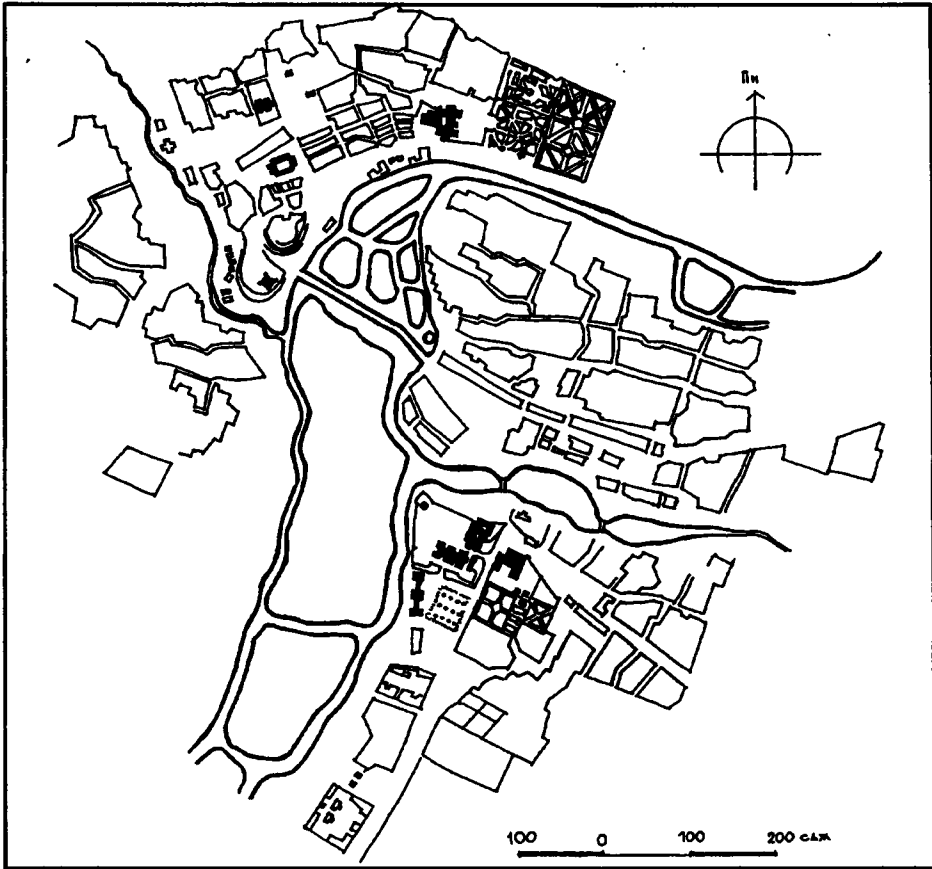
С. 832

Из зданий, обращающих на себя внимание в Заславе, следующие: замок или палац кн. Сангушков, довольно громадное и величественное здание, но тяжелой архитектуры: когда и кем он построен - кн. ли Сангушками, или ещё Заславскими неизвестно, несколько раз в разные времена он переделывался, от чего утратил лёгкость стиля и первоначальную структуру. Он находится на новом месте над рекою Горынем, которая с двух сторон его омывает, с остальных двух сторон окружает его канал и каменная стена. Въезд в замок ведёт через длинные крытые каменные ворота (брама) с бывшим некогда подъёмным мостом, эти ворота прекраснейшей архитектуры, через переделку, нисколько не потерявшие своего благолепия, и теперь составляют едва ли не красивейшее здание из всего обширнейшего Заславского палаца. Заславский палац вмещает в себе множество разных древностей, богатых редкостей по части науки, искусства, роскоши и удовольствия, несколько зал наполненных портретами вотчинников Заслава и великолепными картинами - особенно фламандской школы. Но что всего важнее и любопытнее, это был в заславском палаце архив кн. Сангушков, самое богатое хранилище важных и древних, мало известных исторических материалов, выясняя эпоху самозванцев в России, историю козачества до Б.Хмельницкого, историю знаменитых кн.Острожских и Заславских, от начала появления до прекращения их. Кроме этого важного и богатого собрания исторических материалов в Заславском палаце был ещё другой архив, собственно фамильный кн. Сангушков, архив тот и другое перенесены из Заславского палаца и находится теперь в палаце Славутском кн. Сангушков.

Stecki T.J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym: W 2 t. - Lwów: Zakł. nar. im. Ossolińskich, 1864. - T.1. - S. 323

Zasław

Najciekawszymi jednak zabytkami są tu kościoły i zamek... Zamek ten a raczej pałac, tak bowiem dziś wygląda, po kilkakroćniem jak widać przerabianiu, które mu dużo charakterystycznej jego cechy ujęto; nie tak piękny jak wspaniały i pański, rozległy, ponury, majestatyczny, trochę ciężki. Z dwóch stron oblany Horyniem, z dwóch drugich otaczają go fosy i mur, znacznie już dziś zniszczony. Od strony rzeki pozostały tu jeszcze stare strzelnice, cześć murowanego wału i obszerne lochy. Wjazd do zamku prowadzi przez długą, krytą bramę murowaną z mostem niegdyś zwodzonym, ta ostatnia odnawianiem niepopsuta, bodaj czy nie piękniejsza jest od całej budowy. Wewnątrz zamek starannie jest dotąd utrzymywany, mnóstwo tu jeszcze pięknych zabytków widzieć można; kilka sal portretami familijnymi przyozdobionych, znaczną liczbę obrazów, bogata kolekcja starych sztychów, jak polskich tak i angielskich i mnóstwo porcelany chińskiej.

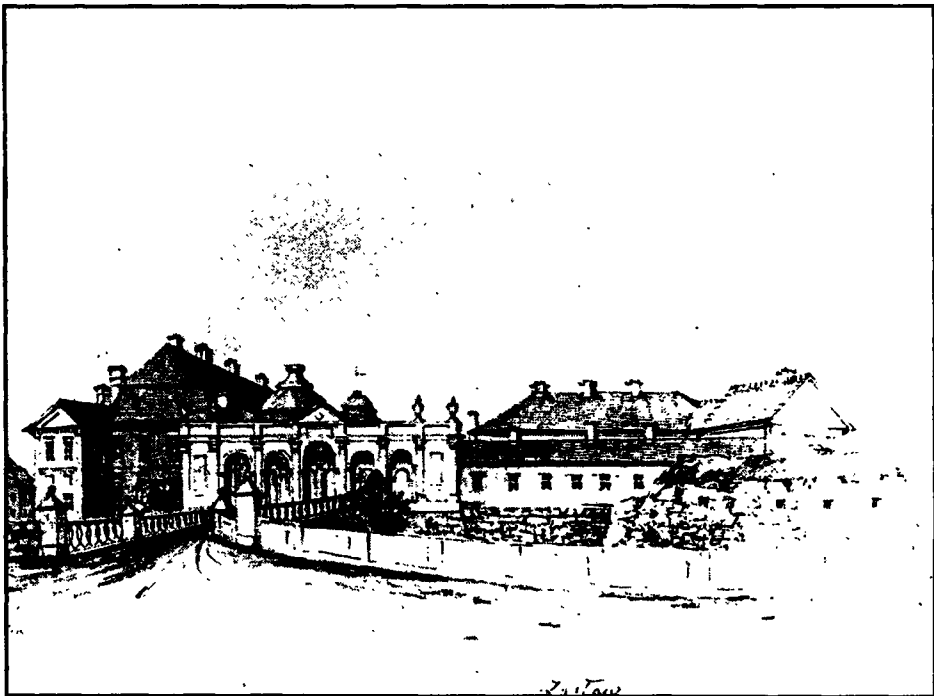
Фіксаційний план міста. Прорис плану 1798 р.
(за матеріалами РДІА, 255)

Вигляд на палац Сангушків з передмістя Майдан. (за матеріалами "Klosy", 1880 р.)

Замок зі сторони парку. Мал. Н.Орди, 1872 р. (за матеріалами MNK, 275)

Замок. Мал. Н.Орди, 1872 р. (за матеріалами MNK, 275)

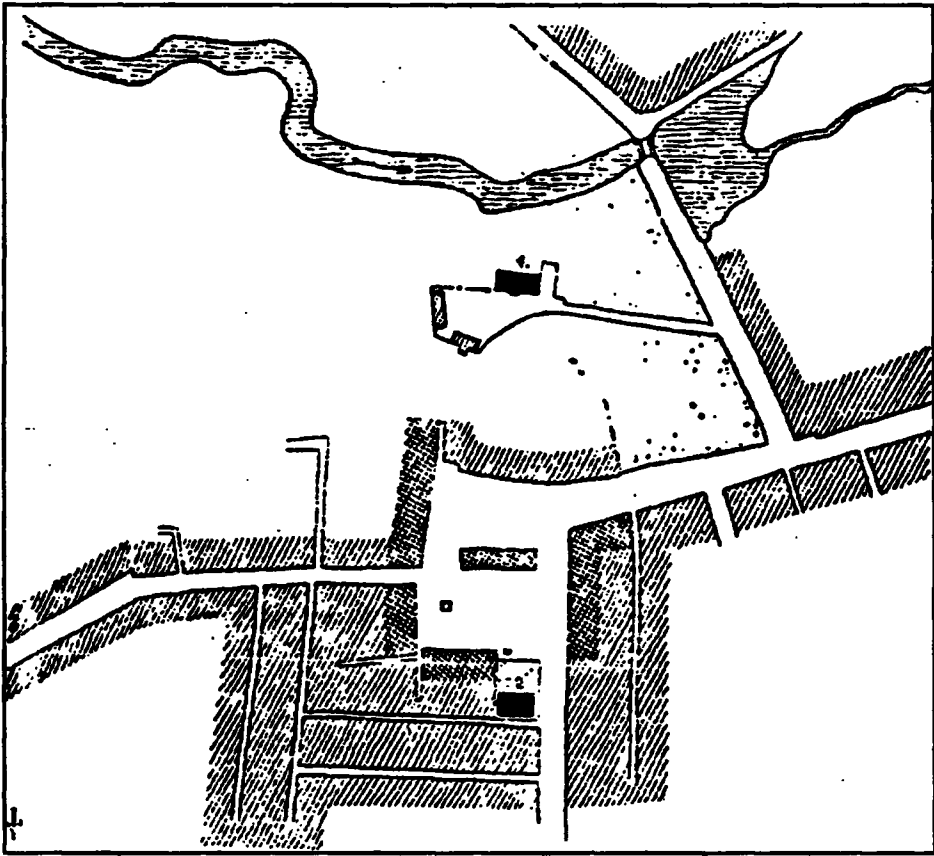

Палац Сангушків. Фото до 1917 р. (з методфонду НДІТІАМ, 254)

Руїни палацу. Фото С.Олійника, 1994 р.

Камінь-Каширський (Волинська область)

Фіксаційна план-схема міста. Поч. XX ст. (за А.Кунцевичем)
1. руїни замку; 2. синагога.

*Климівка, Антоніни, Романівка (Хмельницька область),
Романів (Житомирська область)*

Dunin-Karwicki J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia.- Kraków: Księgarnia Zupańskiego i Heumansa, 1891. - S. 46

Klimówka położona o 3 wiorsty od Zaslawia i dotykająca prawie do tak zwanego Nowego miasta, jest tu cienisty ślicznie zarysowany park, założony a końcu przeszłego stulecia, a dziś będący letnią rezydencją księstwa Romanówstwa Sanguszków, którzy z nastaniem upałów, opuszczają swą zwykłą rezydencję w Sławucie, położoną wśród piasków i lasów sosnowych, a przenoszą się do tej miłej i cienistej ustroni, oblanej Horyniem, wijących się jak sina wstęga po ślicznych trawnikach ożywionych klombami róż sztamowych i olbrzymich drzew pomarańczowych. Przed kilkoma laty zbudowano tu uroczą willę, niemająca bynajmniej żadnych pretencji pałacowych. Obszerne balkony i werandy oplecione roślinami wijącymi się mnóstwem krzewów i kwiatów, a najbardziej cudne widoki umiejtnie poprzecinane wśród gęstwy parkowej...

Stecki T.J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym: W 2 t.- Lwów: Zakł. nar. im. Ossolińskich, 1864. - T.1. S. 193

...Ostatnia obecna epoka ogrodnictwa na Wołyniu, która mniej więcej od r. 1830 wprowadziły można.

Poupadało wprawdzie dziś wiele bardzo z wyliczonych dopiero przez nas ogrodów. Z pańskich upadły tylko krzewiński i dubieński. Większe ogrody, oranżerye i trejbhauzy napotkać dziś tylko można w fortunach magnackich lub bardzo zamożnych szlacheckich, którym uszczerbku przyczynić nie mogą. Szlacheckie domy ograniczają się niewielkimi w miarę możliwości ogrodami z wdziękiem i wyrobionym smakiem urządzonymi.

Najbogatszym w kwiaty, kosztowne i rzadkie rośliny i przesłicznie urządzone ogrodem na Wołyniu, jest dziś ogród w Antoninie, w pow. Zaslawskim. Dziś ogród ten jest w posiadaniu Maryi z Sanguszków i A. hr. Potockich, którzy powiększyli go sadem owocowym, zwanym Romanówka i oprócz dochodów ze sprzedaży roślin, wyznaczili na utrzymanie bogatych jego cieplarni rocznie po 3000 rs. Liczy on przeszło 3500 gatunków kwiatów i krzewów.

O parzę wiorst za Zaslawiem nad brzegiem Horynia, znajduje się śliczny ogród do ks. Sanguszków należący, Klimówka, od imienia ks. Klementyny Sanguszkowej nazwany. Co do pozycji i miejscowości swojej przewyższe on antoniński, cieplarnie jednakże mniej tu są bogate, zato drzewa pomarańczowe, cytrynowe i granaty posiada bardzo stare i znacznej wielkości; odznacza także śliczną kolekcją werbeń, których ogromna ilość rozmaitych odcieni i gatunków posiada...

W Romanowie hr. Illińskich... ogród i park odznaczają się ogromem swych rozmiarów, wspaniałymi drzewami, jakim żadne inne na Wołyniu nie wyrównują. ...Mnóstwo tam ślicznych posagów i pomników widzieć można; z ogrodem łączy się obszerny zwierzyńiec.

Powiat Rowieński utracił w tych czasach dwa wspaniałe i bogate ogrody botaniczne w Koleśnikach i w Aresztowie s.p. Juliusza Jełowickiego. Aresztowskie cieplarnie do najbogatszych w kraju liczyć się mogły, katalog ich drukowany był w Mitawie r. 1854 w języku niemieckim i łacińskim. Pozostał w tym powiecie jeszcze jedyny może i dobre zaopaszony ogród w Podłużnem.

Jako wielki przykład wytrwałości i nadzwyczaj wykształconego smaku mogą jeszcze posłużyć dwa śliczne ogrody na Wołyniu, w Zaslawskim powiecie w Zielincach i w Zytomińskim w Troszczy, oba przez rodzinę Burzyńskich założone.

Колодно (Тернопільська область)

ЦДІА України (м.Львів). Ф. 181, оп. 2, спр. 781
Інвентарний опис палацу графів Жевуських у с. Колодно,
складений у 1749 р. з доповненнями по 1771 р.
1749 р.

Pałac wszystkich z pruską mурowany, galerya w koło pałacu z kamienia mурowana, kapitele popelata farbą malowane.

Wchodząc przed Pałac przed drzwiami graduzy ciesielską Robotą robione Dębowe.

1761 r.

Ganek mурowany do którego schody z ...kamienia, nad tym gankiem markiz gontami pobity. Czerwono farbowanymi ze spodu płotnem zielono farbowanym wybity z falbaną na koło taką płocienną Zielono malowaną. Ich markiz... wsparty dwoma podporami.

1766 r.

Przybyło przed Pałacem przy Bramie Lipianej Słupów dwa w zielone z białemi pasy malowane na Podpórkach (strzech podobnie malowanych na wierchu Pretы żelazne z kagańcami na latarnie do nocy). Podobnych że słupów z kagańcami na latarnie dwa przy samym ganku po bokach.

Sień w której komin mурowany wielki szafiasty w nej posadzka ceglana.

Po prawej ręce przedpokój idąc; drzwi podwójne... Drzwi biało malowane. ...Komin mурowany szafiasty .

W tym pokoju stolik dąbowy roboty snycyrskiej z szufladką jedną, kanap niewielkich sukнем faledyszowym zielonym obitych - 2, krzeselkarłowatych sukнем zielonym tuzinkiem obitych cwieczkami żółtymi pod którymi skorę czerwona miasto tasięki - 9...

W tym że pokoju jest szafa dla mszy 5. Okuta czarno malowana na którym malowaniu jest chińszczyzna złota tarnego z różnemi figurami i obrazami S.Pańskich. W tej szafie jest obraz niewielki najświętszej M.P.Częstochowskiej.

1749 r.

Z tego pokoju wchodząc do pokoju wielkiego [Paryskiego - O.M.].

Sala w której posadzka w krzyż robiona roboty stolarskiej... Komin wielki mурowany szafiasty. Koło tego kamina piec saski. Kanap małych malowanych pod oknami sukнем żółtym obitych 4. Stolików składanych do kart sukнем zielonym wyklejanych 4. Na środku Sali stał s kilku sztuk składany wielki [stol - O.M.]...

Lustrów precementalowych białych na ścianach 12. Zegar tarelowy z kwadransami y godzinami. Okien wielkich - 4. Obrazy w Sali - 69.

Wychodząc z Sali prosto do przedpokoju. Idąc prosto do Pokoju JM Dobrodziki.

1761 r.

Luster gdańskich w drzewno w orzech malowane osadzonych z lisztewkami na koło.

1749 r.

Pokój w którym posadzka jako w innych w tafle Robotą Stolarską, komin mурowany szafiasty. Stolik do kart składany. Piec z kafli białych w kwiatki błękitne Herby Pańskie po oboch stronach, do drugiego pokoju drzwi podwójne. W tym że pokoju nad stolikiem

zwierciadło duże w ramach zwierciadłowych na ścianach obydwóch. Do tegoż pokoju jest zegar pod zwierciadłem...

Z pokoju Paryskiego wchodząc do tego pokoju.

1760 r.

Opisanie pokoju adamaszkiem zielonym obitego.

Pokój do którego drzwi podwójne z jednej strony biało malowane pod klej, listewkami błękitno, z drugiej strony biało malowane listewki pozłacone.

Cały ten pokój adamaszkiem zielonym obity. Zwierciadeł Gdańskich wdrewno malowane osadzonych listewkami na koło pozłaczanymi dwie, nawierchu każdego kapedyment rzniety pozłaczany.

...Nisza cała adamaszkiem także zielonym obita, z listewkami karnesowemi pozłaczanymi, nakoło niszy listwa gruba pozłaczana.

Kamin szafiasty u którego faciata kamienna, różną sztukaterią rznietą adernowaną, nawierchu tego kamina futrowanie drzewniane biało malowane z listewką pozłaczaną.

Gabinet z którego drzwi do pokoju adamaszkiem obitego. Ten gabinet cały Wrocławskim obiciem biało z błękitnymi listewkami... obity.

Biblioteka. Obicie całej biblioteki płotna malowanego w kwiaty duże czerwone, błękitne y wiszniowe.

Gabiniecik, Sionki, Garderoba...

1749 r.

W sieniach schody na drugą kondygnacją do Pokojów ciesielską roboty białą malowaną. Wyprzedzsy ze schodów sala niewielka. Map różnych miast sztychowanych cudzoziemskich.

1866 r.

Schody na wyższe kondygnacje idące nowe dębowe.

1749 r.

Opisanie oficyn

jak służnych jako y kuchennych przy pałacu będących

Wychadząc z pałacu po prawej Ręce oficyny wciąż się ciągnące s pruska murowane wraz z kuchnią (izba na schowanie, loch, izba służna, kuchnia, spiżarnia, sionki).

Z pałacu wychodząc po lewej Ręce skarbiec murowany (piwnica)...

Opisanie budynku stajennego

Stania z innemi budynkami w kwadrat budowana...

Opisanie kaplicy przybudowanej do Cerkwi

Wchód do tej kaplicy jest przez cerkiew. We wnętrzu tej kaplicy jest obicia na płótnie jedwabiem różnego koloru wyszywanego w kostkowe kwiaty...

April 1766 r

Opisanie oficyny nowej

do skarbcu dawnego przybudowanej

Oficina cała dębowa,... gliną lepioną z pruską murowana. Pokoików - 8, gabinetów - 3. dach na tej oficynie, jako na skarbcu, gąkami pobity.

1761 r.

Opisanie pokojów nowych na gorzę przybudowanych

Z sionek z tyłu pokojów wybudowanych schody na górzę... Z tych schodów sionki drugie... przy których małe schowanie.

Sala płotnem biało z niebieskim małowanym obita jak inne; przy niej pokoiki z lisztewkami biało niebiesko małowanymi, lambniejsy w tej sali... w różne sztukaterie małowane.

Z tej sali po lewej ręce pokój. Z tego pokoju do garderoby małej drzewicki.

Pokój drugi...

Pokój sypialny. Z tego pokoju także garderoba.

Przeddziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina.- Wilno, 1841.- T. 1

S. 68

Kołodno.

Nie ma już zamku Ostrogskich w Kołodnie, ale natomiast ozdobny pałac, piękny ogród nad samą Galicyą i ulica z kasztanów tak szeroka, tak cienista, że pewnie historycznych czasów sięga; a gdyby tędy wjazd do pałacu urządzić, mało gdzie byłby wjazd wspanialszy.

Рафальский Л. Путешествия по Кременецкому уезду Волынской губернии в 1865 г.// Прилож к ВЕВ.- 1876.- №18.

С. 134

Из Гнездычина... заехали в с.Коłodно. Оно довольно велико и составляет два православных прихода и имеет две церкви, одну деревянную, а другую каменную... иное дело костёл и дом владельца довольно хорошей архитектуры.

К дому господскому ведет прекрасная тенистая обставленная большими деревьями аллея, на одной стороне которой находится и костёл. К тому же дому примыкает и сад, кажется фруктовый, который отделяет усадьбу владельца от других частей села.

Палац, головний фасад. Фото 1930- х рр. (з методфонду НДІТІАМ, 254)

Корець (Рівненська область)

Теодорович Н.И. Местечко Корец // ВЕВ.- 1887.- №26 С. 773

В Корце сохранился древний замок, построенный первыми Корецкими князьями не позже начала 15 в. Замок этот находится на скалистой возвышенности. Он построен в виде квадрата в 2 этажа с башней над въездными воротами. На этой башне некогда помещались городские часы. При замке на покатоги горы был разведён роскошный сад, изобиловавший редкими фруктовыми деревьями и растениями. В 16 в. замок этот и значительно увеличен князем Корецким Иоакимом. ...После пожара в 18 в. он был переделан во дворец кн. Иосифом Чарторыйским. В 1832 г. дворец этот подвергся пламени. Ныне остаются только хорошо сохранившиеся стены о двух этажах, башня над воротами и совершенно запущенный уже сад.

В замке некогда была придворная церковь кн. Корецких, но ныне и следов её нет.

Kozmian K. Pamiętniki.- Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum, 1972.- T. 1. S. 326

Pojechalyszmy więc do Korca, nie zastaliśmy księcia w zamku... poszliśmy więc zwiedzić miasto, fabryki porcelany, fajansu, sukna, płótna, mebli. Miasteczko niewielkie, lecz schludne, domy tak żydowskie jak chrześcijańskie murowane i czysto utrymowane.

Zamek, a raczej zameczek na dwa piętra, niewielki, dziedziniec szczupły, powierzchowność starożytna, w położeniu nader przyjemnym. Rzeka bystra i głęboka, acz nie szeroka, Kurczyk, płynie i oblewa to gniazdo niegdyś ks.Koreckich. Przyjął nas książę w apartamencie dolnym przystojnym, nieobszernym, niewystawnym, przyzwoicie w sprzęty z własnej Koreckiej fabryki umeblowanym.

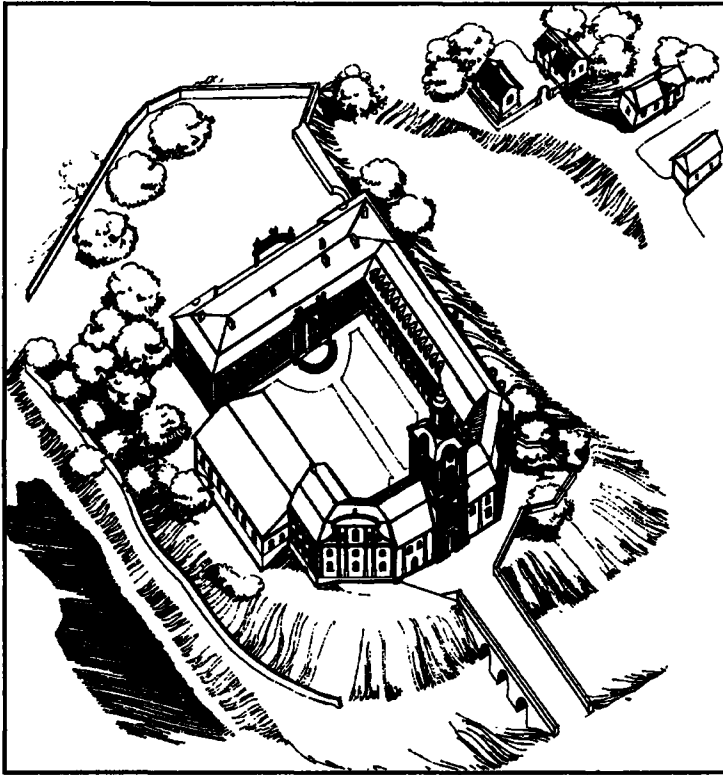
Ks. J.Czartoryski - wychowany za granicą, i z obyczajów i z powierzchownej postaci więcej do Francuza podobny niż do Polaka, wyobrażeniami różniący się od swoich współziomków, pod francuską postawą i suknią żywił w piersiach gorącą miłość swej ziemi i rodu. Wywiózł z zagranicy to wszystko, co zacne, szlachetne, nic tam nie zostawił z narodowych przymiotów...

Andrzejowski A. Ramoty starego Dietiuka.- Wilno, 1914.- T.1, S. 42

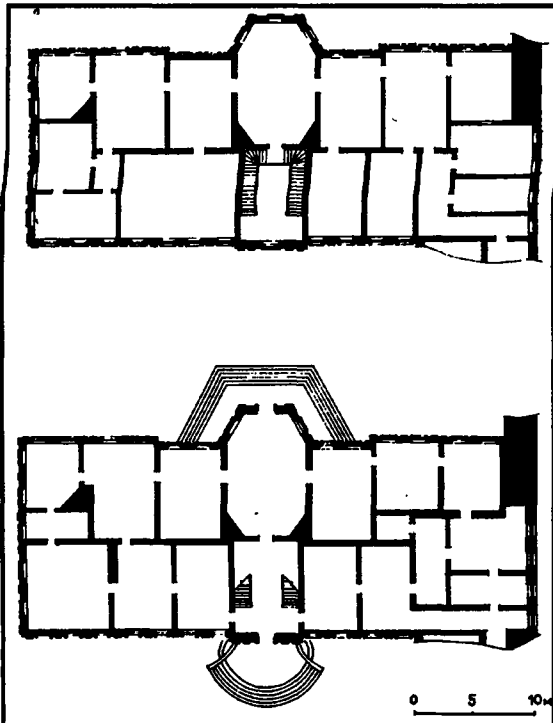
Józef Czartoryski stolnik Litewski. Właściciel Korca. Zamieszkawszy w zamku, zabudowanym za Zygmunta przez Koreckich na skale, nad Korczykiem, podupadłe miasto pięknie ozdobił, odnowił, a na przedmieściu od imienia ks. Józefin zwanym, założył fabrykę fajansu i porcelany, która nagle wzniósłszy się, dorównywała fabrykom zagranicznym.

I pięknież bo to było miasto. Rynek w okrag kamienicami piętrowemi zabudowany prowadził na ośm ulic; z tych wiodące do zamku i do Franciszkanów, najlepiej były zabudowane porządnymi domkami i kamienicami. Kościół farny pięknie przechowuje dotąd obrazy olejne i freski niewspomnianego nigdzie artysty naszego Józefa Mańkowskiego, godnego osobnej karty w dziejach sztuk pięknych naszego kraju. Oprócz Fary, były jeszcze w Korcu kościoły: Franciszkański w pół ledwie ukończony i panieński (tak go zwano) zakonnicy, podobno Brygidek.

S. 48. O pół mili od Korca w Hołownicy był ogród książęczy w dawnym smaku ze strzyżonymi szpalerami i świerkowymi figurami. Tam była i oranżeria, bogata mnóstwem drzew cytrynowych rodzących.

Замковий комплекс
станом на кінець
XVIII ст.
Графічна реконст-
рукція
О.Л.Михайлишин

Палац: 1. план I- го поверху;
2. план II- го поверху.
Графічна реконструкція О.Л.Михайли-
шин за обмірами ін-ту "Укрзахідпро-
ектреставрація"

Краснопіль (Житомирська область)

Liwski J.B. Kasnopol // TI.- 1880.- Т. 10.

S.90, 242

Gdzie dziś jest pałac w Kasnopolu, miejscowość pokazuje, iż była niegdyś forteczką, zameczek obronny, zbudowany zapewne w wieku XIV...

Pałac otoczony jest ze trzech stron stawem utworzonym z rzeki Teterowa. Od strony dzisiejszego miasta broniła go fosa zalana wodą z mostem zwodzonym. Miasto dawniejsze starożytne leżało za stawem, dokąd prowadził most drewniany, wzniesiony niedaleko zamku.

Bartolomej Giżycki, herbu Godzawa fundował kościół parafialny na miejscu dawniejszego. Świątynie tę pod godłem N.P.Maryi poświęcił r. 1754 ks. K.I.Softyk.

Охотский Я.Д. Рассказы о польской старине.- С.-Пб, 1874.- Т. 1

С. 21

Местились магнаты однако по большей части в обширных деревянных строениях, без всяких богатых украшений и при весьма необильной мебелировке. Несколько данцигских кресел, обитых позолоченным сафьяном, два-три ореховых бюро кольбушевской работы, табуреты, обтянутые зеленой клетчатой холстиной и по два небольших зеркальца в ореховых рамках - вот все, что украшало комнаты.

Первый двух-этажный каменный дом названный дворцом, построил, возвратясь из-за границы Каэтан Гижицкий в Краснополе. План этой постройки он привез из Франции: в первый раз у нас тогда увидели паркет. В других же домах (Краповцах, Троянове, Ловкове, Пулинах) были только обширные деревянные строения, которые время пощадило до сих пор. Гораздо позже в Янушполе построили большой деревянный дом с паркетными полами и богато мебелировали, стоит он до сих пор, хотя прошло более 60 лет.

Палац. Гравюра XIX ст. (за матеріалами "Kłosy", 1880)

Кривин (Хмельницька область)

Dunin-Karwicki J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia.- Kraków: Księgarnia Zupańskiego i Heumansa, 1891. - S. 67

Krzywin

...Wśród drzew przeziera piękny murowany kościół parafialny pod wezwaniem św. Antoniego Padewskiego, odbudowany w r. 1801 na miejscu dawnego drewnianego, fundowanego w r. 1737 przez ks. Jabłonowskich.

[Hetman Jabłonowski - O.M.], jak podanie głosi, pierwszy upiększał tę majątność i rozkazał jeńcom tatarskim kopać głębokie kanały, otaczające dziedziniec pałacowy i przerywnąjące obszerny park tutejszy.

...Ślicznie zarysowany ogród założony przez sławnego na Wołyniu Anglika Miklera i szerokie kanały napelnione czystą wodą, otaczały pałac, wznoszący się na wysokim podmurowaniu, wśród ogromnego trawnika, równego jak aksamit i nadzwyczaj starannie utrzymywanego. Wogóle przyznać należy, że sztuka zastąpiła w Krzewinie naturę, nader skąpą w piękności wśród piaszczystej równiny; ale trzeba było widzieć za świetnych czasów tej magnackiej rezydencji, jak tam pełno było kwiatnących krzewów w kłębach, pachnących kwiatów po gazonach i rabatach, jak oranżerya latem ślicznie ustawiona była przed pałacem, jak wszystkie dworki oficjalistów i rezydentów, z których każdy musiał być ustawiony w innym stylu, tonęły wśród rozkosznej zieleni.

Przeddziecki A. Wołyń, Podole, Ukraina.- Wilno: Gluksberg, 1841.- T. 1

S. 30-31

Krzewin

W ogromnym lesie piaszczystym zbudowano kościół, domy; poprowadzono ulice proste, opatrzone sztachetami, utrzymywane z niemiecką czystością. Na małym wzgórkunakonie zbudowano pałac, obszerna murawa zajęła cały dziedziniec, ograniczony dołem kanałami... Na około murawy las w różnych odcieniach kształtu i koloru liści. Położenie miejsca nie jest piękne; ale sztuki wiele w sadzeniu klombów; w prowadzeniu ścieżek; i ten pałac uroczy, w iluż miejsc coraz inaczej się przedstawia, w pałacu rządzno i strojno, jak być powinno. Wielkie jednotaflowe okno oprawiają w ramy malownicze widoki.

Biblioteka nie jedno dzieło ciekawe zawiera; ale w archiwum wiele jest pięknych pamiątek. Dawne genealogie xx. Ostrogskich, działy i inne tranzakcje, lustracye Ostrogskiego zamku, listy oryginalne krolów i znakomitych ludzi...

I tak w Krzewinie łączy się przeszłość z terażniejszością; na powierzchni ziemi przepych sztuki ogrodniczej.

Dunin-Karwicki J. Wspomnienia Wołyniaka.- Lwów, 1897

S. 28

Jadąc lub wracając ze Sławuty, wstępowaliśmy zwykle do Krzywina. W Krzywiniu przejawiała się we wszystkim najwykwitniejsza nowożytna, wyrafinowana elegancja, gdy w Sławucie, przy wielkopańskim dostatku, panowały jeszcze dawne obyczaje.

Pałac krzywiński, otoczony cienistym ogrodem, pełnym róż sztamowych, krzewów i rabat kwiatowych, miał trawniki tak pyszne, tak zielone, jakich dziś już na Wołyniu nigdzie nie spotykam, chyba w Antoninach. Zewsząd otoczony wodą sprowadzoną fosami, błyszczał zdala wielkimi lustrzanymi oknami, strzyżonymi zywopłotami i alejami wysypanymi żwirem. Jednem słowem, robił wrażenie wyszukanej zagranicznej, angielskiej rezydencji, w której sama naturę bynajmniej nie powabną w tej okolicy,

sztuką nakłoniono do uśmiechu i piękności... Pałac krzywiński zamieszkały był w owej epoce przez księstwo Maksymilianówstwo Jabłonowskich.

S. 31

Ks. Jabłonowski będąc kawalerem nie mieszkał w krzywińskim pałacu, zajmował tak zwany Dworek na końcu alei, najwykwintiej urządzonej, z którego dziś już ani śladów nie pozostało.

Палац, вигляд зі сторони парку. Літогр. А.Лянге, кінець XVIII ст. (227)

Загальний вигляд зі сторони ріки. Літогр. А.Лянге, кінець XVIII ст. (227)

Крупець (Рівненська область)

ДАЖО. Ф. 1, оп. 15, спр. 903, л. 2-3.

Описание Крупецкого Римско-католического Костёла, предполагаемого к обращению в православную церковь. Упразднён в 1866 г.

Здание костёла - каменное, обращённое на северо-восток, с куполом, вверху которого водружён железный крест, покрытое металлом и окрашенное маслянною краскою. При входе в костёл с фронта и по сторонам оного находится 24 каменных колонн и в оный ведёт двойная деревянная дверь, сверх которой есть еще боковая с южной стороны.

С правой стороны его устроена ризница. а с левой - пономарня; пространство костёла 40 аршин длины и 16 ширины. Всё здание освещается 18 окнами с железными решётками. Отдельно от сего строения находится на церковном погосте с правой стороны колокольня с 4 колоколами, а с правой гротт, внутри которого помещена каменная статуя, чтимого римско-католическою церковью Яна Непомуцена и гробница строителя костёла Генерала Игельстрома, из которых первая покрыта гонтом, а последняя аглицкою жезтью. Весь церковный погост обведён оградю, состоящею с фронта и каменных столбов с деревянными перилами.

В алтарной части костёла у стены, с правой стороны находится гробница жены строителя, покрытая мраморною плитою. В эту гробницу ход с наружной стороны костёла под алтарём.

Иконы:

1. Икона Божьей матери в серебрянном окладе.
2. Святая Троица в серебрянных ризах.
3. Святая Фамилия.
4. Святой Казтан.
5. Святой Иосиф Обручник.
6. Святой Станислав.
7. Святой Антоний.
8. Спаситель, изнемогающий под тяжестью крестов, с серебрянным позолоченным венцом.
9. Икона процессиональная.
10. Тайная вечеря.
11. Деревянная статуя, изображающая воскресшего Спасителя.
12. Такая же статуя Святого Онуфрия.

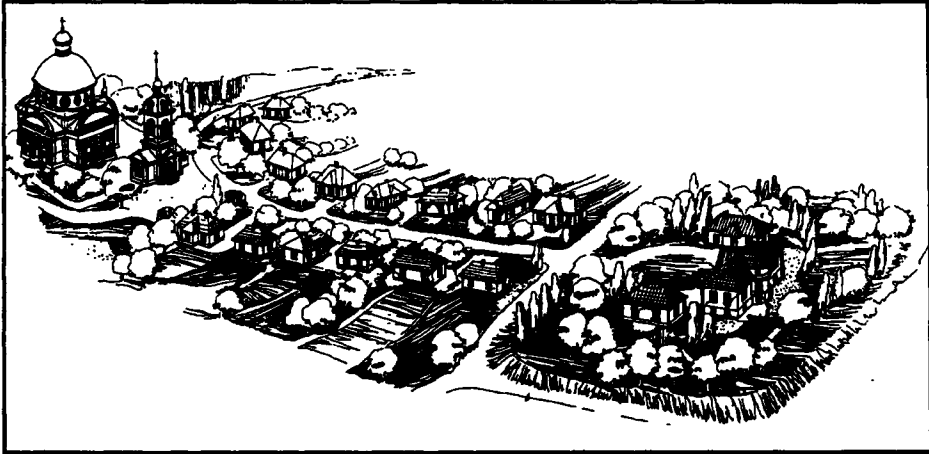
Фотинский О.А. Экскурсия по Волынской губернии для описания памятников старины // КС.- 1900.- Т. LXXI

С. 204

М. Крупец.

Нынешняя церковь переделана из доминиканского костёла, выстроенного в 1798 г. Гоноратою из Стемпковских Игельстром, в благодарность за спасение в Варшаве её мужа, бывшего российского посланника.

...Величественное здание, с чудными лепными украшениями.

Фрагмент забудови села з палацово- парковим ансамблем і парафіяльним костелом
станом на 60- ті рр. XIX ст. Графічна реконструкція О.Л.Михайлишин.

Палац Ігельстромів, фрагмент
паркового фасаду, 1936 р.
(за матеріалами ДАВО, 254)

Кураш (Кураж), Кашувка (Волинська область)

Stecki T.J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki.- Kraków, 1898

S. 273

Kurasz

Głęboko na Polesiu zasunięte, już na krańcach Pińszczyzny, między miasteczkami Dąbrowicą i Bereżnicą, na jednym z najpiękniejszych wybrzeży Horynia, rozsiadły się obszerne kuraskie dobra, klucz z miasteczka i kilku wsi złożony, własność dziedziczna i główna siedziba możnej rodziny Kaszówskich. Kaszówscy osiedlili tu z początkiem dopiero obecnego stulecia. Ojciec dzisiejszego dziedzica Ignacy Kaszowski, starosta niwski, nabywszy Kurasz od Radziwiłłów, pierwszy tu zamieszkał, znużony pięknym położeniem i malowniczymi widokami tej majątności. Za niego między latami 1800 a 1828, na miejscu starego drewnianego zamczyska, stanął w Kuraszu obszerny dwór dzisiejszy, wspaniała w stylu bizańtyńskim kaplica, piętrowy budynek mieszczący bibliotekę, obszerne nareście stajnie i cieplarnie. Sławny Mikler założył tu ogród przeszło 40 morgów przestrzeni zajmujący, jakiemu równego okolica nie posiadała. Ogród ten oblany Horyniem, który w tem miejscu ma brzegi wzgorzyste i tworzy kilka wijących się odróg, poprzecinany jest sztucznymi wzgórzami, upiękuszony posagami, mostkami, altanami w guście XVIII w., odznacza się pięknnością drzew sadzonych w cieniu i rozległością widoków, wszędzie widzisz tu sztukę, która trafnie naturze rękę podała. W tej pięknej siedzibie, jak oaza na głuchem Polesiu rzuconej, grawno i ludno było przez lat wiele. Pan starosta trzymał nadworną kapełę, naprzemiąc więc ze swymi możnymi sąsiadami: Platerem z Dąbrowicy i Urbanowskim z Horodca, wyprawiał świetne zabawy, teatry amatorskie i polowania, na które zjeżdżano z najdalszych okolic, bawiono się wybornie...

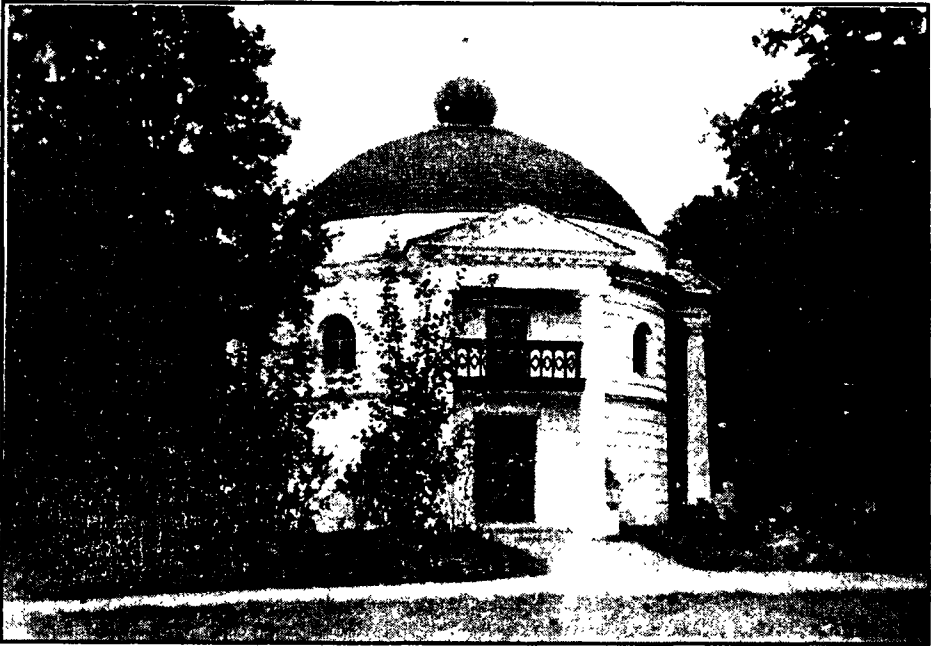
Rok 1830 przeciął to wszystko. Poupadały pałace, ucichła muzyka, ustały grawne biesiady i zebrania i powoli wszystko w ruine iść zaczęło.

S. 288

Kaszówka

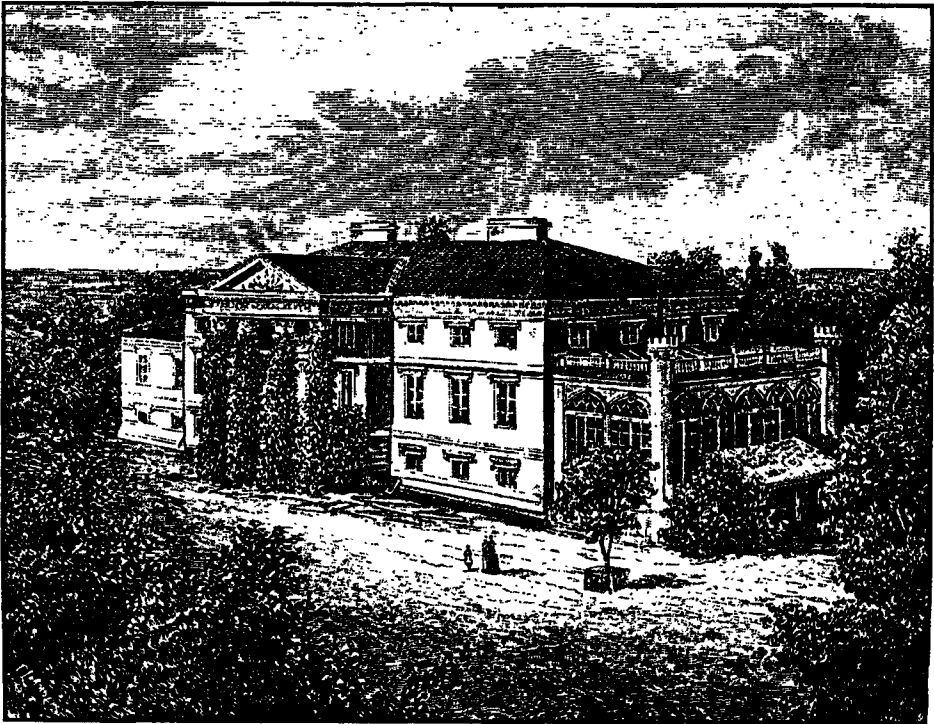
Jan Kaszowski, na wolnych gruntach wsi Podryża, nad rzeczką Stochodem, fundował w r. 1632 miasteczko Kaszówkę, które zaraz Zygmunt III za osobnym przywilejem, jarmarkami i prawem magdeburskim obdarzył. Sukcesorowie jego, w których rękę majątność ta przeszło dwa wieki pozostała, fundował tu kościół, który zgorzał w XVIII w. - na jego miejscu wzniesiono kaplicę, która do naszych czasów przetrwała. Była tu oprócz kaplicy ruska cerkiew, synagoga - i jedyna bodaj w tej prowincji fabryka laku.

Za miasteczkiem wznosiło się do niedawna mieszkanie dziedziców, staroświecki dwór, o jakich już tylko w powieściach czytać można, z łamanym dachem, z herbem Janina na piętrowej facytacie i charakterystycznym godłem "Cnocie i przyjazni". Odwiecznie po obu stronach domu lamusy mieścili bogate familijne archiwum i najroznorodniejsze zabytki i zapasy starożytnego domu. Stuletnie lipowe szpalery otaczały wokół tę staroświecką siedzibę, a poza nią rozścielał się w nowszym już guście park, w którym stado bazantów hodowano - słowem siedziba prawdziwie legendowa. Dziś z tego dworu, tak niegdyś gwarnego i ludnego, rumowiska tylko pozostały.

Кураж. Дворова каплиця. Фото початку ХХ ст. (з фондів ДАВО, 254)

Купель (Хмельницька область)

Палац Чарторийських. Гравюра ХІХ ст. (за матеріалами ТІ, 1878 р.)

Лабунь (Хмельницька область)

Brol Plater. Podróż Króla Stanisława Augusta do Kaniowa w r. 1787.- Wilno, 1860.
S. 89

Łabuń. Po obiedzie oglądał król pokoje w ładnym gmachu pałacowym, wystawionym z rysunku architekta Szregera, już zmarłego.

...Dzisiaj cieszyła pozycja pałacu Łabuńskiego w casie acz smutnym..., i w barwie zimowej wesołość sytuacji swej ukazującego, która pewnie miłszą i okazałszą być musi w lecie, już dla powabnych widoków miasteczka z jednej strony, a z drugiej wzgorków, dolin i różnych natury odmian, już dla rzeki, która pod samym pałacem groblą wstrzymywana, nie tylko obszernym rozlewa się stawem, ale śliczną i obszerną kaskadą pod samemi oknami. Z części zaś pałacu najozdobniejszymi są sień wspianała ze wschodami, sala w kolumny porządku jońskiego marmoryzowana, balkon długi i szeroki od facjaty na kaskadę obroconej i perystyl od wjazdu z ośmiu kolumnami na 10 przynajmniej łokci wysokimi.

Сендульский А. Местечко Лабунь // ВЕВ.- 1882.- №36.
С. 1173

...Явился новый владелец, который избравши Лабунь своею резиденциею не только поддержал его, но и возвёл его на высокую степень благоденствия, блеска и величия. Этот владелец был Иосиф Стемпковский, который за женою, дочерью Мартина Любомирского, получил в приданное и Лабунь с его ключем. С этой поры начинается самая блестящая эпоха Лабуня. Прежде всего Стемпковский на развалинах древнего замка построил великолепный палац, которого теперь и следов нет. Он был двухэтажный, из которых нижний назначен был для гостей. В палаце была одна зала в два этажа с галереєю для музыки и зрителей с мозаическими колоннами и огромными зеркалами. Два громадные флигеля соединялись с палацем галереями, поддерживаемыми 50-ю колоннами. Палац был великолепно меблирован. Для поднятия благосостояния жителей Стемпковский испросил у короля Станислава Августа 1775 г. привилегию, которой учреждались в Лабуне 12 ярмарок.

Сюда стекалась польская знать со всего края на роскошные балы, которые постоянно давал Стемпковский. Это есть истый тип польского магната XVIII века.

Рассказы о польской старине. Записки XVIII в. Яна Дуклана Охотского.- Спб., 1874.- Т.1.

С. 91

В Лабуне у воеводы (1786 г.)

В Лабуне жили мы по-барски, относительно пышности и этикета; столь изысканный оркестр из виртуозов, богатые экипажи, прислуга многочисленная и роскошно одетая - одним словом, дом барский, жизнь которого соответствовала достоинству и месту высокопоставленного сенатора. Лабунь всегда был чрезвычайно оживлён, ежедневно приезжали новые гости, останавливаясь то во дворце, то во флигелях, не раз даже и в еврейских домах, довольно порядочных, которые были битком набиты проезжающими.

С. 97

Станислав Август в Лабуне (январь 1787 г.)

Дворец имел заново отделанный пышный зал для бала, громадную столовую, гостинную и по всей левой стороне ряд апартаментов, убранных с удивительным вкусом и королевской роскошью; комнаты правой стороны, хотя и не так роскошно, но всё-таки тоже были очень изящно отделаны ко дню королевского приезда, для его свиты.

С. 100

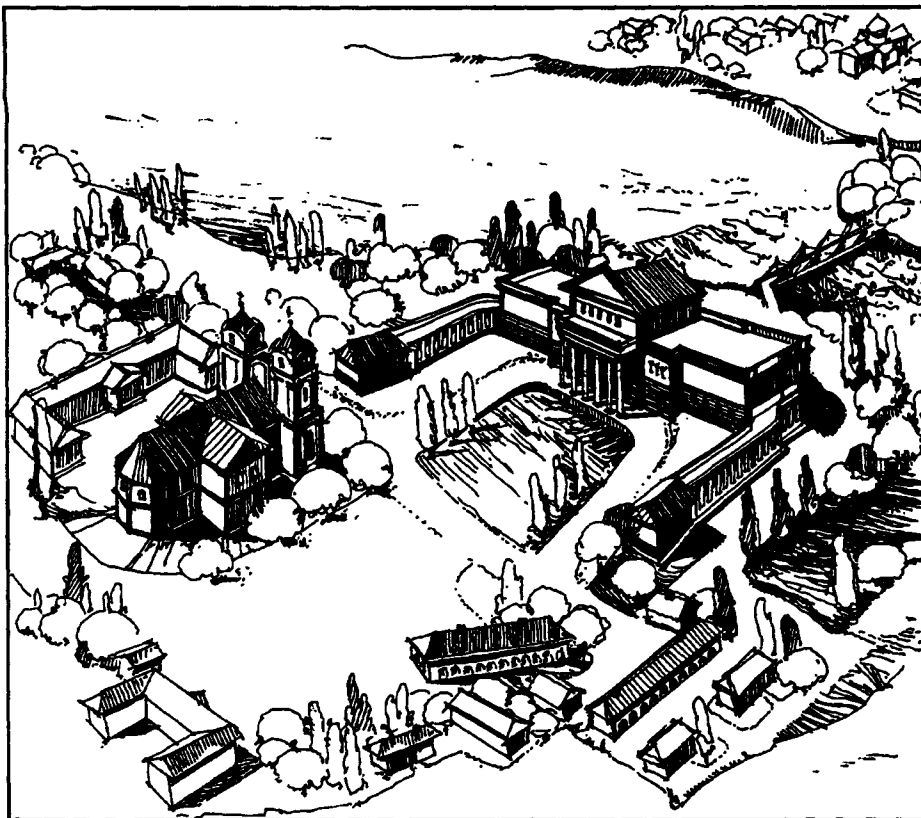
Мебель раскупили и установили, великолепные люстра повесили в залах и комнатах, куда не глянешь видно всё только красное дерево и бронза...

...Обед накрыли в парадной зале на сто персон.

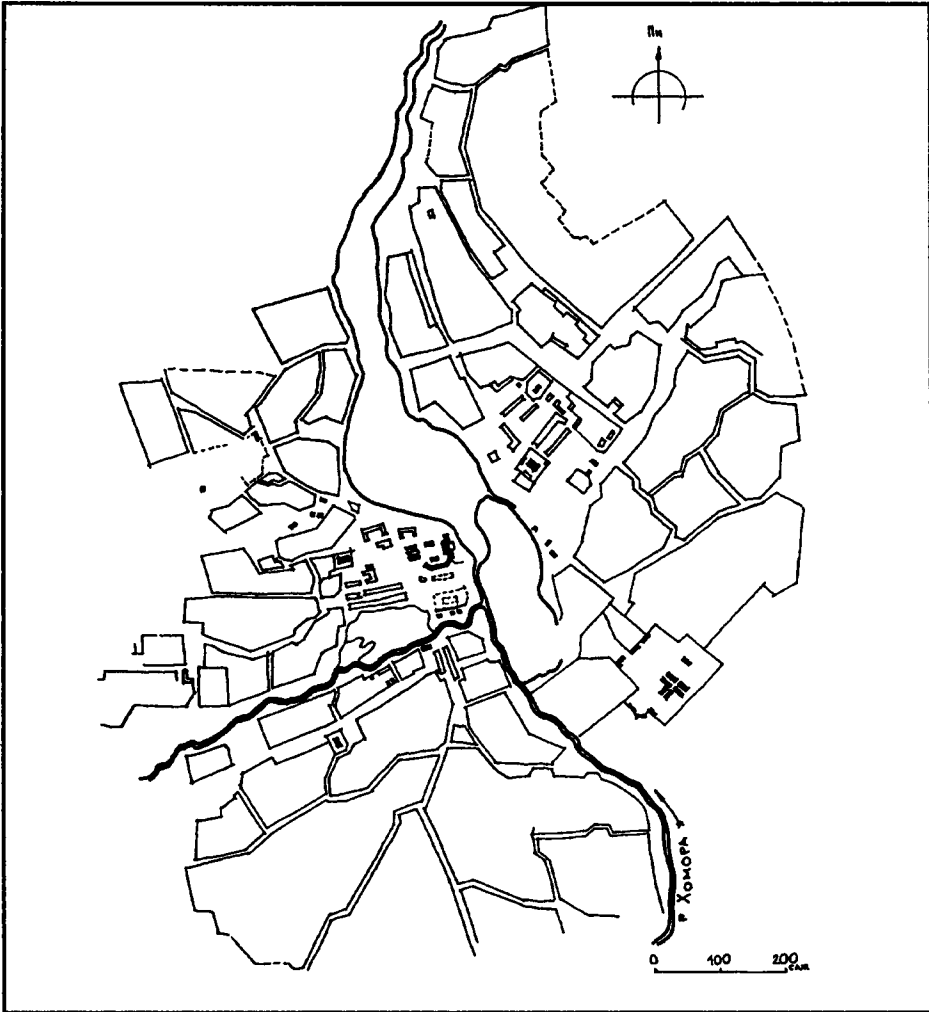
С. 239

...В особенности хороша была большая зала занимавшая два этажа с 9-ю дверями, окружённая колоннами и украшенная лепной работой, кругом шла галерея для музыки и зрителей. На стене, противоположной окнам, было 9 зеркал, величиною равных высоте стены. Во время балов окна закрывались точно такой же величины 9-ю зеркалами, выдвигаемыми из отверстий стены.

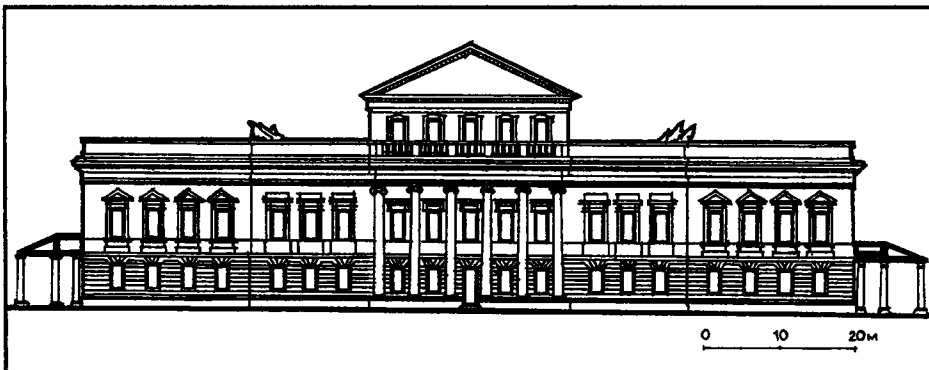
Для гостей в Лабуне были готовы всегда два огромных флигеля, соединившиеся со дворцом крытою галереєю, поддерживаемою 50-ю колоннами.

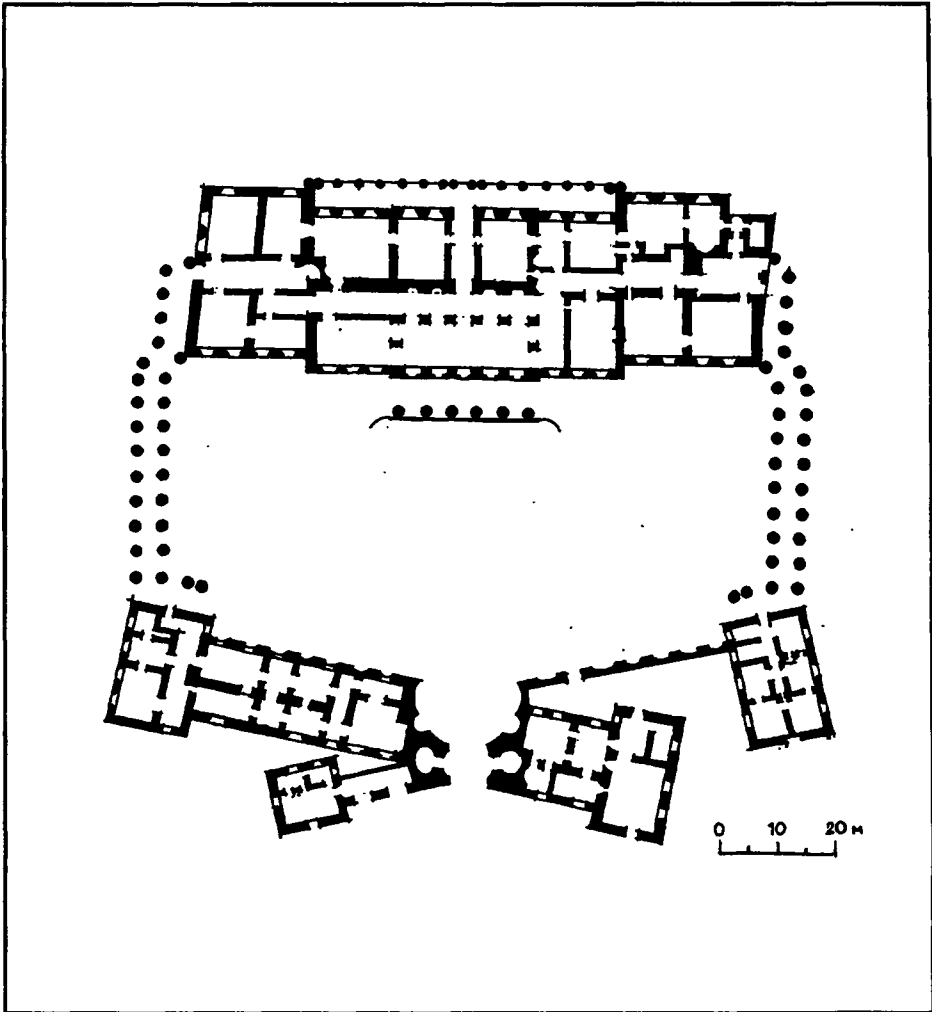
Палацово-парковий ансамбль станом на 80-ті роки XVIII ст.
Гіпотетична графічна реконструкція О.Л. Михайлишини.

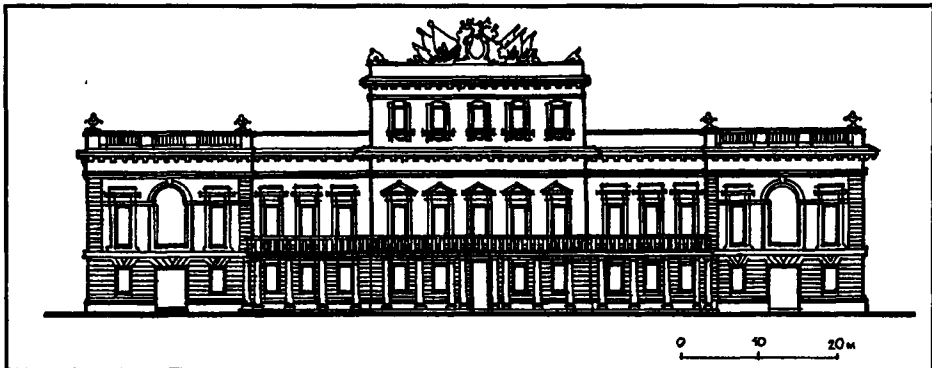
Фіксаційний план містечка, 1798 р. Прорис плану (за матеріалами РДВІА, 260)

Головний фасад палацу Стемповських. Прорис за проектом Е.Шрегера (за Р.Афганази, 145, т. Vb)

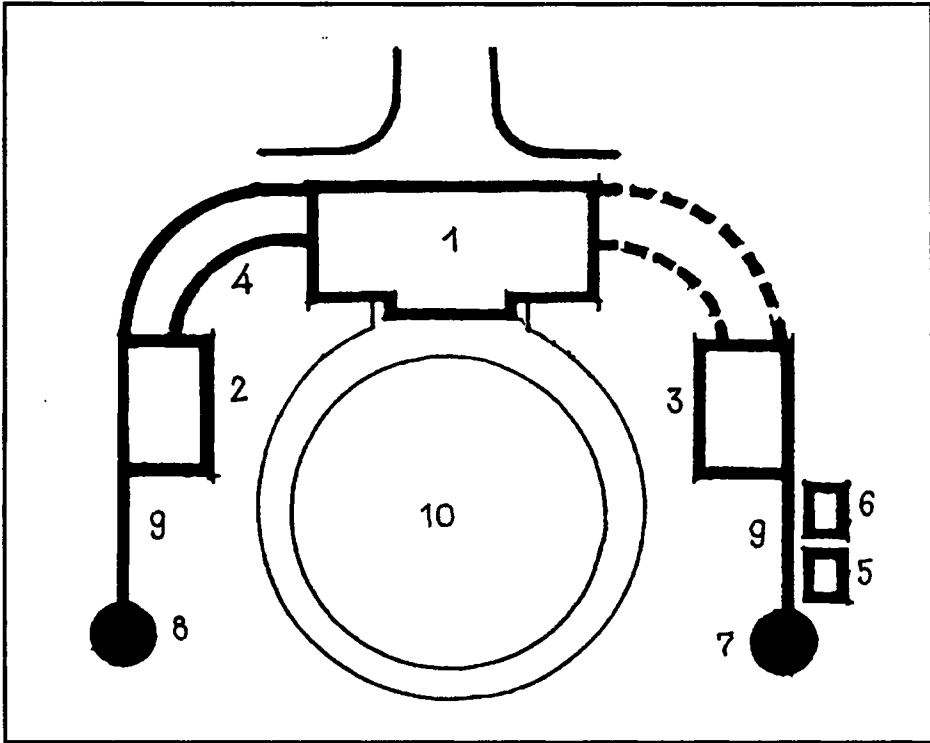

План I-го поверху палацу. Прорис за проектом Е.Шрегера (за Р.Афтаназі, 145, т. Vб)

Фасад палацу зі сторони ріки. Прорис за проектом Е.Шрегера (за Р.Афтаназі, 145, т. Vб)

Ладиги (Хмельницька область)

Ситуаційна схема центральної частини садиби (за О.Пажимським, 71):
1-палац; 2,3-флігелі; 2-галерея; 5-комора; 6-дровитня; 7-голубник;
8-водонапірна башта; 9-стінка; 10-партер

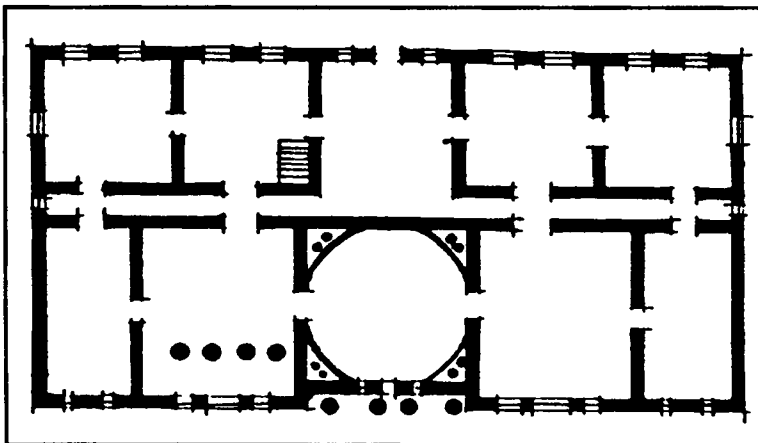

Схема плану 1-го поверху палацу
(за О. Пажимським)

Любар (Житомирська область)

ДАЖО. Ф. 60, оп. 1, спр. 2154, л. 25-28.

Записка к плану Местечка Любар Новоградволинского уезда, составленная на предмет определения Местечковой черты по собранию сведений на месте и из разных источников в мае месяце 1897 г.

Местечко Любар 5-го стана уезда лежащий... в 87 верстах от города Житомира, - в плодородной, ровной местности, разделяемой р. Случь на две части, - по населению, ... и другим особенностям можно считать выдающимся из среды прочих населённых мест Волинской губернии. Это местечко принадлежит к числу древних поселений, ибо первоначально построено было в числе прочих укрепленных городов и местечек в период Литовской истории Волины - 1315-1569 гг., - следы, что сохранились до сего времени, именно: глубокий овраг, прорытый между рекою Случь и ея притоками, образующий маленькие островные до 40 дес. укрепления, где теперь Костёл во древнем базилианском монастыре, торговая площадь и православная церковь; притом надо заметить, что жители местечка по преданию до сих пор говорят, что здесь была когда-то крепость и Любар считался городом.

Местечко делится на части под названиями: Старое место и Стрижавка по левую сторону по течению р. Случа; Новое место и Юровка по правую сторону течения той же реки.

Всё пространство изображённых на плане этих частей местечка, составляет 597 десятин - прибавляя местность, именуемую Иванковцы, где винокуренный завод - 43 десятины, составляет 640 десятин.

... Население местечка ... по переписи 28 января 1897 г. - 16 тыс. душ.

В местечке имеются следующие учреждения и живут следующее духовенство и другие: Женский монастырь, где монашествуют до 150 душ, 5 церквей и 6-я соборная местечковая, ... церкви на кладбищах православных; Римско-католический костёл и каплица на кладбище.

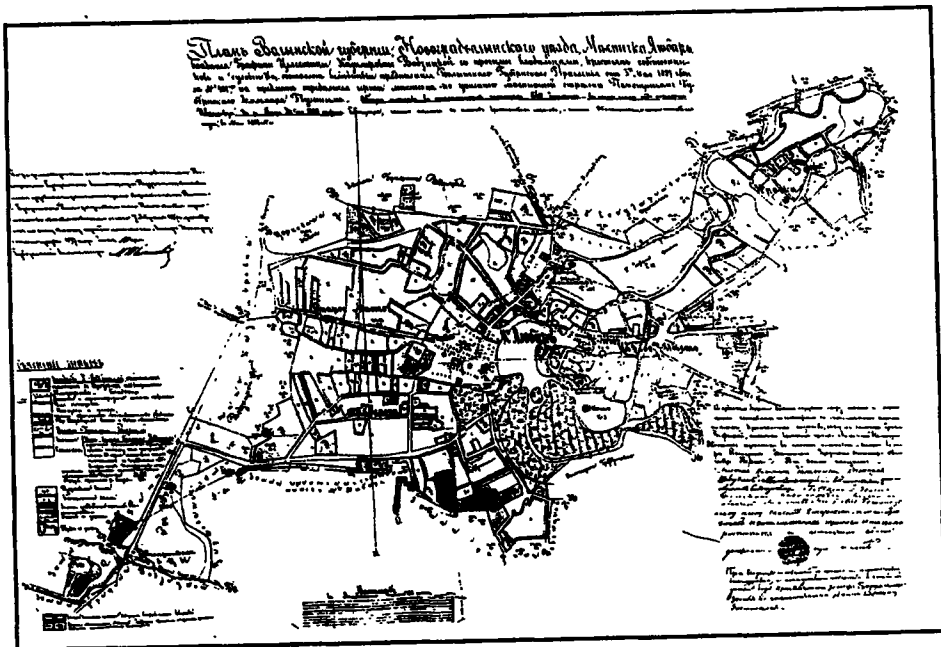
Рафальский Л. Путешествие по Кременецкому уезду Волинской губернии // Прилож. к №5 ВЕВ за 1876 г.

С. 170

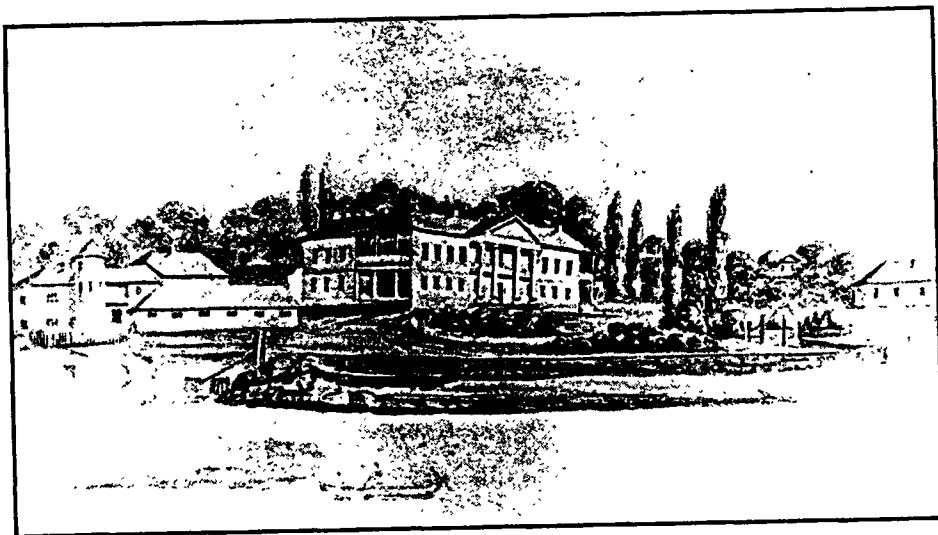
м. Любар

...Местечко, в коем находится православный монастырь, 8 или 9 православных церквей, кожевенный и винокуренный заводы.

В старом местечке обращает на себя внимание 2-х этажный помещичий дом и раскинутый возле него сад с парком; зелёная опушка их отражается в зеркальной поверхности лежащих со стороны местечка вод.

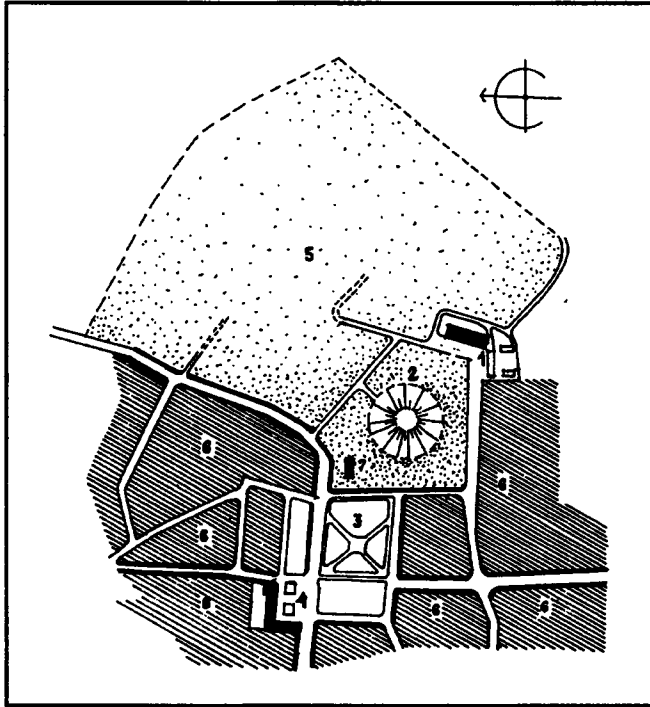

Фіксаційний план містечка, 1897- 1898 рр. (з фондів ДАЖО, 248)

Палац Водзицьких, вигляд з ринкової площі.
 Мал. Н.Орди, 1862- 1876 рр. (за матеріалами МНК, 275)

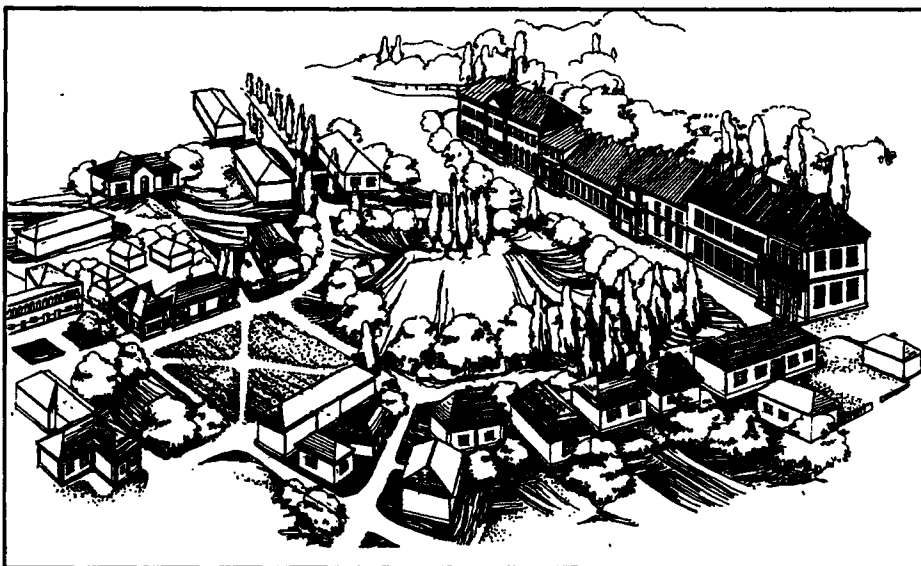
Любомль (Волинська область)

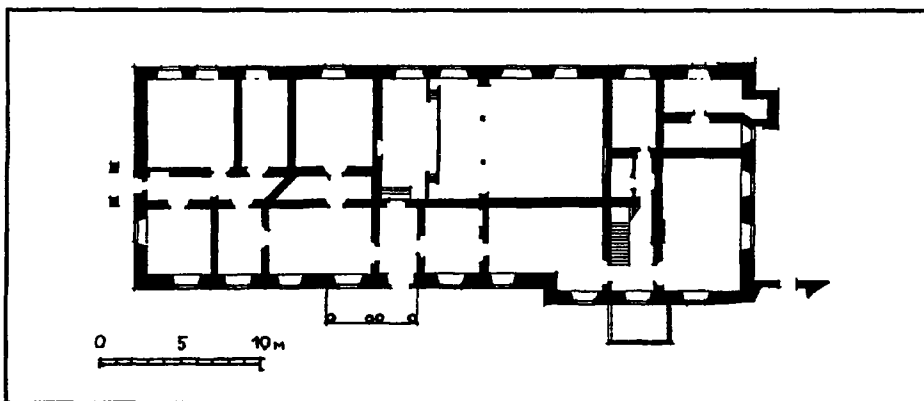
Ситуаційна схема центральної частини містечка:
1-Палац Браницьких, II пол. XVIII ст., 2-Городище XI-XIII ст. -
«Фосія», 3-Площа Ринок, 4-Торгові ряди, XVIII ст.,
5-Територія саду Браницьких, 6-Міська забудова,
7-Парафіяльний костел 1412 р.

Палац Браницьких. Мал. В.Ріхтера, 1827 р. (за матеріалами ВJ OZG, 279)

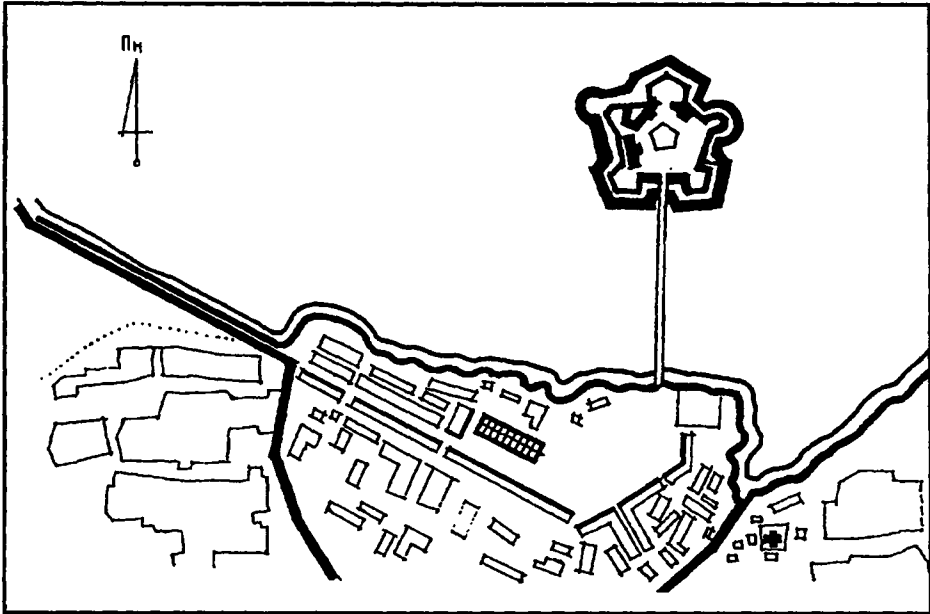

Фрагмент забудови центральної частини містечка з палацово-парковим ансамблем.
Графічна реконструкція О.Л.Михайлишин

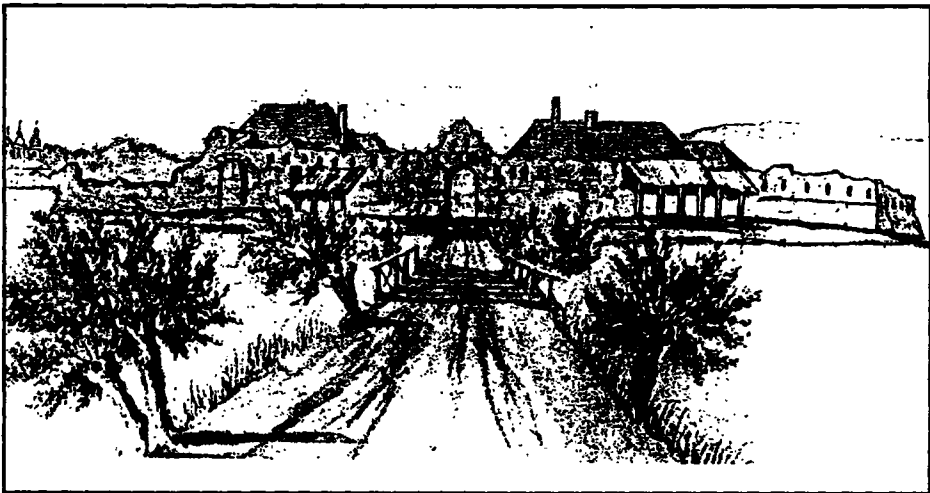

Палацовий флігель. План 1-го поверху.
Обміри О.Пламеницької, 1961

Ляхівці (Хмельницька область)

Фіксаційний план містечка, кінець XVIII ст.
(опрацьовано за матеріалами РДВІА, 261)

Руїни замку Яблоновських.
Мал. Н.Орди, 1862- 1876 рр. (за матеріалами МНК, 275)

Великі Межирічі (Корецькі), Кустин (Рівненська область)

Kozmian K. Pamiętniki. - Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum, 1972.- T. 1.

S. 317-319

Wołyń w latach 1808-1809

Horąży koronny Stecki ... wymurował w Międzyrzyczu obszerny i piękny pałac z oficynami, pawilonami i otwartymi korytarzami, które odcinały taras pałacowy i ogród, a łączyły pałac z oficynami; w pośrodku ozdobił i umeblował przyzwoicie. To co architekt Merlini własnym swoim smakiem i porządkiem wystawił, było piękne i proporcjonalne, lecz co dodał swoją głową J.W. chorąży było dziwaczne i śmieszne. Międzyrecki pałac z tyłu ma piękne położenie, widok na miasto, kościół i klasztor i szkoły ks.ks. pijarów, na łąki obszerne i młyny. Grobla je tylko od tych widoków odcina, lecz od frontu niema widoku tylko na pola płaskie, zasiewane zbożami, nieco zasłonięte domami murowanymi dla officialistów pałacowych, jeden tylko między tymi domami wykrada się na wieś Haruczę, niewielką, biedną jak wszystkie włości na Wołyniu. W tej Haruczy wznosił się wzgórek, w którym była wymurowana wielka piwnica, mieszcząca skład win pana chorążego. Nic łatwiejszego nie było jak wioskę z kilkunastu nędznych chałup złożoną przebudować w piękne i schludne domki, nad piwnicą wznieść nadobny meczet lub kiosk i przez to pałac zostałby uprzejmiony nowym widokiem, ale J.W. Stecki zamierzył tę wioskę zasłonić i swoim dziwacznym i upornym gustem naprzeciw samej pałacowej bramy kazał wznieść ogromny z malowaną czerwono kopułą holenderski wiatrak, którego ogromne skrzydła kręczone wiatrem nie tylko nieznosny hałas, szum i kałatanie sprawiały, lecz obrotem swoim tak straszili koni...

Razu jednego, gdy mnie obwodził koło swego pałacu i pokazywał mi ogród, kanały i swoje dalsze projekta ku upiększeniu mieszkania swego rozwijał, uderzyły mnie na oboch rogach na tarasie pałacu dwa ogromne, prawie 5-łokciowej wysokości kopce z czarnych płytów kamiennych ułożone. J.W. Chorąży rzekł do mnie: «A te dwie góry, to jest Etna i Wizuwiusz»

Stecki T.J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki.- Kraków, 1898

S. 99

O mała milkę od Równego, w okolicy wesołej, poprzecinanej wzgórzami, po których co chwila pną się małe, jakby podolskie gaje, oroszone strumieniami, w takiej to najpiękniejszej może w tej części Wołynia okolicy, leży wieś Kustyn, osada dawna, bo innych w tym kraju niemasz, pamiątkowa dziejami dawnych rodzin, które ją posiadały, z fizyognomją i charakterem wybitnie wołyńskim.

Na jednym końcu wsi tej piętrzy się okazały z pawilonami, z drzew wyzierający dwór właściciela, na drugim, na wzgórzu naturalnym rysuje się kościół i klasztor pobernardyński, oddawna już odnowiony na cerkiew ruskiego obrządku.

W r. 1713 nabywa włość Kustynską Kazimierz Stecki. 17.X.1722 r. król August konferował mu kasztelanią kijowską po Józefie Potockim. W r. 1732 fundował kościół i klasztor bernardynów w Kustynie.

Zajęty sprawami publicznymi, często się wydawał kasztelan do Drezna, to do stolicy, zawsze jednak z upodobaniem do ulubionego Kustyna, gdzie pałac wystawił - tu też i umarł w 1748 r., pochowany w grobach kościoła bernardyńskiego.

...Kościół pobernardyński. Budowa jego w kształcie krzyża o dwóch wieżach zakończona półkolem, w którym mieścił się chor dla zakonników. Z prawej strony

kościół, korytarzami z nim połączony ciągnie się dwupiętrowy klasztor, a wszystko to razem murem od stawu odpasane. Od kościoła na zachód wznosi się drugie wzgórze, fosą i rzuconym na niej mostem z kościołem połączone. Tę drugą górę nazywano Kalwarya, było bowiem na niej 14 kapliczek murowanych z figurami S.S.Pańskich..., tę wczęści poupadały, a wzgórze całe na cmentarz obrocono.

S. 132

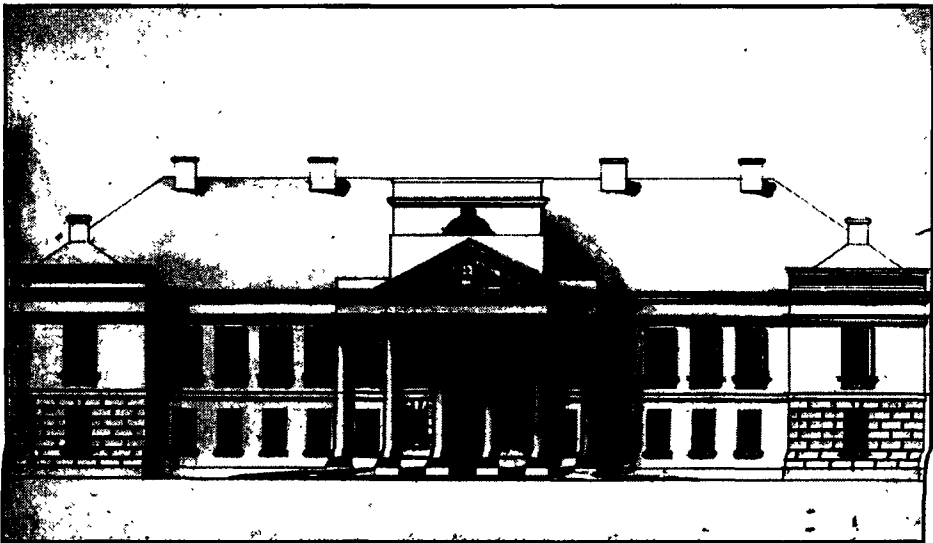
Międzyrzec-Korecki, niesłusznie przez wielu poczytywany za gniazdo ojczyste możnej rodziny Steckich. Gródek ten z końcem dopiero XVIII w. wszedł w ich posiadanie. Nie Steccy przeto, lecz właściwie książęta Koreccy... były pierwszymi właścicielami Międzyrzecza, bodaj czy nie założycielami tego gródka; po ich objęli go Lubomirscy, a od nich dopiero z końcem zeszłego stulecia Steccy, za których, co prawda, miasto w spokojnem rozwoju się wzniosło, nabrało w prowincji pewnego rozgłosu i znaczenia.

Miał niegdyś Międzyrzec i magdeburgą swoje, o czym świadczy list graniczny z roku 1590.

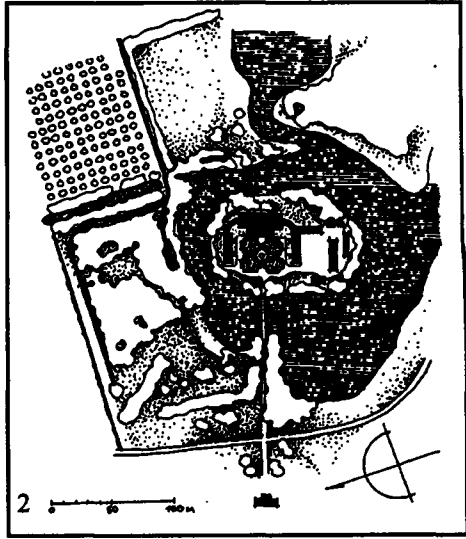
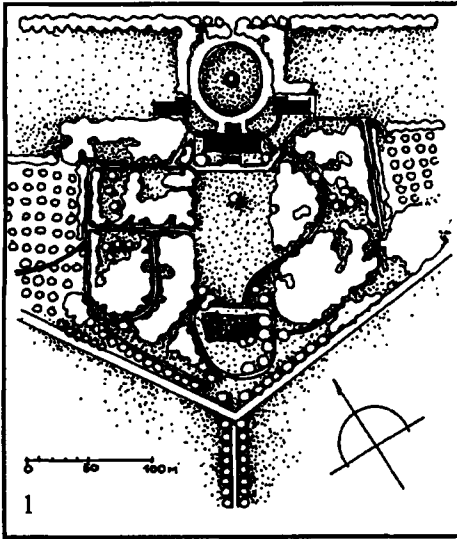
W r. 1773 Międzyrzec z kilkanastu wsiami sprzedane zostało przez Franciszka Ferdynanda Lubomirskiego, miecznika koronnego, Janowi Steckiemu, staroście owruckiemu.

Około 1800 roku na gruzach dawnego obronnego zamku Lubomirskich wznosił Stecki piękny pałac dwupiętrowy z krytymi po obu stronach galeryami, poosuszając okolujące go moczary i trzęsawiska, zamieniając takowe w piękne, daleko rozciągające się blonia i długą sypaną groblą połączył te swoją rezydencję z miastem i kościołem.

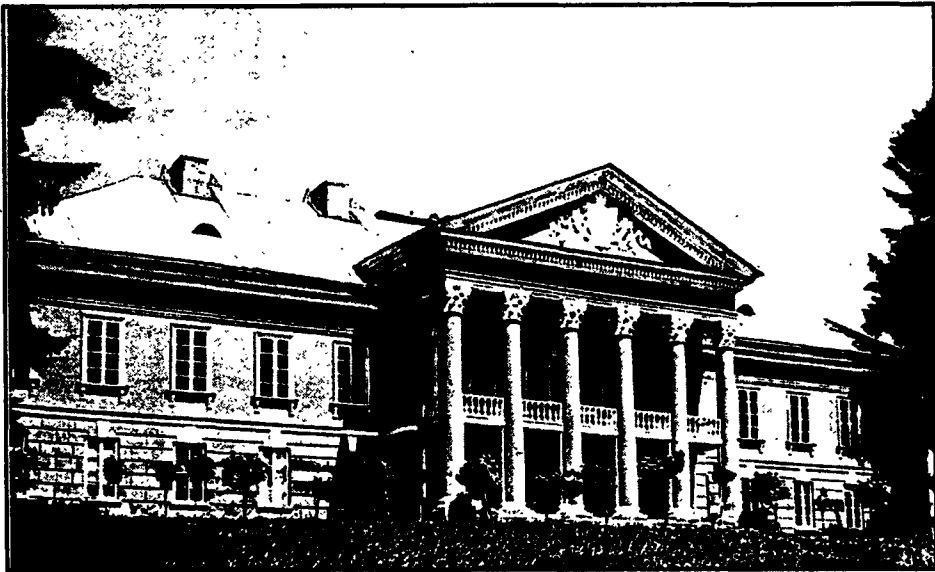
W r. 1832, kiedy zmarł syn Jana Steckiego, Józef, dobra międzyrzeckie uległy konfiskację rządowej - a w pałacu odartym i z ozdób ogoloconym rozłokowano szkołkę rządową dla leśników i pisarzy gminnych, jakby oddając na pastwę zniszczeniu resztę pozostałych tu ozdób i pamiątek po właścicielach.

Великі Межирічі (Корецькі). Палац Стецьких, північний фасад. Обмір кінця XVIII ст.
(за матеріалами МСК GR, 277)

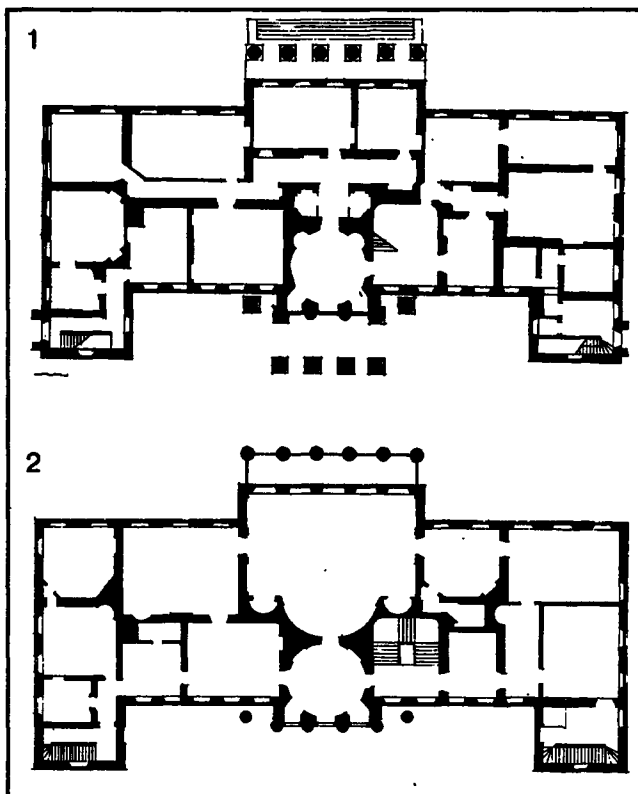

План парку, 1939 р.
 1. Великі Межирічі (Корецькі). 2. Кустин.
 (за Г.Чолеком і Г.Желеховською, 153)

Великі Межирічі (Корецькі). Парковий фасад палацу, 1950-ті рр. (220)

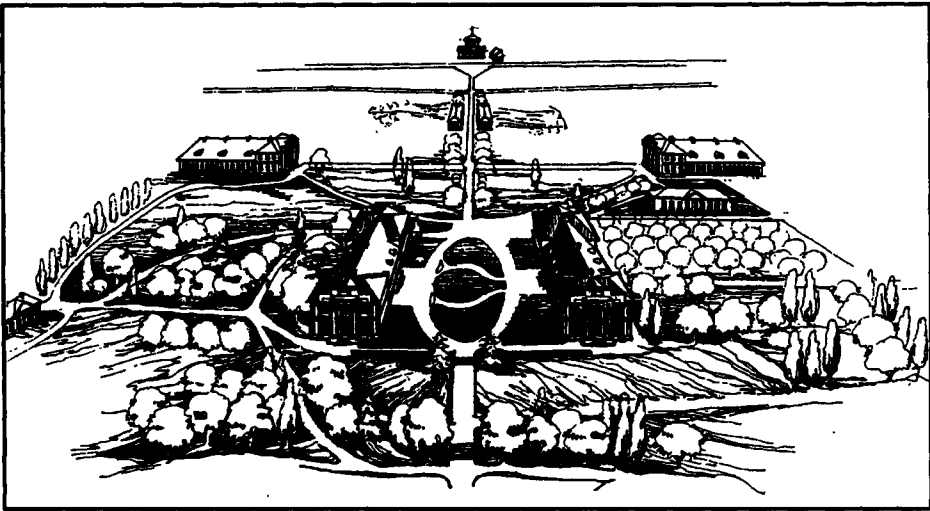
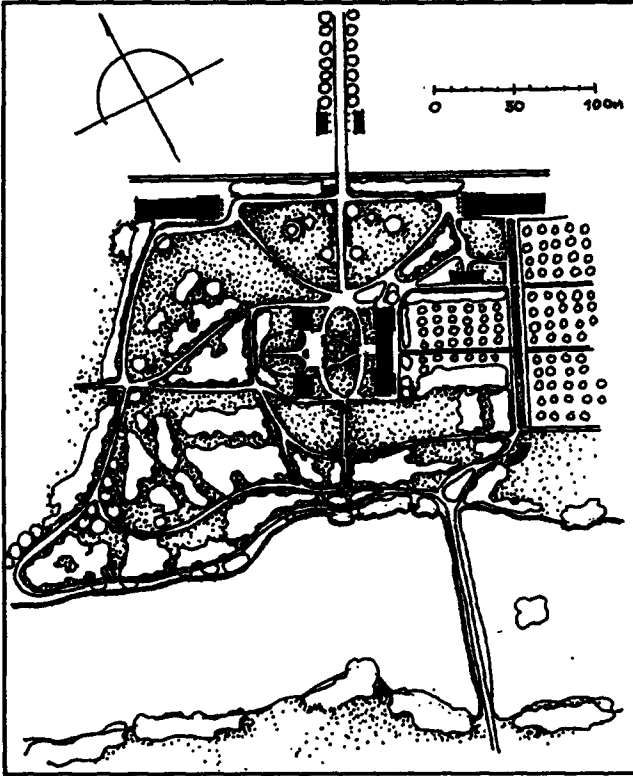
Великі Межирічі (Корешькі).
Палац (обміри ін-ту "Укр-
західпроектреставрація"):
1. план I- го поверху;
2. план II- го поверху

Кустин. Палац Раковського (раніше- Стецьких). Видляд зі сторони ріки.
Мал. Н.Орди, 1862- 1876 рр. (за матеріалами MNK, 275)

Мізоч (Рівненська область)

План парку, 1939 р.
(за Г.Чолеком
і К.Желеховською, 153)

Загальний вигляд композиції палацово-паркового ансамблю.
Графічна реконструкція О.Л.Михайлишин

Миропіль (Житомирська область)

Chłopicki E. Stepowe szlaki / /ТІ.- 1880.- Т. 31

S. 157

Pałac miropolski wybudowany przez Maryana Czackiego, w majątności jego żony, nosi na siebie cechy starogotyckiej struktury.

Jeśli spojrzymy z pałacowego balkonu na miasto, to ujrzymy kościół katolicki, dwie cerkwie oraz rząd białych kamienic a dworców pod osłoną grusz, wierzb, topoli, ustawiony nad skalistą rzeczką w amfiteatr, a jeśli przeciwnie spojrzymy z kościelnego lub cerkiewnego wzgórza w stronę dworu, to się pieści oko cudowną zielonością trawników pałacowych z rozestłanymi na nich, cieniami drzew olbrzymich, masą okazałych, śród załomu licznych parowów rozrzuconych budynków i szaremi wieżycami pałacu. U zachodnich to krańców miasteczka i dworskiego terytorium, nadplywająca od Lubaru, a zdażająca ku Zwiachłowi, Słucz malownicza.

Wnętrze zastępującego dziś starą i drewnianą budowę pałacyku, nie jest obszerne, ake tak rozkładom górnych i dolnych komnat, tak znaczną liczbą zgromadzonych tu dzieł sztuki, wybornego księgozbioru, oraz wielce gustownem umieblowaniem.

Садиба Чапських, вигляд зі сторони р. Случ.
Мал. Н.Орди, 1862- 1876 рр. (за матеріалами МНК, 275)

Млинів (Рівненська область)

MNK, MN 829/2

Summariusz opisań i podań ogrodu Młynowskiego roku 1817 w Młynowie
... a w nim Orangerii i Trebhausa z Drzewami, Roslinami i kwiatami, oraz z tym
wszystkim cokolwiek w sobie mieścić może z różnemi ozdobami, staraniem i kosztem
własnymi J.W.Ludwiki z Rzewuskich Hrabiny Hodkiewiczowej

1. Roku 1785 dnia 13 wrzesnia ogrodu Młynowskiego gr. Leopoldowi Szlegele
z podpisem Galczyńskiego sporządzone.

...

4. Roku 1792 dnia 1 apr.: Zamku Młynowskiego y ogrodu Włoskiego z opisaniem
różnych [robot] pod dozorem... Leopolda Szlegela Architekta znajdujących się... spisane
podpisem Galczyńskiego.

MN 832/3

A. 1-7

Inwentarz Klucza Młynowskiego

Dobr J.W. Ludwiki z Rzewuskich Kasztelanki Krakowskiej

Hetmanowny Wielkiej Koronnej Hrabiny Hodkiewiczowej...

w w-wie Wołyńskim a p-cie Luckim po obu brzegach rzeki Ikwy
rozpołożonych, 1792 r., msca apr. 1go Dn.

Opisanie Zabudowania Zamku Młynowskiego... 1792 r.

Z Wjazdu na dziedziniec Wrota Podwójne na biegunach zdezelowane, przy których
plot częściami wyłamany. Dziedziniec miernej obszerności plotem nowym od ogrodu
Włoskiego ogrodzony, w którym do ogrodu Wrota z dwoma furtkami plotem zagrodzone.

Z bramy na dziedziniec idącej w Prawą Rękę oficyna kredesowa z muru pruskiego
wybudowana, nad którą dach stary o dwóch dymnikach, z oknami szklanymi. Po Prawej
ręce sieni, pokojów dwa. Po Lewej ręce sieni drugie.

Oficyna druga w rogu powyżej opisanej, gdzie czasy bytności Rezydencjonalnej,
nad tą dach z gątu stary.

Na przeciw tej oficyny - oficyna z muru Pruskiego gątami kryta o dwóch dymnikach
i jednym oknem...- po Prawej Ręce tegoż budynku wchod do sieni, z sieni wprawo
pokojów dwa, z tych pokojów wejście do tylnych trzech ciągnących się na drugą stronę
sionek, w tych pokojach okien czterokwaterowych 7.

Po lewą rękę wchod do sionek drugich, których długość na kształt korytarza
mających.

Obok oficyny gościnnej kuchnia...

Stajnia z muru pruskiego w skrzydła murowana, dach gątą, w tym że dachu
dymników cztery w którym okien z dwoma kwaterami trzy.

Opisanie Sprzętów różnych w Zamku Młynowskim znajdujących się

Stoły Różne - 45, Krzesła - 57, Kanapy - 2, Buirka - 7, Lustra - 6, Partyny - 10,
Szafy i szuflady - 7, Portrety - 6.

Opisanie Zabudowania Domu ogrodowego, Trephawsu i Domku filozoficznego,
figarni

Od stajni i wozowni po pod parkan wrota w tymże podwójne ciągnie się, w tym ogrodzeniu dom ogrodniczy frontem na wschód obrocony gątą kryty - wprawą stronę tego budynku wchodzi do mieszkania ogrodniczego Rezydencyała z Cegły murowany, piec z kafli białych z kominem na dach wyposażonym.

Po lewej stronie tego zabudowania druga połowa gdzie mieszkanie dla chłopów ogrodowych.

Trepawz wraz z Annanasarnia w rogu budynku ogrodowego nową wymurowany dachówką kryty, frontem na południe obrocony z 5 dymnikami. Tamże nawkoło kanały murowane do ogrzewania drzew i kwiatów i galeryjka z tarcu. Naprzeciw tej annanasarni wchodzi do drugiej.

Wychodząc z annanasarni do Trepawzu, schody w górę, które prowadzi do małego pokoiku bez pieca i komina, z pokoiku do Sionek małych, a z sionek na podwórze. W kącu drugim tego zabudowania wchodzi do kuchenki. Wprawo sionek izdebka z piecem krzyżowym i kominem. W lewo sionek pokoik bez pieca. Pod tym całym zabudowaniem loch z cegły murowany.

Po niżej Trepawsu i Domu ogrodowego Dom Filozoficzny Frontem na północ obrocony z cegły wymurowany gątą kryty, a po gontach rokitą wypleciony. Przy wiesciu do domku znajduje się grotarnia, z której wchodzi przed pokoje dolne, po lewej ręce znajduje się kuchęka, z tej wyjście do Łuszk małego i przed pokój ztędo do pokoju bawialnego, z tego do małego gabinetu. Po prawej ręce garderoba... Na lewej ręce schody na górę gdzie się znajduje sień i drzwi do Budowy z czterema szybami. Z sieni wchodzi do Sali, z sali do gabinetu sypialnego a na samym rogu tej sieni znajduje się gabinet do ubierania. Na boku sień znajduje się biblioteka z Ptaszarnią.

Od domku filozoficznego idąc mostkiem przez kanał wśród całego ogrodu aż do rzeki Ikwy idącego, na drugiej części ogrodu figarnia z cegły wymurowana frontem na południe obrocona, do której wchodzi drzwi.

Idąc od Trebhawzu do Berechów po jednej i drugiej stronie teyże cegelnie, jedna stara, druga nowa.

Opisanie sytuacji Ogrodu Włoskiego Młynowskiego

Ogród Włoski Młynowski przy zabudowaniu zamkowym częścią płotem, częścią sztaketami, częścią parkanem ogrodzony.

1. Od wrót od dziedzińca zamkowego zaczyna się pierwsza kondygnacja, W szrodku tej Fontanna wykopana i ternem obłożona z schodami po obu stronach tej pasyny, które schody prowadzi do altanu ukrytego w szpalerach, w tych na lewą stronę idą aleje na wylot szpalerów, w pierwszej kwaterze tej altanki jest dot wykopany, gdzie ma być karuzel, w drugiej stronie od kwatery znajdują się góra w proporcji kapelusza też w koło lipami i jarzębiną wysadzana z tą idąc na trzecią kwaterę koło szrodku jest Polignym w ósm grani zrobiony, w tych kwaterach po szrodku są szkolici na młode drzewa na drugiej stronie przeciw szpalerów są dwie kwatery truckawkami wysadzonych.

2. Idąc na drugą kondygnacją nad dwoma wielkimi schodami i potem gdzie po między temiż schodami ma być kaskady, na teyże znajdują się na obie strony góry okrągłą sypane, topolami włoskimi wysadzane.

3. Z drugiej kondygnacji schody do trzeciej którą idąc ponad dołem przy wodzie na prawej stronie jest arsüksak zrobiony, a na drugiej stronie jak wąż prowadzi się aż do dołu, tamże po między dwoma drogami we szrodku sypana płaska okrągła góra, a w tej ma być fontanna do której mają się schodzić wody od górnej Fontanny i kaskady, przy

tej że gorze po obu stronach są wysypane rabaty kwiatkami wysadzone a na samym szrodku dla prospektu cztery Topole..., ten cały brzeg palami dębowymi umocniony.

4. W lewo rękę tej samej kadygnacji idąc około wody jedną ścieżką pomiędzy zieloną trawą różnej odmiany gdzie są krzaki i kwiatki, a ta ścieżka prowadzi aż do rogu skarpi, na którym miejscu zaczęty kościółek Czarnoxiężki nieukączony. Przed kościółkiem jest grupa starcowana w topole amerykańskie, a druga Harmowana Leszczyną po między którą kręci się ścieżka aż na drugą stronę do ostatniej ofiary albo koniec życia. W tyle kościółka jest góra sypana - od tego kościółka idzie ulica w perspektywie aż do Domku Filozoficznego. Przy ostatniej Ofierze ukazuje się pięć stopni według proporcji ulicy wyrobionych, na ostatnim stopniu jest góra na planie wysypana tarmem obłożona. Przeciw tych stopni jest grupa wysadzona leszczyną przed którą kręca się rabaty... do ostatniej ofiary idąc ulicą znajdują się schody wielkie okrągłe które się spuszczały do pierwszego szkarpi z góry od pierwszej poprzecznej ulicy - przeciwko schodom znajduje się most przez kanał przed którym są dwie kępy złączone na obie strony brzegów tegoż kanału. Na tych kępach miejsce na grob Filozoficzny wierzbami, Topolami Wirgińskimi...wysadzone., po między tą cienią prowadzi się ścieżki do tegoż grobu i nazad dalej idąc po między drewniany szpaler który jest obsadzony Caprifolium i Conforflus, a od tego przez drugi drewniany szpaler na aleje, z tą ścieżką prowadzi do studni, gdzie ma być zegar wodny, od studni mała ścieżka na obie strony partyry z lewkonią i fialek wysadzane, w końcu tych partyr znajduje się rotunda na płaskiej górze stający z samego mchu tak dach i pokój wyrobiony a we szrodku kanapa na dwie osoby z mchu urobiona idąc dalej ku domkowi filozoficznemu znajduje się w dolinie dziewięć gór okrągłych tarmem wypłanowanych, te dziewięć gór znaczy 9 muzów.

Od tych gór też ścieżką znajdują się schody wielkie odmienną proporcją powyżej opisanych... jest obelisk zrobiony którym należy zupełnie ukończyć, a ten znaczy Tropheum dla 9 muzów, ... na szrodku kanału znajduje się Topole włoskie i wirgin na tejże kępie gdzie ma być nadgrobek Ala Rosów. Idąc tą samą ścieżką od tychże schodów znajduje się na prawej ręce Partyr angielską trawą usiany, przy którym znajduje się i kzełarnia, od partyru niby wół Cyrkiel płotek kwiatami letnimi obsadzony.

Przed domkiem filozoficznym znajduje się skarpi, w tyle o domku jest promenada dzikimi krzakami i kwiatkami różnymi sadzona, na drugiej stronie przy bibliotece znajduje się ogród na kwiatki, ...koło tego ogrodu są sypane góry a za temi Annanasarnia, przed annanasarnią znajdują się 5 grzadek.

Przeciw rogu annanasarni na drugiej stronie za drogą znajduje się ogród kuchenny. W samym szrodku przeciw ogrodu kuchennego znajduje się grobla sypana z mostkiem dla komunikacji wody.

MN 832/5

A.7

Opisanie Pałacu i Ogrodu Młynowskiego

Pałac w m.Młynowie nad rz. Ikwą frontem między schod Słońca o 2 piętrach i Suterani Rzymską Sztukaterię wystawiony przed którym brama zajezdna z furtką na której wystawie Uryn kamiennych cztery. Dziedziniec na podmurowaniu sztachetami czarno malowanymi wokół opasany. Przed pałacem galerya zajezdna, na kolumnach dwunastu wsparta, na której facjata z dwoma Herbami i Cyfro wyślacana w harmaturach, przed galerya schody z kamienia ciosowego i posadzka z takiego z kamienia ułożona. Po bokach zajazdu nad podmurowaniem takim że kamieniem ułożony z drugiej strony

frontu od miasteczka Faciata na kolumnach 6 wsparta na której Herb Hodkiewiczów, przed którą schody z kamienia ciosowego i posadzka z takiego z kamienia ułożona. Cały pałac zewnątrz Pilastrami i inna sztukateria ozdobiny. Dach dubieltowo gontami pobity, czerwono malowany, reparacji potrzebuje, nad której cztery kominy wyprowadzone i dwa konduktory wystawione, po stronach dwa dymniki.

Oficina obok pałacu. Architektury Jeńskiej między południem i północ frontem o dwóch piątrach wystawiona, której galerya na 4 kolumnach z faciata wsparta, przed galeryą schody z drzewa dębowego, po bokach sztachety, wchodząc do sieni drzwi dębowe, podwójne, w tech okien dwie. Po prawej stronie kredens, w szrodku posadzka z cegły ułożona. Okien dwie. Z kredensu przechodzi się do alkierzyka w którym okien dwie, posadzka z cegły ułożona. Po lewej stronie sieni naprzeciw kredensu, pokój.

W sieniach po prawej stronie wchod do lochu. Idąc wprost przez sień kuchnia. Uprawo stronę Pekarnia. Po drugiej stronie kuchni szafiarnia. Obok stancja dla kuchmistrza.

Idąc z sieni na drugie piętro Schody dębowe. Po lewej stronie garderoba, po drugiej stronie korytarza pokój. Idąc dalej szrodkiem korytarza Sala. Nazad od Sali po prawej i lewej stronie pokoje.

MN 832/1

Inwentarz Dobr Klucza Młynowskiego. 1798 r.

A. 4-15

Opisanie Zabudowań wszelkich w Młynowie

Z wjazdu na Dziedziniec Brama Podwójna z wrotami podwójnymi... Dziedzineic sam jeszcze dla fabryki pałacowej nieuregulowany... Na którym Dziedzińcu Pałac długości łokci dziewięćdziesiąt sześć, a szerokości łokci trzydzieści trzy, ...muru w dwa Piętra na wierzchu, a trzecie sutereniowe z cegły wymurowane z Dachem gątą pobity, tak co do muru, jako y do dachu zupełnie niedokończony... Po bokach Pałacu w oficynach dwóch w jednej mieszkalnej, a drugiej kuchennej, tymczasowie tylko dla wygody... Na tymże dziedzińcu Kuznia z chrustu wyposażona, glina oblepiona z dachem dachówką pokrytym... Przy kuzni w bliskości Studnia z pompą jedną... Cały ten Dziedzineic płotem z chrustu jest ogrodzony. Stajnie y wozownie z murzu pruskiego... pod jednym dachem, częścią słomianym, a częścią gątami krytym wymurowane... Ta cała stajnia słomą kryta w pierwszej linij wyszedłszy ze stajni bokowemi drzwiami po prawej stronie... w drugiej linij Szopa gdzie skład gipsu leży y naczynia różnego fabrycznego... Z tej szopy dalej... Masztarnia... Dalej Magazyn stajenny... Dalej w tej że linij Wozownia...

Opisanie Zabudowań Domu Ogrodowego Trepauzów y Domku Filozoficznego

Dom dla Ogrodnika razem z Rarzeria pod jednym dachem gątą pobity z cegły wymurowany z Faciata jedna duża z tarcic uformowana o dymnikach dwóch, z których jeden dymnik ma okno o dwóch kwaterach szyb szesnaście cał?ch w sobie mające... Do którego Budynku wchodząc z rogu na prawą rękę do sieni, drzwi proste... w sieniach tych posadzka z cegły wysłana, do mieszkania pokojów trzy...- Piec z kafli białych... Kominek w pierwszym pokoju jeden. Podłoga w tych trzech pokojach prosta z tarcic jest wysłana, Sufit w dwóch pokojach pierwszych gipsowy, po między bielki dany, a bielki same płotnem wybite y pod jeden kolor doprowadzony, w trzecim zaś pokoju

sufit samym gipsem... dany. W sieniach zaś Kuchenka... W lewą rękę Ranżeria..., okien sztuk ósm, w których szyb Dwadzieścia Sześć rozbitych, w teyże Ranżeryi Kanały do ogrzewania drzewek murowane. Wychodząc z Ranżeryi są sionki..., z których sionek na ogród wychodząc. ... W bliskości Domu Ogrodowego razem a Ranżeria opisanego wymurowany Trepausz z cegły dwupiętrowy, jedno piętro w ziemi, a drugie na wierchu dachówką żłobowatą pokryty, do którego wchodząc z ścieżki po między Ranżeria y Trepauszem zostawionej w niższe piętro po pod skarpy z darnu wyrobione w szyju wymurowana z korytarzem ciemnym złączona...

Po niżej Trepausu y Domu Ogrodniczego w prawą rękę pomiędzy dziką promenadą Domek Filozoficzny z grotą frontem na północ z cegły wymurowany dwupiętrowy gątą pokryty, po gątach rokitą wypieczony z faciał o kilku oknach, do której groty wchodząc po obu stronach kamiennych schodów osadzonych do wejścia ósmnastie znajduje się; y okno Transpirans z wymalowaną Reo w *grocie samej ławka kamienna osadzona jedna* i stolików kamiennych w skale dwa, z groty wchodząc w niższe piętro Domku, które obejmuje Pokój duży jeden, Gabinetów dwa, Kuchenkę jedna, izbę... jedna, Garderobę jedna... Idąc na wyższe piętro przez Kuchenkę korytarzykiem po schodach drzewnianych..., przychodzi się na galerya (do której z najwyższej Kondygnacji ogrodu są drzwi podwójne) w której zawieszona jest lampa. Te piętro obejmuje Sale jedną, Gabinetów trzy, Kancellaria...

Opisanie Ogrodu Włoskiego Młynowskiego z wyszczególnieniem Drzew Różnych...

z opisaniem Budowli, Skarbcu, Figami y Różnych szczególności jak w tymże Ogrodzie znajdujących się...

Z Frontu Pałacu jest Plac prosty równy od którego poczynają się Amfiteatr, który się ciągnie się do wody w Różnych Kondygnacjach przy którym Placu prostym po nad Amfiteatr jest szpaler nizki wysadzony..., schodząc w dół na pierwszą Kondygnacją od środka Aprela po obu stronach ma schody wydarnowane w środku których znajduje się Kosz na kwiaty dębowym drzewem stolarską robotą ogrodzony y pomalowany, koło którego kosza stoją duże kamienne osadzone figury Minerwa i Leda przy szpalerów rozsadzonych topolów włoskich pięcioletnich sztuk sześć, schodząc na drugą Kondygnacją szkarpowane schody na obie strony, a we środku Aprel, z którego postępuje się na trzecią Kondygnacją schodami dębowanemi, przy których po obu stronach darnowane kanapy przy których w Trofeo sadzonych w cały cyrkul włoskich topoli sztuk dziesięć, a po obu stronach czyni topoli sztuk ósmnastie, w środku cyrkulów znajduje się Ławek kamiennych osadzonych cztery. Idąc na najniższą Kondygnację znajduje się aż do dołu dębowane ławki..., przed którymi Figura na wzgorku kamienna leżąca Kleopatra osadzona, w koło której znajduje się wysadzonej sauiyny dużej krzaków cztery, topoli włoskich dziewięcioletnich sześć, po niżej Kleopatry znajduje się wpuł kępy druga kamienna osadzona stojąca Figura Faunus, koło której wysadzonych Róż Cukrowych sztuk dwanaście, idąc wprawą rękę od Kleopatry ku grobli koło Trofeo na dole rozsadzonej jężebyny sztuk cztery i sztuka jedna jądłowcu dużego, od grobli Kondygnacja nieubaczona tylko pierwsza grupi topolami lombardckimi cztermasru, druga grupi topolami włoskimi czterma, trzecia grupi topolami... sześcia na płancie od interim znajduje się, Figura kamienna osadzona stojąca Antinuu Cezar koło skarpy na prawej ręce znajduje się fruktowych drzewek małych szczepek jabloni siedm i gruszek siedm w czwartej grupi znajduje się topoli balsamicznych pięć, Fiburnum Album Globosus

trzy, tureckich orzechów dwa, y Cornus Sangoinis sadzonych krzakami, w środku której grupie miejsce zostawione na próżną Wierzbę, bregi zaś tej grupie osadzone krzakami Róży czterma i drzewami Kanforowymi pięcią, Spirea Latifolia jednym, przy której Góra Templ zaczyna się ukączona szczepami małych jabłonek siedmia, gruszkami ósmia, topolami włoskimi dwadzieścia dziewięć, balsamicznymi siedmia, amerykańskimi pięć osadzone, w której górze do Templum de Aurora, naturalną wyrobioną drogą, wpół której wymurowane Templum de Aurora jeszcze nie ukończone, przed samym Templum glogowe drzewo jedno stoi. Idąc z Templum po prawej stronie Góra jeszcze nie ukończona od dołu osadzona leszczyną, a na samej górze od interium wysadzonych lip dziewięć, sumaków siedmnaście, y jałowcu cztery, dalej Góra druga, na której skała zrobiona y osadzona samymi brzegami w dwa rzędy sosniną, samą zaś Góra drzewem różnym dzikim, dolnem zaś tej Góry płaszczyna cała zasiana koniczyną, niedaleko tych gór stoi od interium Figura kamienna Latona z postumentem siedząca, która ma się przenieść na smetarz. Po prawej ręce frontu pałacu do miasta poszkiet lipowy w kwaterach dziesięciu, w których kwaterach rozsadzonych drzew wiszni prostych ósmdziesiąt dwie, gruszek młodych szczepów dwa, brzoskwini prostych dziesięć, morel prosty jeden, przy których poszkietowych kwaterach w różnych miejscach rozsadzonych topoli włoskich czterdzieści dwie, lip dużych dwadzieścia w koło zaś tych poszkietów topoli włoskich po między lipy duże sadzonych trzydzieści, lip pomiędzy topolami dwadzieścia cztery, kondygnacją całą z frontu poszkietu brzegiem do połowy tegoż poszkietu ma szpaler mały., ławek kamiennych osadzonych w ulicach tegoż poszkietu od frontu cztery, także ławka kamienna z frontu przed poszkietem w nisze osadzona, obok poszkietu z przyczołka, sadzona sosnina w grupie y jabłońkowych szczep małych pięć rozsadszone, y golotea sztuk dwadzieścia pięć, niżej druga kondygnacja topolami włoskimi trzydziestossześciami wysadzona, od których kondygnacji idą dwa aprele na niszka kondygnacja, topolami włoskimi trzysta, jabłońkowymi szczepami młodeymi czterma, gruszkowym takimże wysadzono, w której Kolotea... krzakami sadzona, obok którego poszkietu Angielska Promenada przy której strona róż sadzonych, somaków sztuk czternaście, Kolotea arborescem jedynaście, jasmínu krzaków dwa, Kornus Sanguiris dziewięć, Iris Percica jedno, Korona Impelialis jedna, y lilia biała grupami sadzona, na drugiej Kondygnacji niższej z frontu szpaler... jereżbiny sztuk trzy y topoli Lamborskich trzy sadzono.

Druga strona Amfiteatru od frontu Pałacu na lewej stronie poszkiet lipowy w kwaterach ósmnastu, w których kwaterach rozsadzonych drzew wiszni prostych dwadzieścia jedna, sliwek wiegerek dwadzieścia, przy których poszkietowych kwaterach w różnych miejscach rozsadzonych topoli włoskich siedmdziesiąt sześć, lip małych trzysta, jereżbiny ósm, lip dużych piętnaście, ławek kamiennych, osadzonych w ulicach tegoż poszkietu od frontu dwie, także ławka kamienna z frontu przed poszkietem w niszce sadzona, z boku tych samych poszkietów przeciwko kanału okrągłych półcyrkul wschodów udarnowanych, aż donajniższej Kondygnacji dwie, przy pierwszych od frontu schodach znajduje się figura kamienna stojąca Flora y jadtów duże, przy drugich podobnie kamienna figura stojąca Temis, w pierwszej kwaterze Karuzel mechaniczny z całą przynależnością., przy Karuzelu kanapek zielono malowanych stolarskiej roboty dwie, w drugiej kwaterze ławek kamiennych osadzonych dwie, w trzeciej kwaterze w środku na usypanym pagorku Altana ósmiagraniasta zieloną malowana z wazonem wyłaczanym nawierzchu osadzonym, w środku tej altany kanap... dwie y stolik okrągły., w niższej Kondygnacji od Amfiteatru zaczawszy aż od schodów, szpaler niski., po lewej ręce topolów włoskich większych piętnaście, mniejszych jedynaście, przy

amfiteatrze lombarskich topolów trzy, jerzębiny trzy rozsadzonych mający, w ostatniej Kondygnacji po lewej stronie rozsadzonej jerzębiny sztuk cztery, jałowiec jeden, topoli włoskich dwie, kasztanów dzikich dwa, lombarska topola jedna, akasyi żółtej trzy sztuki, morów trzy, jazminu krzak jeden, topoli jedynastoletnich sześć, morwa jedna, na boku leszczyny w grupy sadzonej krzaków kilka, przez które leszczynne ścieżka w gzyżak i na tej ścieżce Camera Obscura w dwóch kondygnacjach wymurowana, jeszcze nie zupełnie ukończona, w pierwszej pod samym sufitem ósm bleytramów w mur wpuszczonych, na dole ławka murowana, ósmia sztuk kamienia ciesanego wyłożona, druga kondygnacja ósmióra drzwi... i galeria do koła mająca, do drugiej kondygnacji Góra sypana dla wejścia w Kamerę, po jednej stronie sosnina, po drugiej leszczyną y bregiem samym sześcia kasztanami dzikimi zasadzone, od tej góry promenada do Domku Filozoficznego, obok której w bliskości Cameri Obscuri, pagorek okrągły usypany z ścieżką na wierzch wyrobiona, na którym pagorku ławek kamiennych osadzonych cztery, którym w koło akacji żółtej szesnasta sztukami osadzony, w srodku zaś samym osadzona jodła, przy którym pagorku od kanału grupy leszczynowcy dwie, jabłoni rodzajna jedna, gruszek rodzajnych dwie, jazmin jeden, akacia amerykana jedna, olszyna korona jedna, topola włoska jedna, rodzyneków grupa jedna, topoli włoskich dwie, balsamicznych dwie, lombarskich dwie, morwa jedna, klonów dwa, Cornus Sangvinis cztery, w grupy sadzonej jarzębiny sztuk sześć, gruszka rodzajna jedna, Migdałów minovis cztery, od pagórka i Cameri Obscuri idąc do Domku Filozoficznego, do schodów pierwszych, z wyższych kondygnacji idących, dwie grupy leszczyny, akacyi amerykana sztuk trzy, jarzębiny w grupach trzech sztuk dwadzieścia sześć..., grup dziesięć brzożowych i osikowych, które formują ulicę prospektowa i przeciwko schodów orzech włoski duży jeden, od schodów pierwszych do drugich po nad kanałem sadzonej leszczyny grup dwie, a trzecia topoli białych...

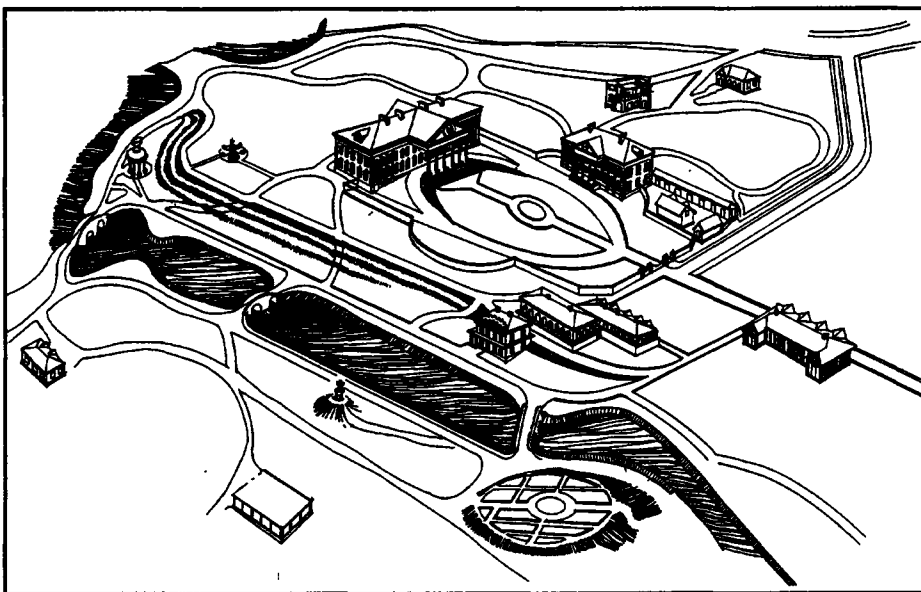
W bliskości drugich schodów do Domku Filozoficznego znajduje się Obeliza jedna sztukatorskiej roboty w Trofeo ubrana, dla różnych scensyi, przy której znajduje się topoli włoskich dużych trzy, mała jedna, dalej Pagorek obsadzony Roza contifolio, drugi pagorek obsadzony Rosa cukrowa, trzeci i czwarty barborysem..., koło pagórka kanałem topoli balsamicznych dużych cztery,

leszczyny sadzonej grup trzy, przez jedną z tych idzie ścieżka do Prospektowej ulicy, a w srodku wielka kanapa wydarnowana, w której końcu od Domku Filozoficznego mała okrągła kanapa wydernowana, przy tej iris w grupi jednej, somak jeden, azelii cztery, morwa jedna, orzechów włoskich cztery... Bzrezina i liszczyzna wysadzonych w ulicy Prospektowej, piwonii krzaków dwa, ławka kamienna osadzona pod wierzbami nad kanałem jedna, niedaleko Domku Filozoficznego od schodów na niższą kondygnację przy skarpie zaczyna się ulica sadzona liteynium, którą idzieć na drugą kondygnację w górę y od dzieła tarasy w kondygnacji pierwszej od Dzikiej Promenady, koło Domku Filozoficznego przy kanale grup trzy, wierzbami prostemi wysadzonych, w bliskości których kępa mała, takimiż wierzbami wysadzona, pomiędzy Dziką Promenadą wymurowany dwupiętrowy Domek Filozoficzny z groblą, w której po obu stronach, kamiennych schodów osadzonych do wejścia ósmnaście znajduje się y okno Transpirans z wymalowaną Reo, w grocie samej ławka kamienna osadzona jedna y stolików kamiennych w skale dwa, z grotu wchodząc w niższe piętro Domku, które obejmuje pokój duży jeden, gabinetów dwa, kuchenkę jedna, izbę dla liberyi jedna, kredens (który ma dwa schowania w muru)..; idąc na wyższe piętro przez kuchenkę korytazrykiem po schodach... ósmnastu, przychodzi się na galerię... Te piętro obejmuje Salę jedną, gabinetów trzy, Kancellaria z oknem przyozdobionym na kanarki.., Sala i jeden gabinet.

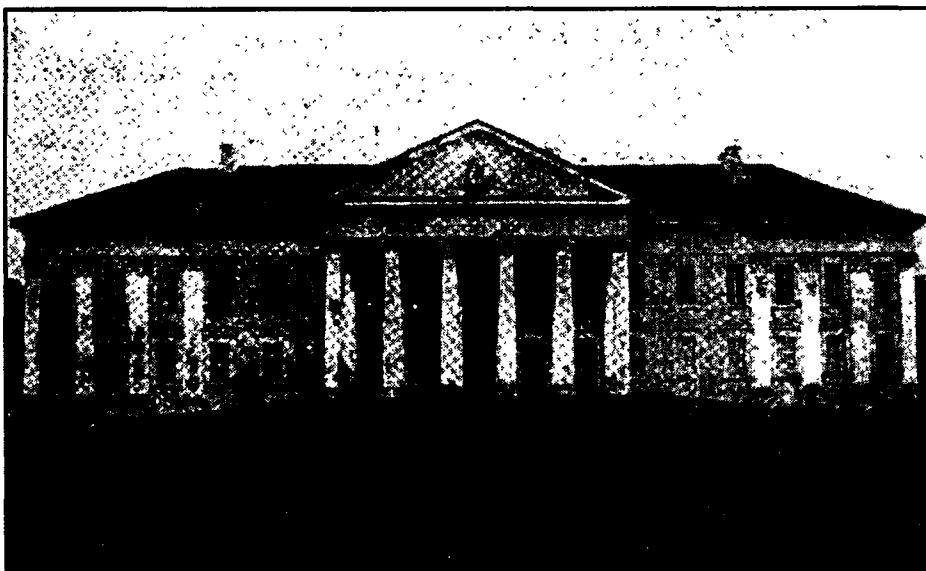
Wychodząc z Domku w grocie z której w górę na najwyższą kondygnacją ogrodową postępuje rozsadzonych... Róży białej krzaków dwa, kasztan dziki jeden, orzechów włoskich cztery, dalej promenada dzika koło tego Domku Filozoficznego różnym dzikim drzewem wysadzona, między którym rodzajów znajduje się pięć, topoli lombarskich siedm, ... jazmin jeden, jabłoni rodzających dwie, w tył Domku Filozoficznego na drugą stronę przy Promenadzie dzikiej, kanapa darnowana jedna, do tej promenady dzikiej za Domkiem zaczyna się ulica litanium ukryta w której przy wielkiej lipie jest stolik kamienny na postumencie takimże, kanapa stolarskiej roboty zielona malowana jedna., a na stronie tego Domku przez schody drewniane do urny wchodząc, przy których zaraz wierzbą babilonska jedna, sliwka prosta rodzajna jedna, dalej topoli włoskich ośmnaście, wchodząc do samej urny S.P. JW Hetmana Rzewuskiego, na około jest ukryta wąska ulica Litcynium, w której ulicy ławek kamiennych osadzonych dwie, we środku tego placu sam Muniment Urno kamienne w trofeo w czynności i umiejętności ubrane, na około tego munimentu przy zielonym pagorku, jest rozsadzonych topoli włoskich ośm, Róży Cyntifilia krzaków pięć, z Urny powracając pagórkiem wprawą, którem na około otacza Promenada Dziką nazywa się Szpiegiem, na początku tego pagórka, topoli lombarskich dziesięć, akacyi amerykańsko dwie, topola włoska jedna, orzech włoski jeden, idąc na sam pagórek, na którym osadzona ławka kamienna jedna... Przeciwno tego Szpiega wymurowany jest Trepauz z mieszkaniem dla ogrodnika y Ananasarnia...

Od Domku Filozoficznego po nad kanałen opisanie kęp następujące, pierwsza we środku kanału maleńka, druga większa w bliskości pierwszej, niedaleko Domku Filozoficznego wierzbami prostemi obsadzona z których przez większa, od interium położony most dla przejścia na drugą stronę ogrodu, w drugim miejscu, gdzie są dwie Kaskady kanałowe kęp trzy... Pomiędzy temi kępami uformowane kamienne dwie kaskady dla spadu wody jeszcze zupełnie nie ukończone, w trzecim miejscu dwie znajdują się kępy, z których jedna obsadzona olchami y wierzbami, y ma wysłana ścieżka kręcona, która się ciągnie do kulawego mostu. Druga obsadzona wierzbami do kola y topolami lombarskimi dwunasta w której kępi na wydarnowanym pagorku zielonym osadzona Figura kamienna stojąca Apolina y kanapa z kamieni ułożona, obydwie te kępy są wydarnowane., w czwartym miejscu kępa sypana, na której końcem jednym kulawy most jest wsparty i zupełnie skończony, a po drugim końcem mostu jest wymurowana skala... Na planie Ogrodu Kwiatowego świeżo rozsadzono jabłoni rodzajnych Dermańskich dziesięć, jazminów dwa, róży dzikiej grupa jedna, bzu białego grup dwie, fiołotowego grup cztery. Za kwiatowym ogrodem na wyższej kondygnacji zasadzony rząd winogrona., przy Szopie folwarcznej wielka grupa brzeziny, od której ciągnie się promenada brzozowa. Po bokach tej promenady po obu stronach rozsadzone są drzewa fruktowe. W końcu tej promenady od mienia się brzozowa, a ciągnie się promenada leszczyna zasadzona y wydarnowana do samego pagórka Winnicy., za szpalerem koło Winnicy jest Góra usypana... Koło kanału przy samym Ogrodzie Kwiatowym, jest usypana góra, na której różne drzewa grupami posadzone...

Druga część ogrodu zaczyna się od skarbcu w prawą rękę ku folwarkowi.; w dolinie zaś nad woda podzielone jest miejsce na czternastie kwater... Po obu stronach tych czternastu kwater ciągnie się rabaty z różnym szparagiem wysadzonym.

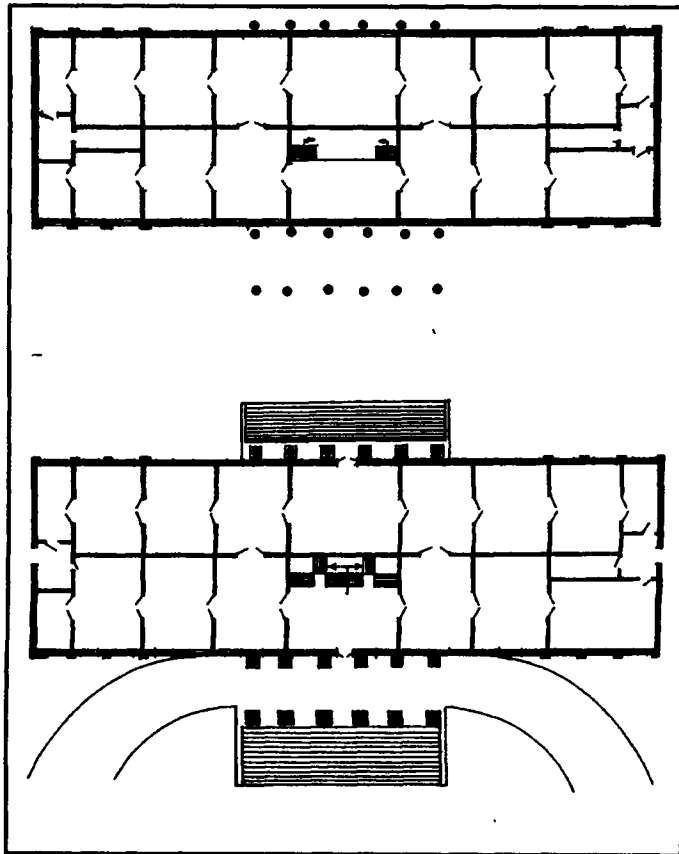

Палацово- парковий ансамбль станом на 1836 р.
Графічна реконструкція О.Л.Михайлишин

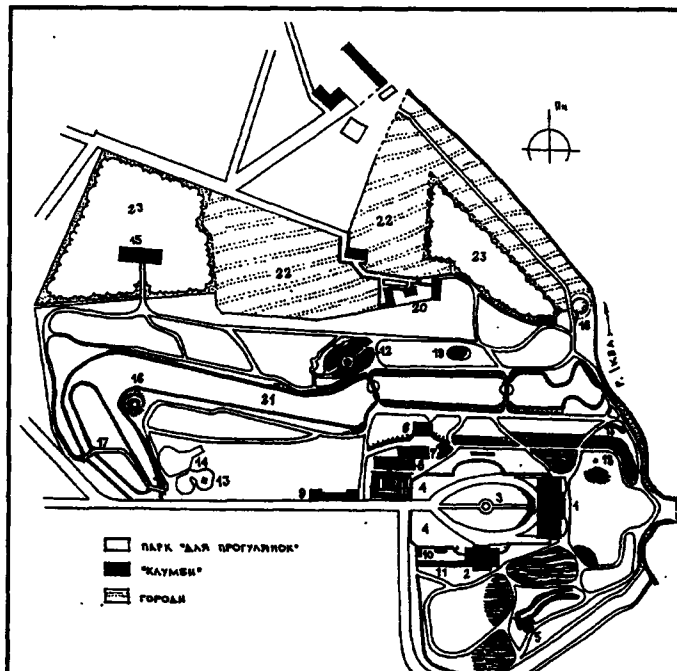

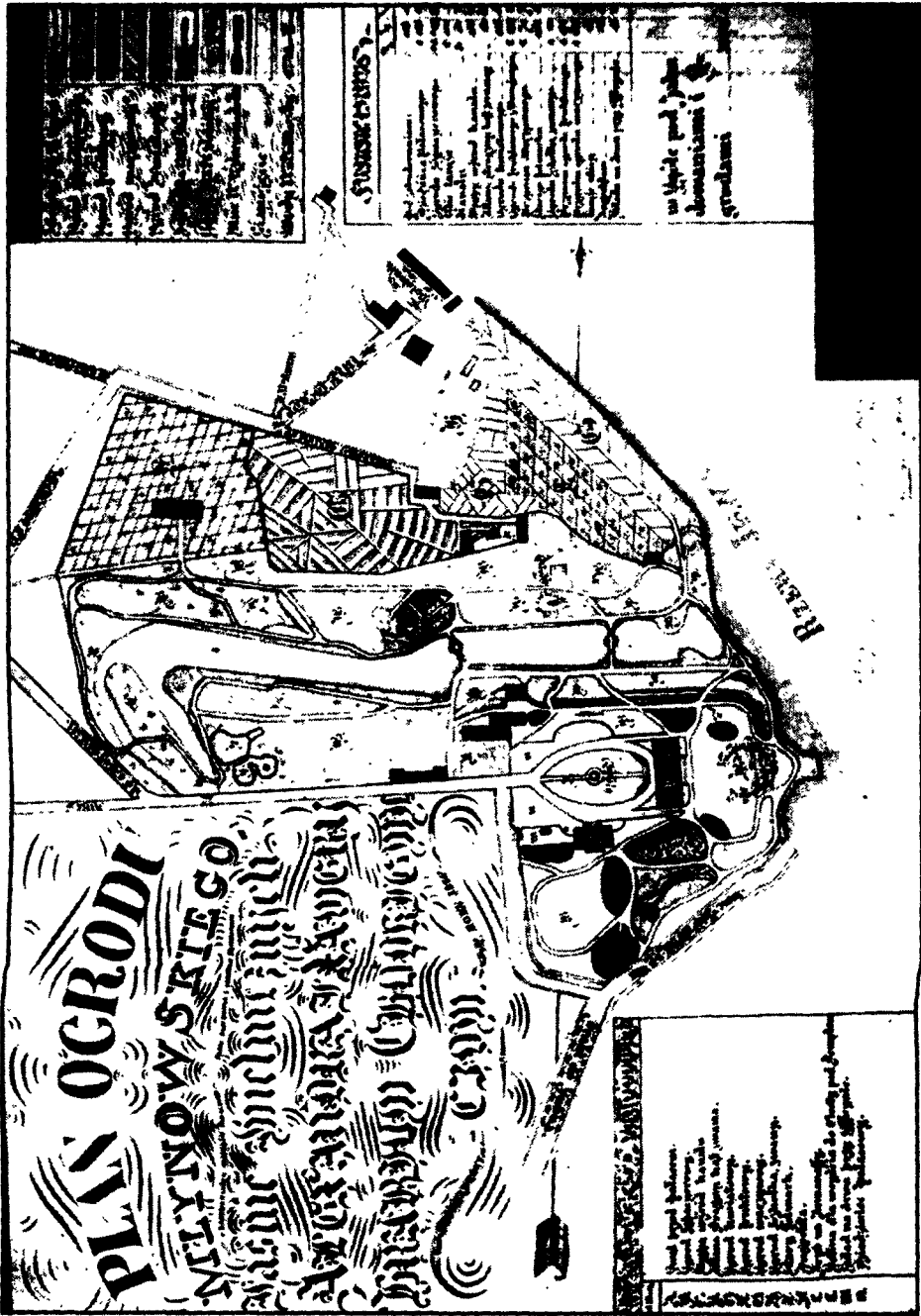
Західний фасад палацу.
Фото до 1939 р. (за матеріалами ДАВО, 234)

Палац:
 1. план I-го поверху;
 2. план II-го поверху
 За мал. А.Ходкевича,
 145, т.Vb)

Прорис плану 1836 р.:
 1. палац; 2. флігель;
 3. "овал" перед палацом;
 4. парадний двір;
 5. темплюм;
 6. філософський
 будиночок;
 7. будинок садівника;
 8. трєбхаус; 9. стайня;
 10. господарський двір;
 11. склади; 12. квітковий
 сад; 13. альтана;
 14. "страшний кут";
 15. оранжеря; 16. гірка;
 17. місток; 18. карусель;
 обеліск Ржевуського;
 20. фільварок; 21. канал;
 22. городи;
 23. фруктовий сад.

План саду,
 1836 р.
 (за матеріалами
 МНК, 273)

Молочки (Житомирська область)

Liwski J.B. Mołoczki // TI.- 1881.- T. 12

S.138

...Franciszek Ksawery Zamiojski miłośnik i znawca botaniki zaprowadza parki w Mołoczkach i Nosówce z różnorodnych drzew tak swojskich, jakoteż zwrotnikowych.

...Gdy w r. 1800 nastąpił dział majątkowy między braćmi Giżyckimi, Mołoczki dostały się Bartołomejowi, gubernatorowi Wołyńskiemu, który zmurował tu pałac okazały i inne budowle, w parku zaś pozakładał oranżerye, cieplarnie i wszystko to murem potężnym opasał. Obok pałacu stała kapliczka drewniana, jeszcze za rzeczypospolitej zbudowana...

Jadąc z Krasnopola do Mołoczek, po przybyciu na most, widzimy po prawej stronie pałac obok kapliczki kształtnej na początku parku, a po lewej w gajku pawilonik murowany. Wszystko to leży nad stawem, ukształtowanym z rzeki Teterowa.

Budowa pałacu mołoczковского rozpoczęta została roku 1815, a ukończona r. 1820. W pałacu znajduje się galeria portretów licznej rodziny Giżyckich.

ЦДІА України (м. Київ). Ф. 249, оп. 1, спр. 14

Список речей, що знаходяться у палаці гр.Гжицьких

в с. Молочковському та ін. 1870 р.

А. 1-4

W pokojach dolnego piętra

1. Billard ze wszystkimi potrzebami.
2. Sienne lustra plattowane przy zwierciadle.
3. Kanapy.
4. Stoliki do gry.
5. Komoda z trzema szufladkami.
6. Podwójny stolik na Filiżanki.
7. Lustro wielkie połączane koło zwieciadła.
8. Lustro stojące bronz z kryształami.
9. Szafa kredensowa z Prafsa.
10. Szafa łusko.
11. Skrynia na sukni.
12. Szafy garderobne.
13. Szafeczka z marmurem przykryta.
14. Łusko wielkie
15. Kominek stalowy Angielski.
16. Lampa alabastrowa z bronzem y Kryształem.
17. Tualetta razem z bide.
18. Klawikort
19. Stolik Lakierowany do Fryzowania się.

W pokojach drugiego piętra

1. Szafy do biblioteki.
2. Łusko wielkie.
3. Biuro do pisania z Tamburem do niego Stołem.
4. Kommodity.
5. Stół jadalny czworograniasty z nadstawami.

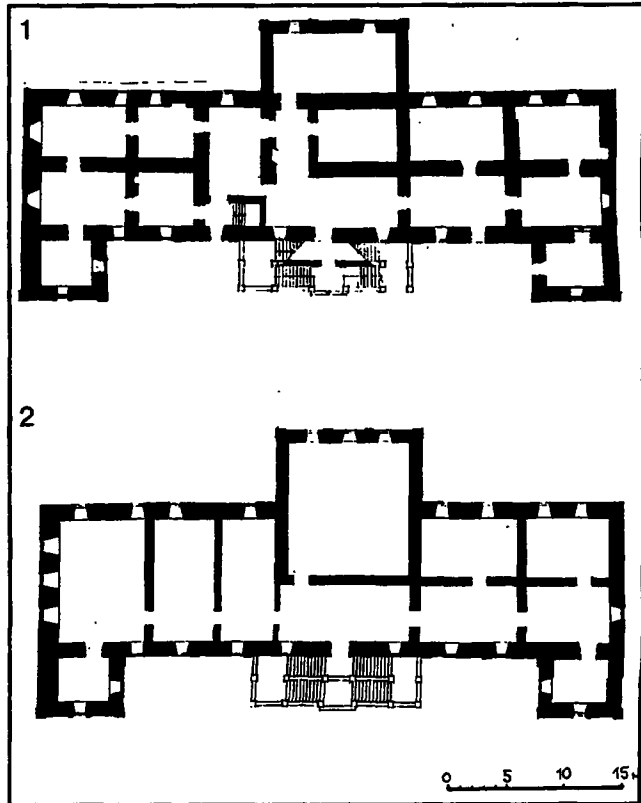
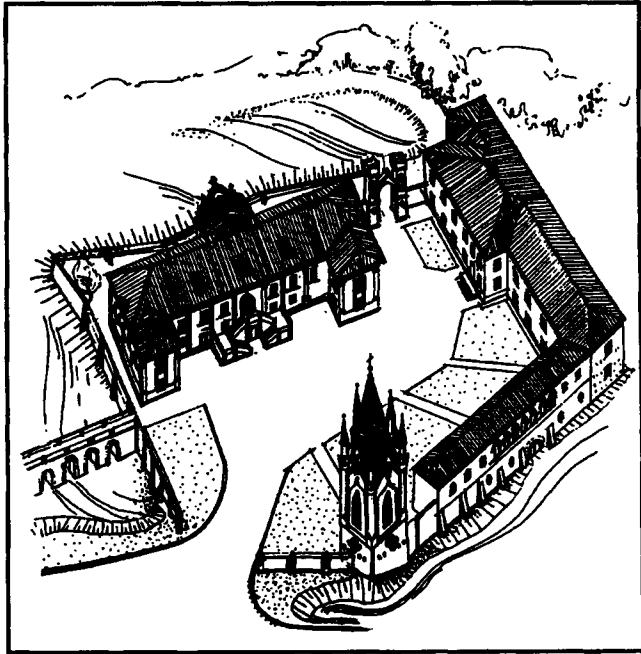
6. Stół jadalny owalny.
7. Stół jadalny z galerika.
8. Biuro wielkie z szafeczkami do pisania.
9. Szafa z przegrodkami do papierzy.
10. Szafy do garderoby wielkiej.
11. Stolik lakierowany do Fryzowania.
12. Kommodite razem i do umycia
13. Szafka na schowanie Butów

Палац і каплиця.
Літогр. За мал. Н.Орди (за матеріалами ТІ, 1881 р.)

Новомалин (Рівненська область)

Палацовий комплекс (замок).
Графічна реконструкція
О.Л.Михайлишин.

Палац: 1. план I-го поверху;
2. план II-го поверху.
Графічна реконструкція ін-ту
"Укрзахідпроектреставра-
ція", 1994 р.

Новоселиця (Хмельницька область)

Теодорович Н.И. Деревня Новоселица Староконстантиновского уезда // ВЕВ.-
1895.- №1-2

С. 15-16

Приблизительно в 1787 г. Людовик Гижицкий устроил в д.Новоселице прекрасный палаццо в стиле рококо, который и до сих пор служит летней и зимней резиденцией Гижицких. Он расположен на юго-восточной стороне д.Новоселицы в роскошном парке, через который проходит дорога в с.Жеребки, по краям этой дороги посажены деревья, которые почти ежегодно подрезываются и так хорошо переплетаются, что представляют красивую естественную ограду дороги. В восточной стороне парка находится пруд называемый «Пустяком». В самом парке есть оранжерея. Но с каждым годом она ухудшается.

Фасадом палаццо обращён к дороге, внутри он имеет так много комнат, что, по замечанию местных крестьян, в начале 18 в., в нём могли разместиться все жители д. Новоселицы. Он состоит из трёх этажей, построен из камня на погребках и окрашен в жёлтую краску. В противоположной стороне, за дорогою, расположен двор с холодными постройками, вблизи двора находится кирпичный завод. В Сквородах, в панском саду вблизи каплицы находится двухэтажный дом для управляющего имением, вблизи этого дома находится фольварок, называемый «панський тік». В северо-восточной стороне села в небольшом помещичьем саду находится одноэтажный дом для прикажчика, арендатора имения.

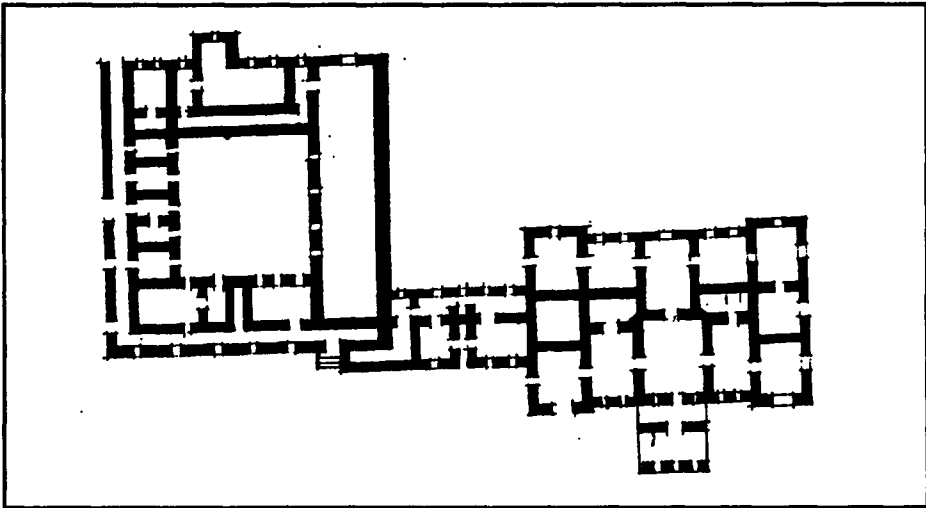
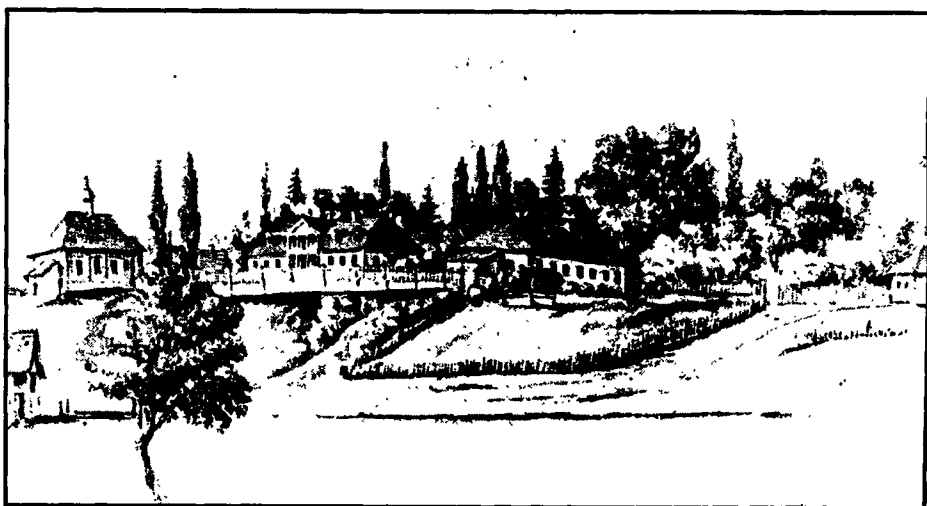

Схема плану I- го поверху палацу, (72)

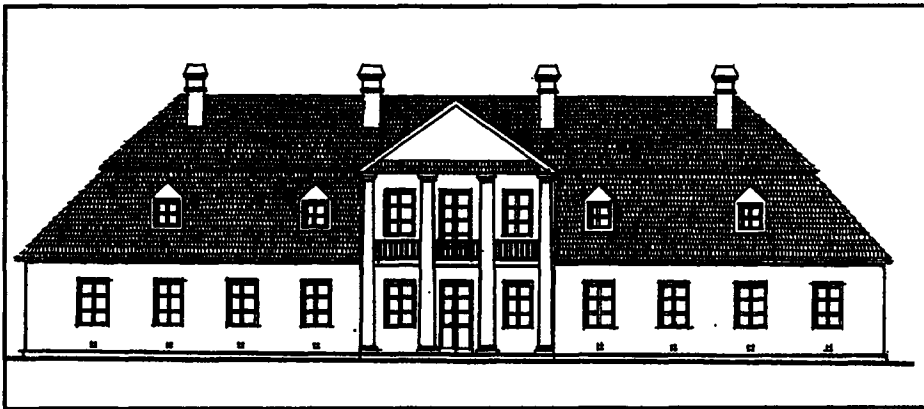

Палац.
Фото до 1914 р.

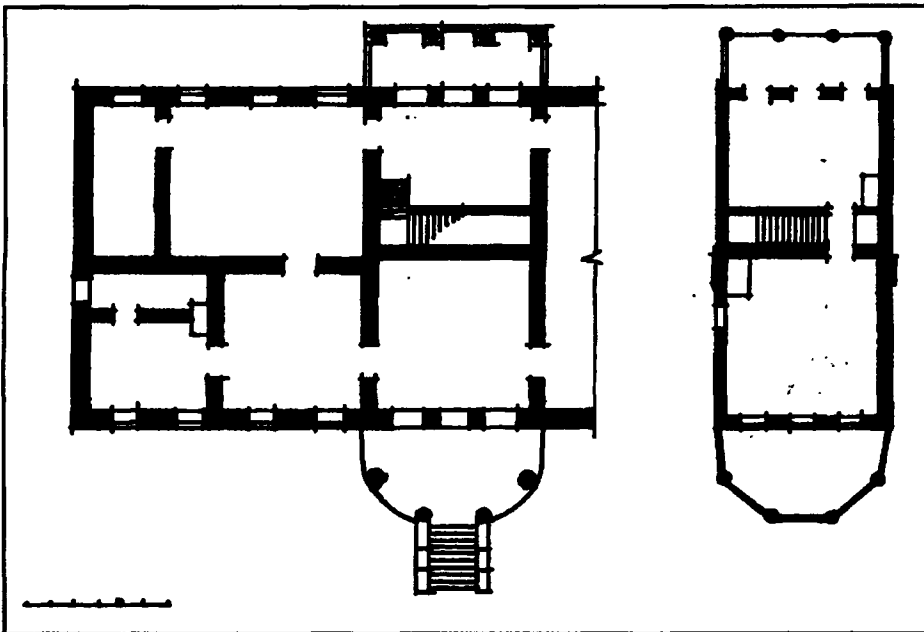
Оженин (Рівненська область)

Садиба Словицьких і костел. Мал. Н.Орди, 1862- 1876 рр., (за матеріалами MNK, 275)

Парковий фасад садибного будинку, 1923 р.
(за обмірами З.Савчинського)

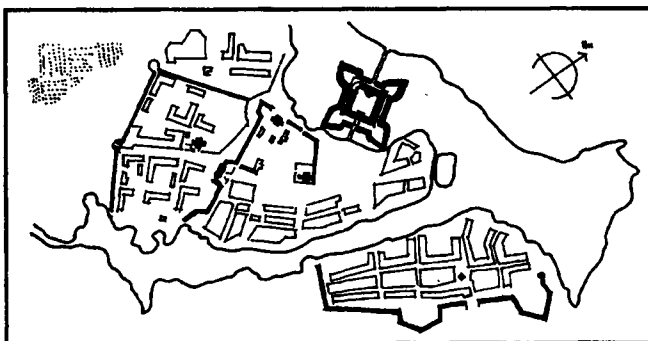
Садибний будинок. План I-го і II-го поверхів, 1923 р.
(за обмірами З.Савчинського)

Олика (Волинська область)

**Вигляд замку
зі сторони міста.
Мал. В.Шотгарського,
біля 1845 р.
(за В.Томковичем, 222)**

**Фіксаційний план містечка.
(опрацьовано за матеріалами
РДВІА, 261)**

В'їзна брама. Фото початку XX ст.

Острог (Рівненська область)

Dunin-Karwicki J. Wspomnienia Wołyniaka. - Lwów, 1897

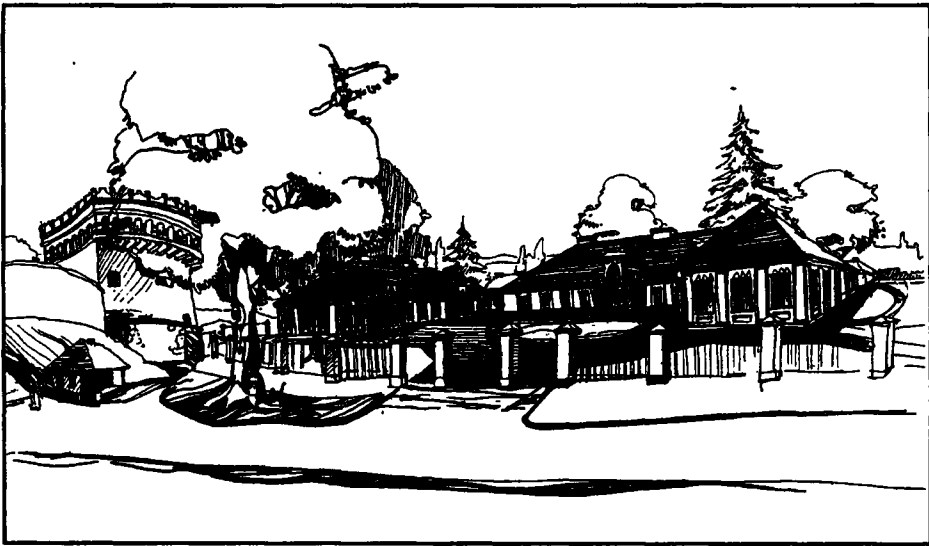
S. 33

I za życia żony, i później po jej śmierci, ks. Karol Jabłonowski zamieszkiwał w Ostrogu piękny i wygodny dom parterowy o lustrzanych szybach, otoczony cienistym parkiem i obszernymi oficynami, położony u stop staroświeckiej wieży ks. Ostrogskich i ruin gotyckiej cerkiewki panującej nad doliną Horynia.

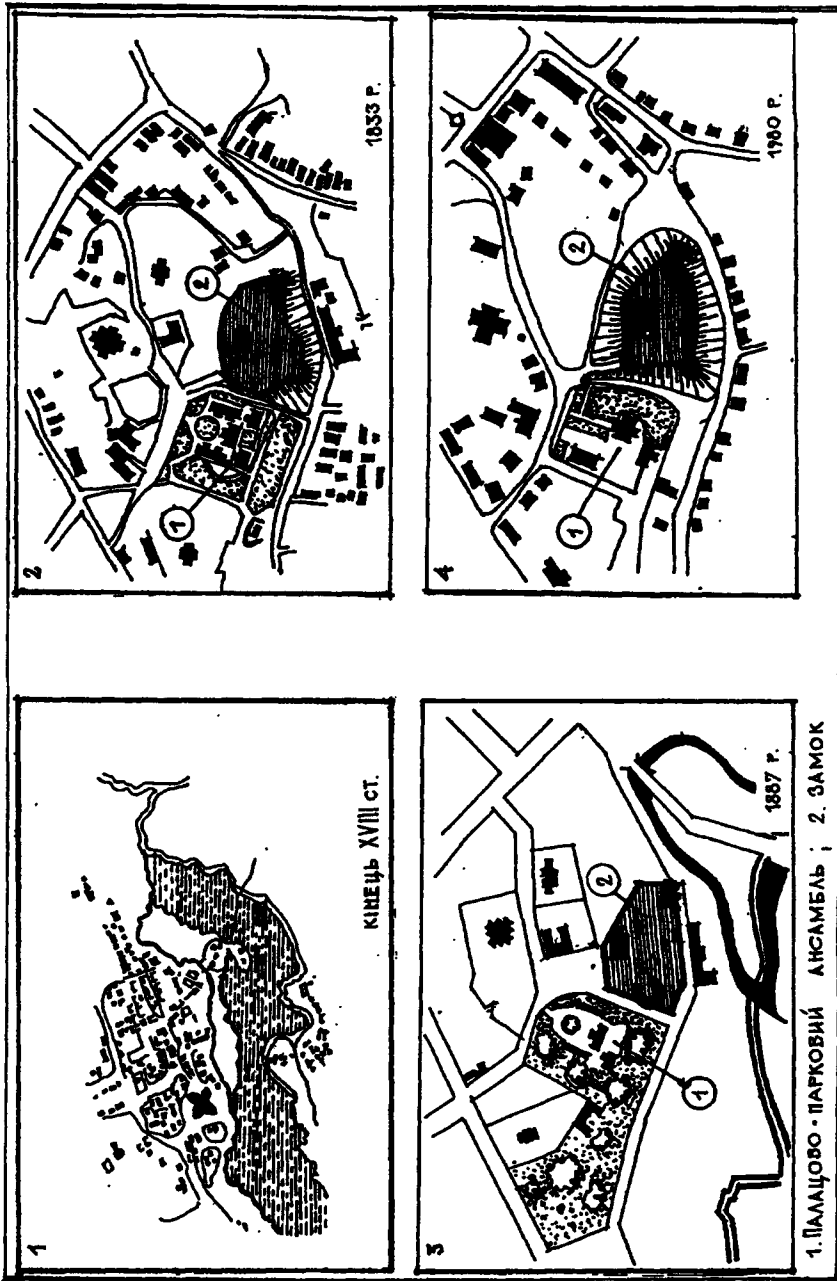
Dunin-Karwicki J. Z moich wspomnień. - Warszawa, 1901. - T. 2

S. 148

W ostatnich czasach, już po 1888 r., to jest po wielkim pożarze Ostroga, przebudowano kompletnie ów dawny dworek książąt Jabłonowskich pod górą zamkową... Dziś już się tam rozpoznać nie można. Jeden tylko ogród, ślicznie rozrosnięty w kondygnacjach na stoku góry, cokolwiek przypomina dawne czasy.

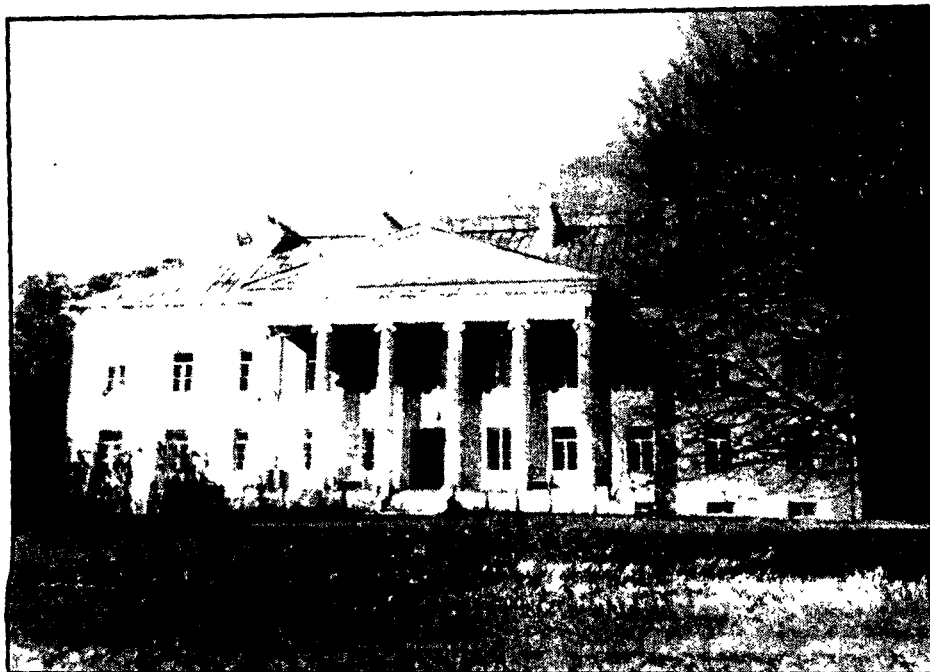
Палацово- парковий ансамбль і його найближче оточення.
Графічна реконструкція О.Л.Михайлишин.

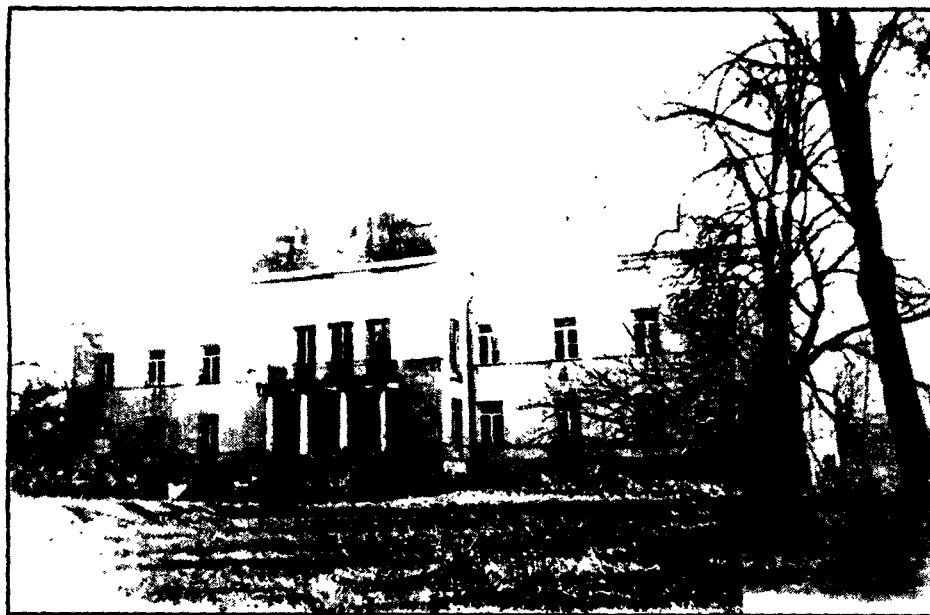
Еволюція планувально-просторової структури центральної частини міста (з палацово-парковим ансамблем)

1. ПАЛАЦОВО - ПАРКОВИЙ АНСАМБЛЬ ; 2. ЗАМОК

Острожець (Рівненська область)

Палац Ледуховських, головний фасад.
Фото 1936 р. (за матеріалами ДАВО, 234)

Палац, парковий фасад.
Фото 1939 р. (за матеріалами ДАВО, 234)

Перемиль (Волинська область)

Палац Петрушевських, вигляд зі сторони під'їзду.
Мал. Н.Орди, 1874 р. (за матеріалами МНК, 275)

Підбереззя (Волинська область)

ДАРО. Ф. 160, оп. 1, спр. 42, л. 2

Якуб Гофман

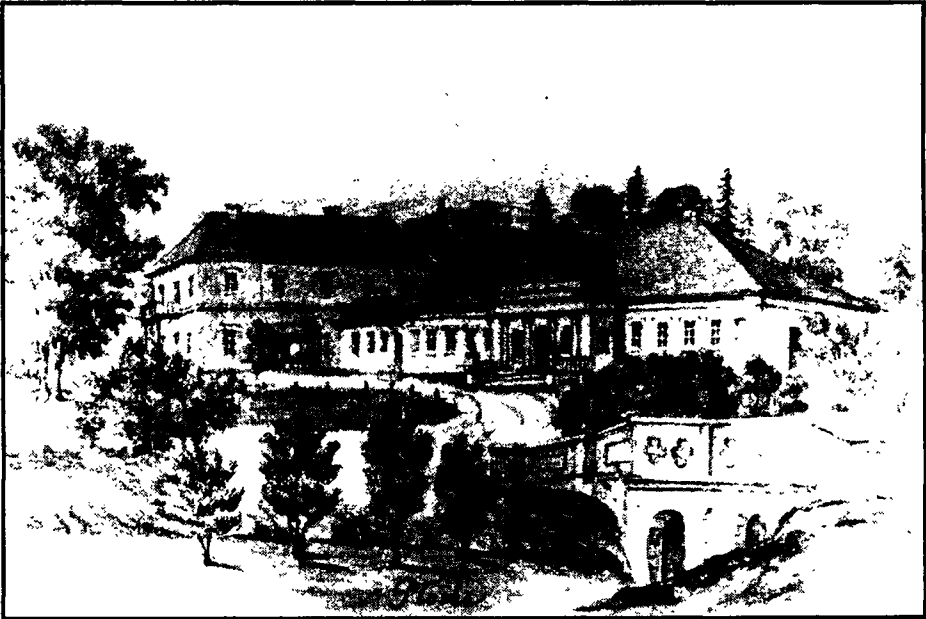
Історична довідка про масток Підбереззя Чаруківської гміни
Луцького повіту на Волині

Majątek Podberezie stanowi własność Marji z Grocholskich Zygmuntovej
Czerwińskich...

Wanda Grocholska (~ 1899 r.) zamieszkuje w Podberезiu... Stawia ładny nowy
dwor, zamiast zniszczonego już przed wieki dawnego modrzewiowego i na tle starych
pięknych drzew i alej pradiadowskich urządza śliczny ogród, a również i dochodowy
sad owocowy.

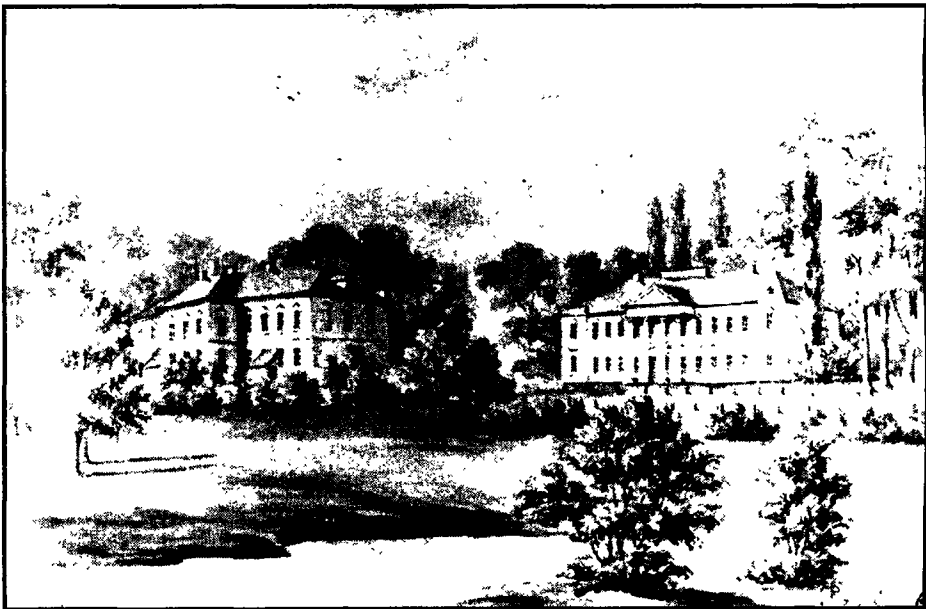
...Płonie i nowy dwor w r. 1920-m.

Плоска (Рівненська область)

Палац, вигляд зі сторони під'їзду.
Мал. Н.Орди, 1862- 1876 рр., (за матеріалами MNK, 275)

Порицьк (Волинська область)

Палац Чацьких і бібліотека.
Мал. Н.Орди, 1862- 1876 рр., (за матеріалами MNK, 275)

Pisne

Stecki T.J. Miasto Równe.- Warszawa: Druk. W.Dębskiego, 1880.

S. 22-24

Niby królik w małym Państwie, bawił się więc książę, pisząc statuta dla swoich włościan, ustawy i kodeksa dla miast i żydowskich kahalów po dobrach swoich, regulamina dla nadwornego wojska, którego trzymał więcej niż każdy inny pan w Polsce; nigdzie mu lepiej jak w Równem być nie mogło.

...Mamy pod ręką ciekawy, współczesny tym czasem plan Równego z r. 1765, przez jakiegoś zapewne budowniczego Touszera robiony.

Plan ten przedstawia nam miasto oprócz wyspy zamkowej i drugiej Wenecja zwanej, składające się z czterech części. Miasto główne, przedmieście Ostrogskie, przedmieście Dubieńskie, Wola zwane i Ekonomia albo Komissaryat. Miasto same zewsząd wodą oblane, miało daleko więcej domów, aniżeli dzisiaj; ale były to domki małe, bez porządku, bez symetrii budowane i procz jednego domu murowanego i takichże sklepów z ratuszem, wszystko pobudowane z drzewa. Kościół nawet w kształcie krzyża, stojący na placu terazniejszego ogrodu proboszcza, był także stary drewniany, równie jak i cerkiew ruska, która obok kościoła z prawej strony wznosiła się (później na tym placu osadzono jurydykę koscielną. Za kościołem i cerkwią był cmentarz).

Synagoga żydowska, także drewniana, stała w tym miejscu, gdzie dzisiejsza murowana. Ulica główna była drewnianymi dylami wyłożona, inne - błotniste.

Z miasta za bramą murowaną ciągnęła się długa grobla, która prowadziła na przedmieście Wola. Prawa strona tego przedmieścia była zabudowana chatami włościańskimi, za którymi byli folwarki duchowne (kaplicy i cmentarza jeszcze nie było); po lewej stronie na Woli, była cegielnia i cmentarz uniacki. Druga brama z przeciwnej strony miasta, prowadziła na przedmieście Ostrogskie, na którym rozkład ulic był ten, co i dziś; tam byli dworki officialistów, dworzan i chaty włościańskie z ich ogrodami; a za temi już - błota. Ulica niemiecka, brzegiem rzeki idąc, topołami wysadzona, zamieszkała była przez fabrykantów Niemców-sukienników, a oprócz ich domów, reszta placów leżała pustką. Dalej dopiero zaczynały się zabudowania włościańskie, której coraz więcej skupiały się przy ulicy Omielańskiej, gdzie stała cerkiew dla poddanych Rówieńskich i Tiutkowieckich.

Ogród zamkowy zajmował przestrzeń od komissaryatu do zabudowań ekonomicznych i dworskich; na tym całym placu żadnego więcej budynku nie było i miasto kończyło się jak dzisiaj. Lasek grabowy był już dobrze zacieniony i okopany rowem.

...Domów w samym mieście było 370; na przedmieściu Ostrogskim - 103; od drogi Międzyrzeckiej do Tiutkiewicz i młyna miejskiego - chat - 160; na Woli - chat 50. Wogóle w całym Równem - domów 683.

Stecki T.J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki.- Kraków, 1898

S. 26-58

...Odtąd (z r. 1723, kiedy jego wykupił Jerzy-Aleksander Lubomirski) zaczyna się nowa era dla Równego. Zaraz też po nabyciu Równego, książę Jerzy wziął się do przebudowania dawnego zamku, doszczetu spalonego 1694 r...

Lecz zamek, a raczej pałac, na taki bowiem go przerobiono, znosząc strzelnice i wszystkie akcesorya warowni, dokończonym dopiero został przez syna wojewody, ks. Stanisława, który dzieląc się majątnością z bratem Józefem, otrzymał na swoją schedę

między innymi dobrami i Równe 21.11.1738 r.

Zamek ten czy pałac - trzyma bowiem coś pośredniego między jednym a drugim, choć pewnego charakteru i cechy starożytnej mu nie brak - w pierwiastkowym stanie swoim od owego czasu, do dziś dnia dotrwał. Herby Lubomirskich i Pocejów (z tego bowiem domu była zona ks. Stanisława w pięknej armaturze boki budynku ozdabiające i teraz świadczą o swych odnowicielach. Sam gmach z dwoma naprzeciwległymi oficynami, zbudowany jest na wyspie i opasany był nierówno czworobocznym wałem; w nim na przodzie od miasta była brama murowana, po rogach której wznosiły się dwa nasypane bastiony. Od bramy prowadził dwudziestołokciowy most; gdyż w tem miejscu wyspa kanałem jest przecięta. Dalej szła droga kręta przez przedzamkowy szaniec; a na drugim końcu wyspy był most zwodzony, prowadzący do miasta. Od południa był drugi most zwodzony; za nim - ogrody poprzerzynane kanałami, zabudowania dworskie i prochownia; w lewej stronie ogrodu znowu murowany most prowadził na przedmieście.

...Przy obydwóch mostach zwodzonych stali dzień i noc w pełnym rysztunku Jańczarowie na koniach, w halabardy ozbrojeni, których obowiązkiem było asystować przybywającym i odjeżdżającym gościom pańskim. A tych gości w zamku, nie licząc stałych rezydentów, co dnia jak nabił; codziennie też były uczyty, muzyka, tańce, stoły otwarte, rzeciste kelichy, spełnoine przy ogłosie młozdzierzy i jańczarek; w ogrodach i po kanałach iluminacje, ognie sztuczne.

...Ks. Józef Lubomirski lubił Równe nad wszystko, budował, tylko przerabiał w mieście, w zamku i w ogrodzie. Największe jednak działalność różwinał książę kasztelan w przyozdobieniu i przerobieniu dawnego zamku rówieńskiego, ostatecznie na pałac wtędy przekształconego i w uzrządzeniu wspaniałych ogrodów. Książę miał smak wykształcony, jak większa część panów ówczesnych, przesiakły był cudzoziemszczyzną, otoczył się więc wszelkiej narodności przybyszami. Malarz Villani z Włoch sprowadzony, przyozdobił wtenczas ślicznymi freskami ściany i sufity w całym pałacu. Drugi malarz Lukaszewicz, robił portrety książąt i sławnych ludzi i niemi upiększał ściany gmachu; sztukatorowie jakby koronką, jakby zdobiliłi gzemsy, sufity w pokojach i w przesłizne herby i emblematy ubierali galerye i zewnętrzne ściany pałacu. Staw wielki, po którym rozrzucone baty wozili goście, poprzedzanych przez muzykę nadworną, nanowo wówczas został oczyszczony z sitowia i zarośla; szklil się jak zwierciadło. Przy starych bastyonach nad wodą, na których urządzono altanki, były przystanie; a po całym ogrodzie rozrzucono kamienne posągi, hustawki, karuzele, kregłarnie i t.p. cacka i ozdoby, mających służyć dla rozrywki gości.

Sam ogród w angielskim guście, urządzał rodowity, sprowadzony znad Tamizy anglik, budowniczy Bourguignon, który też pobudował wspaniałe cieplarnie, napełnione rzadkimi roślinami, trebhauzy, ananasarnie i założył mały topolowy lasek po drugiej stronie ulicy, który połączył z ogrodem, misrernym tunelem podziemnym. W tym topolowym lasku, w kształtnej piramidzie uzródzona była kuchenka, jadano tu podwieczórki, wyprawiono ulubione ludowe zabawy, zażyńki, obżyńki.

W ogrodzie przytykającym do mostu, a napełnionem także mnóstwem rzeźbionych posągów mitologicznych, bostw kamiennych, urn, wazonów i pomników rzeźbionych przez sławnego Leblasa, aż z Oleska tu sprowadzonego, - był drugi letni pałacyk także przeznaczony dla dworskich zabaw; stał on tu długo i dopiero niedawnemi czasy, zastąpił go dom drewniany, miejscowego lekarza. W dużym murowanym budynku, który niegdyś za księcia Stanisława miał przeznaczenie ujezdzalni, urządzono teatr, który z początku służył tylko dla wędrownych aktorów a następnie na stały pod dyrekcją komika Milewskiego, persyonowanego przez książąt był zamieniony.

W 1817 r. książę kasztelan życie skończył, a Równe dostało się jego synowi Fryderyku. Nie lubił książę wspaniałego swego pałacu: glucho i zimno mu było w tych pięknych salach. Ks. Fryderyk zbudował na górze za miastem kształtny domek i otoczył go ogrodem, potem przeniósł się tam na mieszkanie z pozostałą rzeszą zabytków domowych. Odtąd pałac był opuszczony: Lubomirscy już nigdy wrocić do niego nie mieli; aż popadł w ostateczną ruinę. Ofiarował książę gmach ten dla ministerium oświecenia, miano don przenieść szkoły, ale nie przyszło do tego.

Dunin-Karwicki J. Przejazdki po Wołyniu. Obrazki z przeszłości i teraźniejszości.- Lwów, 1893.

T. 2, s. 27

Wyjechaliśmy więc w ulicę topolową tak nazwana od niebotycznych topol nadwiślańskich... Grupa drzew, okolonych eleganckimi sztachtetami, piękne utrzymane trawniki i dywany kwiatowe, w górze naprawo ładna półokrągła weranda z markizą, tonące w zieleni, i żwirem wysypane drogi, prowadzące widocznie do podjazdu. Wyróżniało się to tak pewną cechą dobre zrozumiałej elegancji i komfortu od zwykłego malomiasteczkowego pomieszkania. Nazwałem to "Górka".

ДАЖО. Ф. 178, оп. 51, спр. 7.

A. 427-429

Opisanie stanu Kościoła parafialnego w Mieście Powiatowym Równe
... Pod tytułem Niebowzięcia Najświętszej Maryi Panny y S. Michała Archanioła
nie konsekrowany, lecz tylko Roku 1793 dnia 1 Januarza...
Fundowany zaś nayprzod Roku 1548 w miesiącu Wrześniu w zamku
Ostrogskim przez Beatę z Koscielca Ks. Ostrogską...

A. 461-463

Opisanie Kościoła, Cmentarza y Dzwonnicy

Kościół murowany Krzyżowy z kaplicami o filarach... z pobożności y hajnej szczodrobliwości Jechmościów Ksawerego Aleksandra Jozefa y Michala Lubomirskich... Klucza Rowińskiego dziedziców..., jeszcze nie dokończony, dla odprawienia jednak nabożeństwa dosyć sposobny i przybrany.

Długości wewnątrz łokci 52.5, szerokości 27. Zewnątrz zaś z murami długości łokci 56, szerokości 35, faciatą między Połnocą a Wschodem stojący, a Wielkim ołtarzem między Południe y zachód obrocony, na groncie czyli Miejscu zarowie zwanym z Grobami czyli lochami pod całym kościołem, w którym już od lat kilkunastu ciała zmarłych grzebione nie bywają, w tym kościele na miejscu wielkiego Ołtarza nad oknem Obraz S. Michała Patrona tego Kościoła y Parafji. W oknie Statua rżnięta Pana Jezusa Ukrzyżowanego z trzema gwiazdami na rękach i nogach... Niżej tego Krzyża w Ołtarzu Adamaszkiem Karmazynowym przybrany, pod Baldachinem materyalnym Obraz Najświętszej Panny na ręku lewej Pana Jezusa trzymająca, na drzewie malowany od Jana Czarnokonicza i żony jego Reginy Lwowskich Janczarów ofiarowany, a przez ks. Szymona Drzeskiego Proboszcza Rowińskiego do Kościoła wprowadzony od Roku 1650 dnia 15 gbra w wielkim uszanowaniu od wiernych Chrystowych będący y Wotami ozdobiony - Sukienką Srebną Marcypanowej Roboty miejscami pozłacaną, Koronami pozłacanymi z Koralikami czeskimi, oraz Bentem takimże przybrany...

...Nad chorem Muzycznym okno także wielkie jedno, a w kaplicach na Dole okien

wielkich ze szkłem Dębowych cztery, kratami opatrzonych inne zaś okna górne, ponieważ szrodkiem Kościoła, jeszcze sklepienia nie masz, bo tylko sufit z Tarcu Biało-malowanych dany dla tego są zasłonięte i jeszcze nie pokążone...

...Z boku epistoły Drzwi sosnowe proste za którymi zakryta murowana z dwoma oknami wielkimi, kratami żelaznymi opatrzonemi wybielona...

Obrazy

1. Obraz Najświętszej Panny z Panem Jezusem na drzewie malowany od Jaśnie oświeconej Beaty z Koscielca ks. Ostrogskiej Wojewodziny Wołyńskiej y Elżbiety ks. Ostrogskiej jej córki ofiarowany z portretami tych że fundatorek obydwóch przy końcu obrazu w sukience drewnianej wyzłacanej z Koronami srebnymi i kamieniami prostymi kolorowemi przybrane.

2. Obrazów św. Jana Chręściciela dwa.

3. Obrazów św. Jana Niepomucena dwa.

4. Obraz św. Jana Kantego jeden.

5. Obraz św. Kazimierza jeden.

6. Obraz św. Katarzyny jeden.

7. Obraz św. Tomasza Apostoła.

8. Obraz św. Eustachiusza Męczennika.

9. Obraz św. Tekli Panny Męczenniczki.

Portrety

1. Jaśnie oświeconych Anny de Odnoweyz Kostczyny Wojewodziny Sandomirskiej.

2. Stanisława i Honoraty Lubomirskich wojewodów Kijowskich y Rozalii Panny ich zmarłej córki.

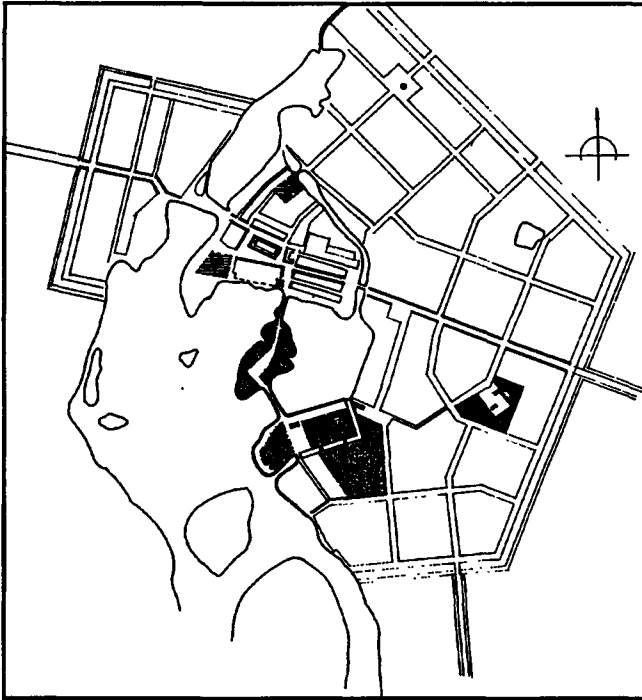
3. Jaśnie Wielmożnych Karola i Antoniny z Jełowickich Niemiriczów oboznych Wielkiego ks. Litewskiego.

4. Antoniego Wołowicza Biskupa Łuckiego, Adama Woyna Oranskiego Biskupa Beluieńskiego.

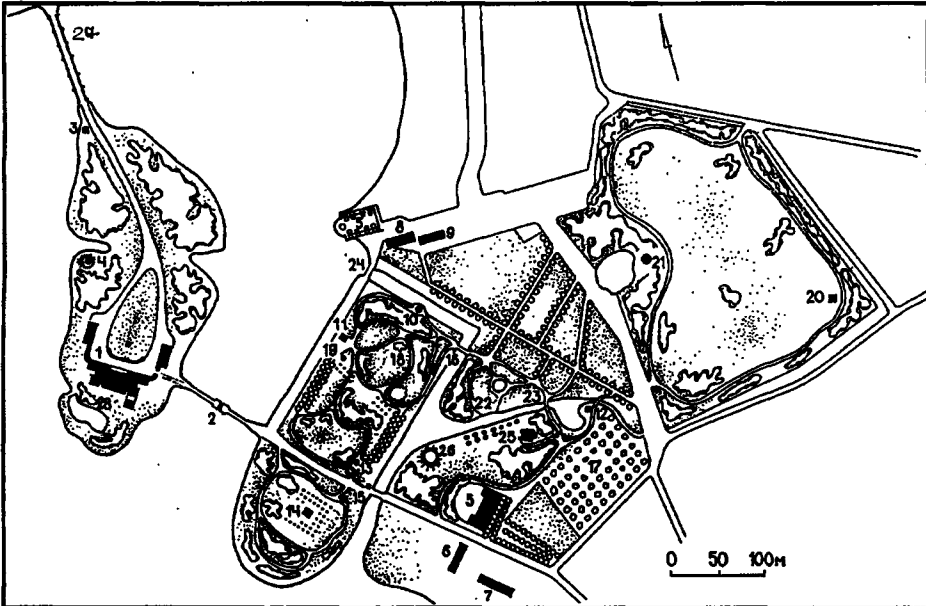
W całym kościele dolne sklepienie jest dane. Posadzką kwadratową do czasu pokryte w kaplicach zaś dolne i górne sklepienia pokończone i po większej części Posadzka ceglana jest w nich dana. Kościół z skarbcem, zakrytą y kaplicami, cały gąkami pobity jeszcze ab extra niewybielony, u którego facjata także gąkami pobita niedokończona.

Przy tym Kościele był przedtym Cmentarz dosyć obszerny na którym dawnej parochianów chowano lecz teraz dla powiększonej Fabryki kościoła y szczupłości miejsca Cmentarz ten tylko dla Procesyów zrobiony, od miasta zaś opodal na Przedmieściu Wola zwanym, dla grzebieńia parochian Cmentarz od kilkunastu już obrany i poświęcony zostaje, na którym kaplica murowana pod tytułem Opieki J. Jozefa, gąkami pobita, lecz jeszcze zupełnie nie zakończona, Magazynem wojskowym, już blisko 6 lat bez pozwolenia wiedzy Rządzej Kościoła zajęta.

...Dzwonnica tymczasowa na sześciu słupach dranicami pobita na której dzwonów większych trzy, a mniejszy jeden.

Проектний план
м. Ровно, 1845 р.
(опрацьовано
за матеріалами РДІА)

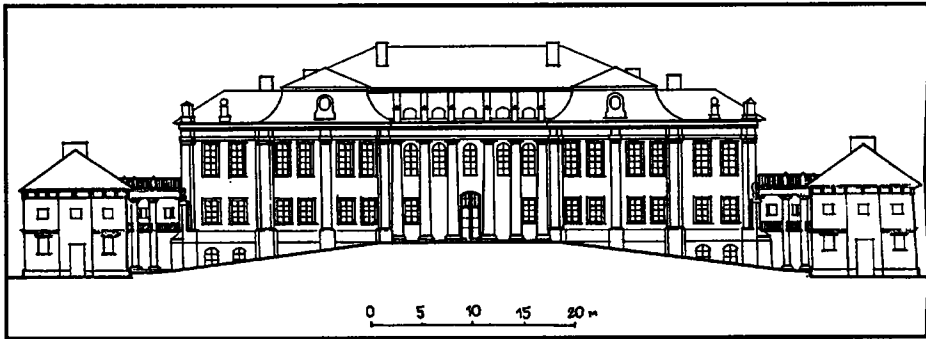

План палацово-паркового ансамблю Любомирських, кінець XVIII ст. (256)
(графічна реконструкція П.А.Ричкова):

1. палац; 2. великий міст; 3. гауптвахта; 4. китайський храм; 5. манеж; 6. конюшні; 7. каретна;
8. оранжерея; 9. теплиця; 10. ермітаж; 11. тимчасовий віттар; 12. монумент; 13. храм спогадів;
14. готичний храм; 15. англійська застава; 16. китайський міст; 17. фруктовий сад; 18. квітковий сад;
19. статуя Венеря; 20. пагода; 21. фазанарня; 22. грот; 23. англійський міст; 24. кам'яний міст;
25. руїни; 26. пагорб "Везувій"; 27. палацовий міст; 28. купальня.

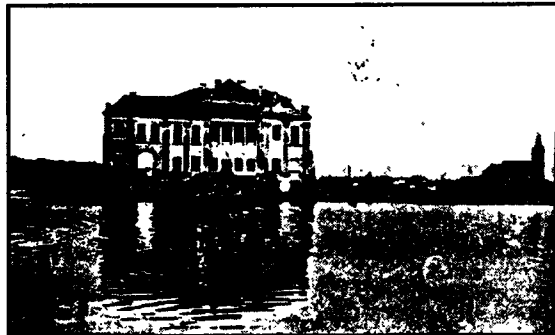

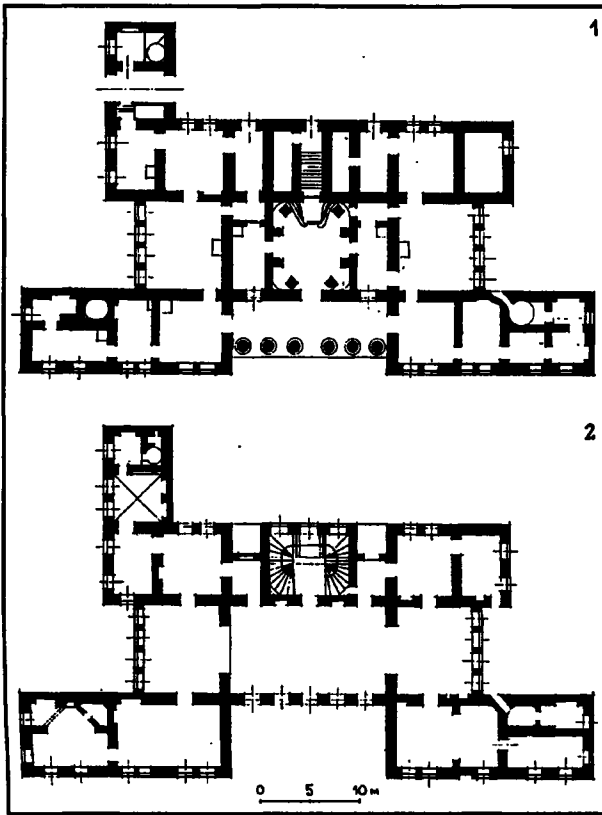
Палац Любомирських.
Літогр. А.Лянге, кінець XVIII ст. (227)

Північний фасад палацу і флігелів.
Графічна реконструкція О.Л.Михайлишин

Східний фасад головного корпусу. На
другому плані- парафіяльний костел.
Фото кінця XIX- XX ст.

Палац: 1. план I-го поверху; 2.
план II-го поверху.
Обміри 1930-х рр. (за матеріалами
ДАРО, 239)

Садба Любомирських на Гірці.
Фото 1930-х рр. (212)

Решівка (Хмельницька область)

Палац Прушинського.
Фото кінця XIX ст.

Романів (Держинськ, Житомирська область)

Руссов С.М. Волынские записки.- Спб, 1809.- 196 с.
С. 62-66.

... По сему новому разделению Волынская губерния составила из 12 городов с поветами: из семи казённых: Житомира, Владимира, Луцка, Овруча, Кременца, Ковля и Новоградволынска и пяти помещычьих: Дубна и Ровна кн.Любомирских, Заславля кн.Сангушки, Острога кн.Яблоновского, Староконстантинова Ржеускаго и многих местечек*.

(*Многие из таких местечек при первом образовании здешней губернии, как видно выше, были поветовыми городами: из них ныне достойны замечания два, лежащих в Новоградволынском повете:

первое (Романов) сенатора г.Ильинского вновь заводимое представляет в здешнем краю, как говорят тамошние жители, волшебный замок. При самом въезде в местечко вдруг открывается ряд прекрасных каменных зданий, ведущий аллеями чрез речной остров, двумя мостами соединённый, в дом великолепный. По вступлению в оный путешественник увлекается в ряд галлерей, установленных оригинальными картинами знатнейших мастеров и люстрами от полу до потолка простирающимися.- Из окна крайней комнаты, сквозь гущу зверинца, видно столькож великолепное здание, в 1808 году отстроенное для училища глухонемых. В зверинце много данселей (больших диких коз), деревянный театр, на коем друзей дому забавляют немецкие и Итальянские виртуозы музыкою, операми и другими зрелищами;

другое Любар также прекрасно отстроенный.

Ochocki J.D. Pamiętniki.- Wilno: Nakł. i druk J.Zawadowskiego, 1857.- Т. 1-3.
Т. 3.
S. 143.

Była to chwila, w której wzniósł się coraz ogromniej, obsypany дарами Cezara Pawła I, majątek jego [hr. J.Ilińskiego - O.M.] rośl nadzwyczajnie; oprócz starostwa Ułanowskiego дарowanego mu kupił księstwo Ostrogskie od jenerała Fersena, a miliony szły na wzniesienie pałacu Romanowskiego. Zwodzono meble, obrazy, marmury kosztowne, zaprowadzono stado angielskie, muzykę z wirtuozów złożoną, teatr z niepoślednich aktorów.

S. 148.

W Romanowie prawa strona pałacu i skrzydło pałacu były już na dokończeniu, umeblowane po monarszemu, muzyka wyborna, teatr doskonały, stół zastawiony przepysznie paryzkimi srebrami...

S. 347-355.

Romanów

Hr. Iliński... wymurował tu duży dwupiętrowy pałac, lecz w miejscu nizkiem i wilgotnem, obirając ten punkt dla dostatniej wody, która daje obficie rzeczka Lesna, do bardzo obszenego kanału przed pałacem sprowadzona. I.A. hr.Iliński..., szanując miejsce przez ojca obrane, na grubych ścianach dawnego korpusu, wzniósł piętro jeszcze, dodał w półkole dwa, po 150 łokci trzy piętrowe skrzydła, cały front otoczył 46 kolumnami korynckiego porządku i na nich spiera się pyszny architrav ozdobiony bogatemi sztukateriami.

Przed pałacem, na wielkim kanale, o którym muwiłem, znajduje się wyspa połączona

promem z bregiem, a na niej jak wzorzysty kobierec rozsadzone są kwiaty i niskie krzewy, między którymi trzydzieści mitologicznych posągów z białego marmuru na takich że podstawach. Od północy zasłania pałac wielki las ciągnący się daleko, od południu zaś widok odkryty: otacza go angielski ogród, napełniony marmurowymi kolumnami, obeliskami i różnego rodzaju ornamentami. Między temi znajduje się pomnik z granitu wzniesiony, nakształt piramidy, trzydzieści łokci wysoki, poświęcony pamięćce Janusza hrabi Ilińskiego, generała inspektora kawalerii polskiej... Za ogrodem zaraz zaczyna się wielki zwierzyńiec, pełen sarn, jeleni, danieli, a w nim dęby ogromnej wielkości, które ledwie trzech ludzi objąć potrafi. Wszedłszy do pałacu jest naprzód sięń dwupiętrowa wspaniała, dalej wszystkie niemal pokoje mozaikowe. Pierwsze pięć salonów od głównego wyjścia, zawierają najkosztowniejsze obrazy, pierwszych mistrzów włoskich, flamandskich i francuskich, w liczbie 295. Znajduje się tu, że wymienię tylko główne: portret księcia Oranii wielkości naturalnej przupisywany Van-Dykowi, piękny wizerunek Piusa VI papierza, przez Battoni, rycerz, figura naturalnej wielkości Rubensa, Orfeusz sławnego Dawida, wielkie widoki morskie Vernet'a, ogromny krajobraz Pousin'a, bitwa rzymska Salwatora Rosy i wiele mniejszych rozmiarów oryginałów, wartości znakomitej. Po tych pokojach następują dwa wielkie salony, mające po 63 łokcie długości, a 20 szerokości: pierwszy mozaikowy purpurowo ze złożonemi gżemsami i stukami na stropie, ozdoboiny 6 zwierciadłami i brązowym lustrem paryżkiej roboty na dwiecie świec (kosztował 1500 czerwonych złotych); w nim dwa stoły malachitowe, dwa inne z lapis lazuli; 15 posągów mitologicznych i 4 grupy marmurowe, pochodzące z Michajłowskiego dworca, współczesnego, ale nie lepszego dłuta; drugi mozaikowo zielono, zawieszony obrazami. Tu są: Samarytanka Lukasza Giordano; Trzej Królowe przy żłobie Chrystusa, Bassano, trzy części świata Tycyana... i wiele innych. Stoją tu także cztery stoliki z mozaiki florenckiej, pochodzące z Petit-Trianon, piękne kandelabry brązowe, dwułokciowej wielkości w pięknym stylu i doskonałej roboty, wyrob francuzki, przepyszne wazy porcelanowe Sewrskiej fabryki, a okna składają się z tafel zwierciadłowych z jednej sztuki pieciółokciowych. W dwóch tych salach posadzki nadzwyczaj wytwornie wysadzone marketeryą z drzewa różnego rodzaju, machoniu, hebanu, dukszpanu, cytryny, przez lat 40 nic nie uszkodzone, zachwycająca rysunkiem i wykonaniem, sufity wszędzie wspaniała sztukateriami okryte. Po salach wchodzi się do sześciu bawialnych pokojów, napełnionych wielkimi zwierciadłami, których po pięć i sześć jest w każdym pokoju, a każde z nich 5-łokciowe, tu jeszcze obrazy Dominichina, Ribejry, Spagnoletto, Berghema, Schiavone, stoliki agatowe, porfirowe, kominki z rzeźbami marmurowymi, nad kominami garnitury z porcelany Sewrskiej, kandelabry i lustra brązowe, okna wszystkie jednotaflowe, a w jednym z tych pokojów łóżko machoniowe po Ludwiku XVI. Wspaniałość monarchiczna wszędzie. Na górze, na pierwszym piętrze, znajdują się pokoje samego hrabiego senatora, przyozdobione małemi obrazami Rembrandta, Pawła Pottera; na drugim gościnne, bardzo piękne urządzone; na trzecim sala do przechadzki w czasie jesiennym i zimowym służąca, 120 łokci długa i ósmia piecami ogrzewana.

S. 353

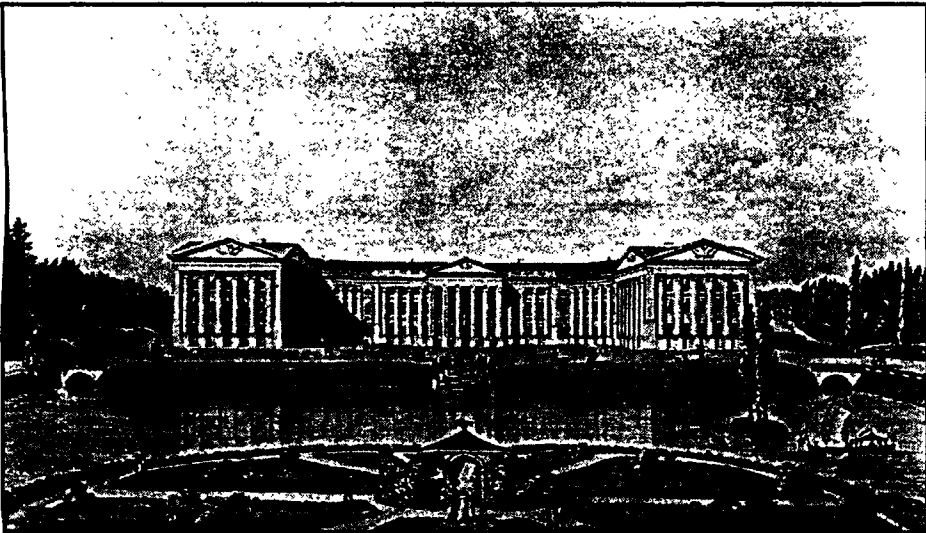
...Kaplica warta szczególnej uwagi i zastanowienia: umieszczono ją w salonie 80 łokci długim, a 25 szerokim, zapełnionym obrazami z historii świętej Starego i Nowego Testamentu. W ołtarzy jest zwierciadło ogromne w koło 10 łokciowe... Lustro u sufitu brązowe, takież kandelabry na kolumnach marmoryzowanych...

Muzyka pałacowa składała się z 100 ludzi na instrumentach grających, a 30 śpiewaków. Obok kaplicy przejście prowadzi do apartamentów hr. Ilińskiego, przez

bibliotekę 70 łokci mająca, napelniono 4000 tomów po większej części dzieł klasycznych, lacińskich, francuskich, niemieckich, polskich, bardzo pięknie oprawionych i ustawionych w szafach mahoniowych do koła...

...Dogadzając swemu upodobaniu w sztukach pięknych, do budowy pałacu sprowadzili z za granicy architektów, snycerzy, stolarzów, mozaistów, mularzy, stukatorów, złotników, kamienierzy...

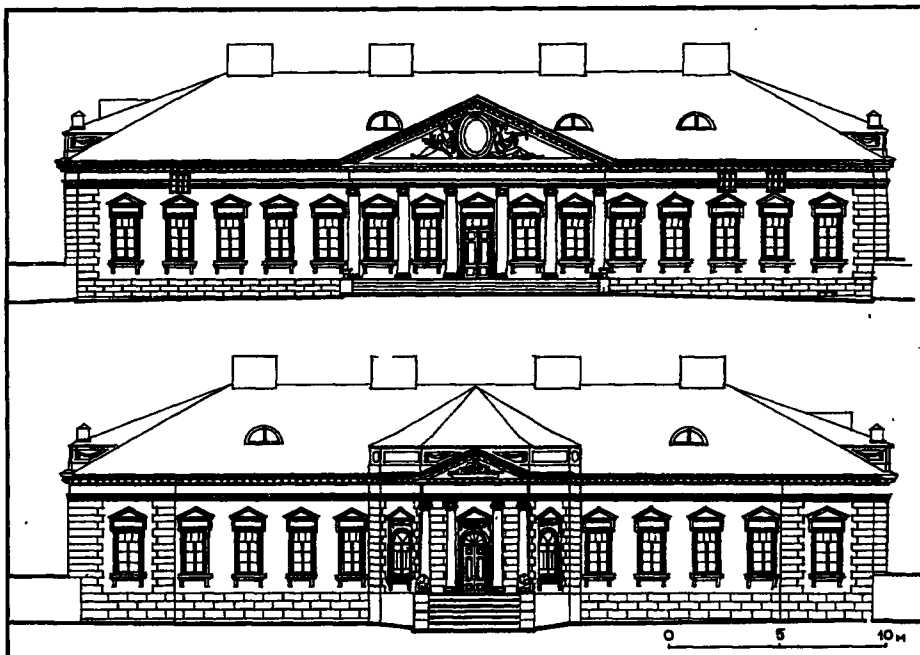
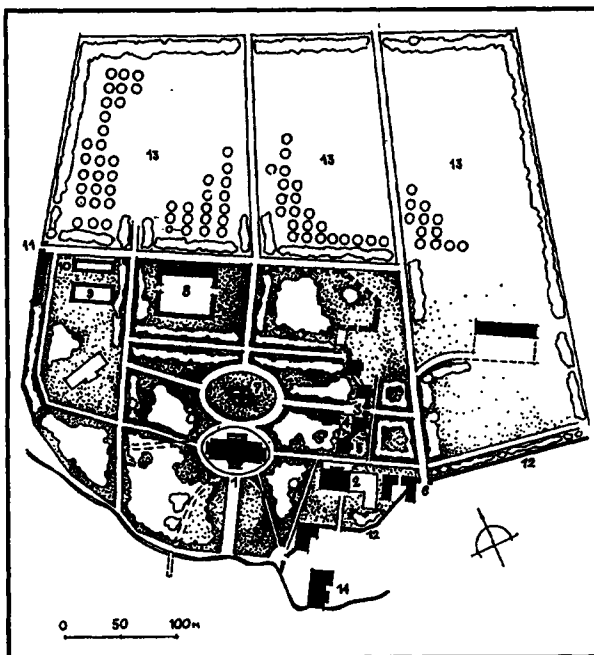
Senator miał operę włoską z aktorów sprowadzonych z Petersburga do teatru Romanowskiego, w niej odznaczali się pan Zamboni, pani Zamboni, Nercini, miał balet z cudzoziemców złożony, włosków, niemców, francuzów, między którymi celowali Mantowani i Wenderberg, oprócz tego z Wiegir sציגנאל jeszcze operę niemiecką. Liczna i bardzo wspaniała garderoba teatralna była z Wiednia, a wiedle potrzeby uzupełniała się na miejscu.

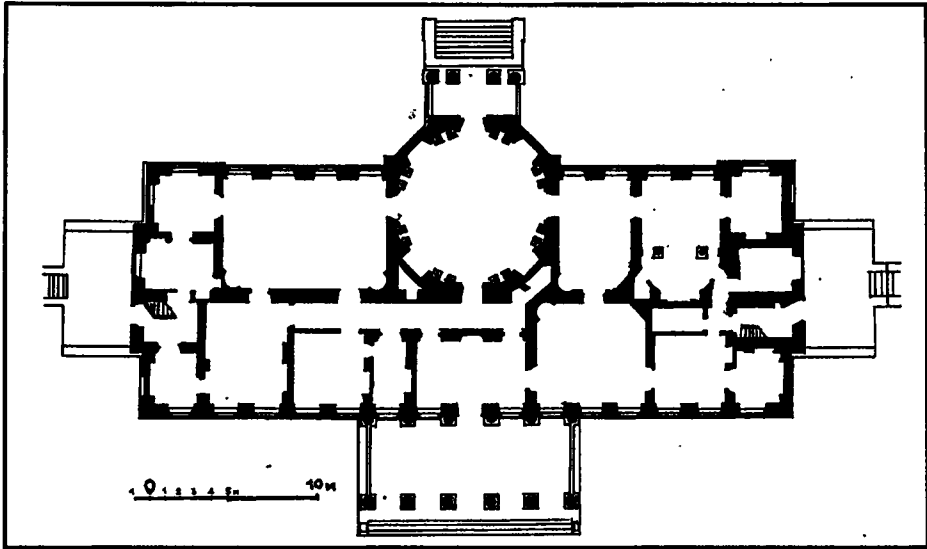
Загальний вигляд палацу. За літогр. Ю.К.Вільчинського
(за матеріалами НДІТІАМ, 254)

Самчики (Хмельницька область)

- Палацово-парковий ансамбль,
сучасний стан:
1. палац (поч. XIX ст.); 2. флігель ("старий палац", поч. XVIII ст.);
 3. графські ворота (кінець XVIII ст.); 4. флігель (кінець XVIII ст.);
 5. "китайський павільйон" (поч. XX ст.); 6. ворота головного входу (поч. XX ст.);
 7. фонтан (поч. XX ст.); 8. "сад в мурах"; 9. колишня оранжерея;
 10. склад; 11. ворота входу зі сторони лісу; 12. мур;
 13. територія вирубаного саду;
 14. млин.

Палац, північний і південний фасади.
Обміри інституту "Укрпроектреставрація", 1989 р.

План палацу.

Славути (Хмельницька область)

Палац Сангушків і парафіяльний костел.
Мал. Н.Орди, 1874 р. (за матеріалами MNK, 275)

Sławuta // TI.- 1873.- T. 11, S. 316

Dawna własność i rezydencja ks. Sanguszków, Sławuna, mogła by wybornie posłużyć za przedstawicielkę rzeszty majątności tego domu, po Wołyniu rozrzuconych; ogólną bowiem charakterystyką posiadłości Sanguszkowskich, którą między innymi tak nam ładnie skrzესli Kraszewski.

Na wyniosłem zaś wzgorzu jakby dla straży nad całą tą pracowitą osadą zasiadały wspaniały książęcy pałac, a piętrowa oficyna, murowanymi zabudowaniami gospodarczymi, stajnia, mieszcząca carskie konie i groble. Nad brzegiem rzeki ciągnie się ogród spacerowy, gdzie kiedy niekiedy wędrowna trupa aktorów lub akrobatów daje przedstawienia. Zakład mechaniczny, obszerne plantacje buraków, oraz fabryki sukna, cukru i papieru, których wyroby w całym kraju są znane... podniosły dobrobyt kilkudziesięcioletniej ludności, osiadłej w majątkach ks. Romana i okolicznych wioskach.

Wspaniały pałac tutejszy nie posiada prawie żadnych kosztownych pamiątek, gdyż te niemał wszystkie do Zasławia przewieziono. Biblioteka posiada bogaty oddział teologiczny, zbiór kronikarzy polskich, miniaturowych rękopisów, starych broszur...

W apartamentach ks. Romana można widzieć zbiorów starej broni, kilka chorągwi szytych na atlasie, śliczne akwarele i srebrny krzyż, bardzo dawnej roboty.

Dunin-Karwicki J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia.- Kraków, 1891. - S. 58
Sławuta

Obszerne tutejszy pałac, zwykła rezydencja dziedziców, jest to ciężki dwupiętrowy murowany budynek, niemający żadnego stylu. Na początku bieżącego stulecia dobudowano 2 piętro, daleko niższe od pierwszego, co bynajmniej nie posłużyło ku jego ozdobie. Dwie oficyny, jedna kuchenna a druga gościnna, a dalej rajszuła i pawilon piętrowy z obszernymi stajniami... stanowiły do ostatnich lat pałacowe attencye.

Zaden więc z członków rodziny, po śmierci ks. Eustachiego, nie mieszkał w pałacu: były w nim tylko pokoje recepcyjne na parterze; 1 piętro stało prawie pustkami. Przybywających gości mieszczono na drugim.

Później od r. 1858 nastąpiło jeszcze większe opuszczenie pałacu sławutskiego, go ks. Roman starszy, mieszkając zawsze nad stajniami. urządził sobie za kościołem wśród uroczystego gaju dębowego tak nazwany dworek. Skromna ta rezydencja, lecz urządzona z całym tegoczesnym komfortem.

Tymczasem ówczesny dziedzic sławucki ożenił się w r. 1868 z hrabianką Karoliną de Thum. Pod kierunkiem młodej, pięknej i eleganckiej kobiety, przyzwyczajonej do wygod życia światowego, rezydencja sławucka stopniowo się przeistaczała. Zasadzono mnóstwo drzewek i krzewów, formując je w klomby co już dziś daje tak pożądaną cień; wydmy piaszczyste obrocono w zielone trawniki, przyozdobione pięknymi dywanami kwiatowymi i szmerząca fontanna, używając do tego siły maszyny parowej z fabryki sukiennej. Doprowadzono wodę na wszystkie piętra pałacowe, a mnóstwo powojów przyozdobiło ganki i werandy.

Теодорович Н.И. Местечко Славута // ВЕВ.- 1893.- №3. С. 85

В 1754 г. Король польский Август III даровал м.Славуте магдебургское право. ...Заслуживает внимания в Славуте палаццо или дворец владельца кн. Сангушко, переделанный из старого дворца в конце 18 в. Он находится на открытой возвышенности. Вокруг его над р. Горынем раскинут прелестный парк. В самом дворце имеются богатая Библиотека, а также собрание разных редкостей.

Смордва (Рівненська область)

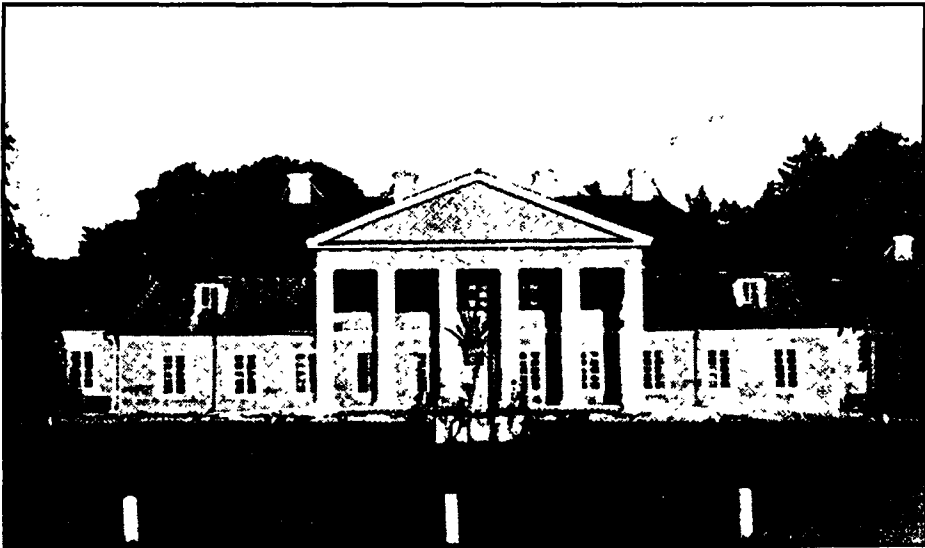

Палац Ледуковських. Головний фасад.
Мал. Н.Орди, 1862-1876 рр. (за матеріалами MNK, 275)

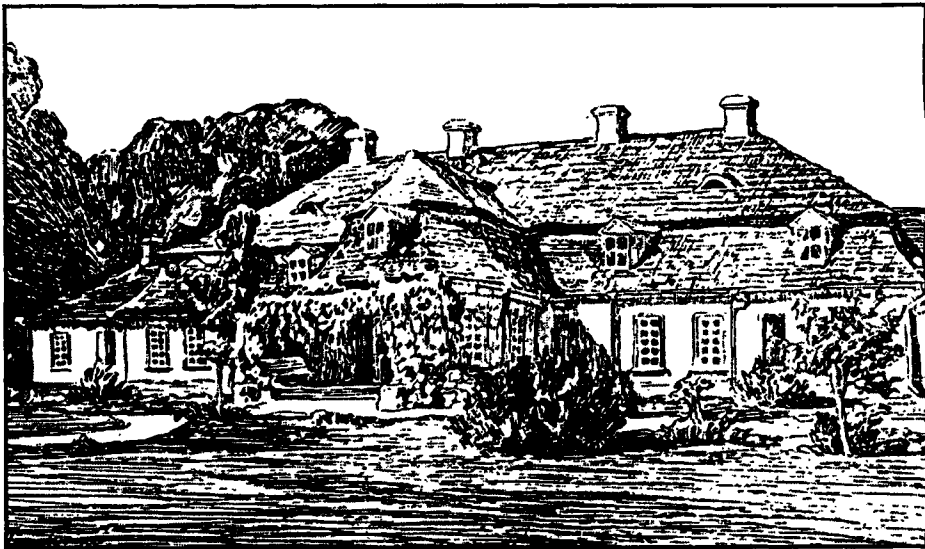

Палац Ледуковських.
Мал. Н.Орди (за матеріалами MNK, 275)

Терешки (Хмельницька область)

Палац зі сторони під'їзду.
Фото до 1914 р. (за Р.Афтаназі, 145, т. Vb)

Парковий фасад палацу, 1918 р.
(за Р.Афтаназі, 145, т. Vb)

Туричани (Волинська область)

Парковий фасад палацу.
Фото 1935 р. (з фондів ДАВО, 234)

Головний фасад палацу.
Фото 1935 р. (з фондів ДАВО, 234)

*Тучин, Великі Цепцевичі (Рівненська область),
Горохів (Волинська область)*

ЦДІА України (м. Львів). Ф. 181, оп. 2, спр. 970, л. 1-2, 11.
Інвентарний опис м. Тучина та сіл Тучинського ключа,
складений люстратором Іваном Довжанським. 1817 р.

Inwentarz

Miasta Tuczyna Cirkunferencja Zamku

Naprzód jadąc od miasta przed mostek koło młyna na stawku miejskim będącego do Przygroodka, wrota dwoiste między palamy dębowemi. Tenże Przygrodek dawnością czasów jeszcze ww Panów Podkomorzich Brzyskich, temy palami był obstawiony. Wchodząc od przygroodka do Zamku leży armaty żelaznej połowa na kamieniach, od której idąc do ... bramy, która jest wielka, na starym miejscu nowopostawiona. Na wnętrzu bramy jest izdebka z okrągłego drewa budowana... Po prawej stronie Stajnia budowana przez Jmci Piaskowskiego dranicami pobita... Na przeciwko Piwnica. Podle zaś tej piwnicy jest Budynek Stary, jeszcze za Jchmców Pp Podkomorzich zbudowany dranicami pobity...

Naprzeciwko zaś bramy nad samą rzeką Budynek za Jmci Kasztelana Wołyne zbudowany, gontami pobity, w który wchodząc sień na pomoście, izba wielka,... przy tej izbie Alkirzów dwa do letniego pomieszkania, przy tym Alkierzy bywał Ganeczek.

Przed ten budynek, przez sień przeszedszy na tył jest galerya na standarach około budynku, daszek nad nią spuszczoney.

Zamek zaś ten nad rzeką Horiawa tem w koło okopany, na którym palisady dębowe. ... jeszcze w zamku: komora, piekarnia...

A.39.2

Andzejowski A. Pamoty starego Dietiuka.- Wilno, 1914

T. 1, S. 84

Tuczyn

Siedziba woj. Sieradzkiego Michała Walewskiego.

Położenie Tuczyna dziwnie piękne. Na obszernej błoni łąk. Horyń kilku korytami zawracał się i skrytymi nurtami śliczne tworzył jeziora. Brzegi wod zarosłe rozmaitemi wierzbami, srebną i czarną topolą, przerywały jednostajność zielonej równiny.

...Pałac wojewody wielki i wspaniałej budowy. Gmach ten, nie wuttrzymał by zapewne ścisłego estetycznego względu, ale całość była gustowna i okazała. Przed pałacem obszerny dziedziniec, za nim wielka drogę, za tą znowu dziedziniec, a za nym budynek nieco od pałacu mniejszy, mający na dole stajnie, na górze porządne mieszkania. Pałac Tuczynski był może największym z pałaców Wołyńskich i poki żył wojewoda, miał ten gmach jakiś pociąg dla wszystkich: dziś... w ruinie.

S. 104

Pałac Tuczynski jeszcze i do połowy nie był skończony, dwa tylko pawilony o piętrze i jedno skszydło, w którym niewielkie dwa pokoje i ogromna oranżeria były mieszkalne. Dla niedostatku sposobnej dla bałów sali w oranżerii ułożono posadzkę, ubrano ściany w dębowe girlandy i reciste świeczniki po kątach zastawiono cytrynami, oleandrami i mirtami, umieszczono porządnie sofę i krzesła, a tam i obiad i tańce odbywać się miały.

S. 141

Pałac pana wojewody nie był jeszcze wewnątrz zupełnie skończony. Najpiękniejsza część jego okrągła sala zastawiona rustowaniami, na których sztukatorowie Probst z czeladzią około sklepienia pracował. Ale po prawej stronie, były paradne bawialne pokoje, po lewej ogromna sala jadalnia, która na ten raz i za salę do tańców służyła. Wspaniałe to były i prawdziwe senatorskie komnaty! Główny bawialny pokój, biały, mozaikowy z drzwiami i oknami, suto złocistą rzeźbą ozdobionymi. Błękitne adamaszkowe firanki u drzwi i okien, i takąż materią okryte meble biało-lakierowane ze złotą rzeźbą. Między oknami od gzymsu do posadzki zwierciadła i zwierciadło ogromne nad wspaniałym mozaikowym kominem. Przyległy gabinet o trzech parapetach, sztucznymi marmurami wyłożony z takim że kominkiem.

Firanki u okien nie było, meble złocistą materią okryte, a naprzeciw środkowego okna wielkie wienieckie zwierciadło pięknie odbijało widok na Horyń i malownicze jego okolice. Drugi pokój bawialny, był obok pierwszego, ale już w skrzydle pałacowym i z niego przechodziło się do pokoju wojewody. Niższym był od głównego, ale obszerny... Styczny był z obydwojma bawialnami, był biliardowy, malowany w piejżażę przez Burkiewicza i z niego wychodziło się do głównej sieni. Sala jadalna ozdobiona w arabeski nasladujące płaskorzeźby na tle szafirowem, nazywała się szafirowa. Oddzielała ją od paradnego pokoju nieukończona jeszcze okrągła sala, przez którą... architekt Merk zręcznie urządził, wygodny, elegancki nawet, płótnem wybity, wybielone i w girlandy dębowe wazonny przystojny przechod.

S. 232

Majątek Urbanowskich

Lubo w Polesiu, piękne jednak położenie Cepcewicz. Na wzniosłym pagorku nad Horyniem, stał ładny pałac z dziedzińcem, otoczonym od wyższej strony podziemiami, od wsi szeroką fossą, na którą most długi, porządny łączył dziedzińiec pałacowy z ulicą, z dworców oficalistów i dwoskich złożoną. Po za pałacem rozciąga się ogród częścią w dawnym sposobie ze szpalerami szrzyżonemi, częścią z dziką promenadą (jak w ów czas zwano) w dobrym angielskim guście wykonana. Srodek pałacu z piękną facją, łączyły z pawilonami dwie galerie z krytymi dachami, ustawającami przejście górne z pawilonów. Pokoje były obszerne i jak na owe czasy paradne umeblowane.

S. 263

Ks. Stanisławowa Jabłonowska... zamieszkała w Tuczynie, w pięknym dworku komisaria zwanym, który od pałacu ogród tylko oddzielał.

T. 3, s. 26

...Dom Horochowski, było istnie muzeum, muzeum bogate i gustowne. Mnóstwo malowideł znakomitych mistrzów pedzła, rzeźby rzadkie i okazałe i obfity zbiór starożytności z Herkulanum i Pompei. Liczna biblioteka, kolekcja rycin od wynalazku sztycharstwa aż do naszych czasów, toż miniatur wybranych, między którymi odznaczały się delikatnością pedzła kopię i własne utwory ręki samej hrabiny [Tarnowskiej - O.M.]. Zbiór rozmaitej broni, istotnie tylko kolekcyjnej (~ 1820 r.).

Stecki T.J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. - Kraków, 1898, S. 154

Miasteczko Tuczyn

Wprost z lasu, który z trzech stron opasuje miasteczko, wyjeżdza się na jego rynek, raczej plac duży, równy, na którego pierwszym planie mieści się kilkanaście kramików żydowskich, nieco głębiej, bieleje kościółek katolicki, biały, wysmukły, strojny, jak na wiejską świątynię przystało. Naprzeciw kościoła, o jakie tyśiąc kroków od niego odległa,

rysuje wspaniała ruina gmachu w półkole zbudowanego, ruina piętrząca się wśród chwastów, róż wysokopiennych i błuszczu, który jakby opłót dokoła. To dawny pałac Walewskich, ostatniego wojewody sieradzkiego budowa, następnie potomków jego długoletnia siedziba. Przed laty trzydziesty pożar zniszczył tę wspaniałą budowę, której już nikt potem odbudować nie myślał. Po obu stronach pałacowego gmachu szły w półkole jakby odkryte krużganki, podtrzymywane podwójnym rzędem ciosowych kolumn. Galeryja ta łączyła gmach główny z dwiema piętrowymi oficynami, do których po pożarze schroniła się rodzina wojewody, unosząc wraz z sobą bogate pałacowe sprzęty i rupiecie. Od tych smutnych, ale okazałych jeszcze ruin, kierując się drożyną, wijącą się wśród wspaniałego parku, dojrzymy aż do Horyń.

S. 167

Stary modrzewiowy dwór w Tuczynie... okazał się wkrótce dla Walewskiego za szczupły, rozpoczął więc około 1790 r. budowę nowego okazałego pałacu w Tuczynie. Gmach ten ukończył dopiero w 1798 r.

W okolicy całej pałac ten Walewskich wprawiał w zdumienie, bo też rzeczywiście ani rozmaitości, ani architektura, nie widziano jeszcze podobnej budowy na ówczesnym Wołyniu, olbzym tylko romanowski senatora Illińskiego mógł z nim iść w zawody - inne, które wyrastały w tej epoce jak grzyby po deszczu na bogatym Wołyniu, gasły przy jego okazałości. Budowniczym w Tuczynie był rozgłosny w tym czasie architekt Merk, a sztukaterją upiększał go sławny także w tym czasie Probst. Byli to samie cudzoziemcy, w kraju bowiem, pomimo że jego potrzeby z każdym dniem wzmagaly się i smak się wykształcał, o ludzi fachowych było trudno, nie znajdowano ich prawie.

...Po ukończeniu budowy pałacu, Walewski, który mu się z uśmiechem zadowolonej dumy przyglądał, wszystko zresztą stosownie do niego urządził, a więc staroświecki cieniasty ogród nad Horyniem przekształcił, z wielkim sumptem dzwignął wspaniałe młyny tutejsze na rzece mało dotąd spławnej z powodu zanieczyszczenia, urządził tamy, które ze długie na niej wielce w kraju ułatwiły, powznosił tartaki, okazałe budowe gospodarskie, jak stajnie. Wyszafował krocie, ale też i stworzył tu sobie siedzibę książęcą.

Руїни палацу Валевських, вигляд зі сторони під'їзду.
Мал.Н.Орди, 1862- 1876 рр. (за матеріалами MNK, 284)

Ульга (Житомирська область)

Chłopicki E. Od Słuczu do Bohu. Kartki z podróży // TI.- 1880.- T. 9.

S.322

Wrodzone architektoniczne upodobania i silna wola szybko przekształciły to pustkowie. Młody dziedzic Ulchy i Czartoryi z niezwykłą energią i zabiegliwością wziął się do pracy i w lat kilkanaście postawił pałac oraz budynki gospodarcze, założył ogrody, altany i orangerye. Sam pałacowy gmach dotwarzał się przez lat dwadzieścia z górą. Różnorodne style: barokko, gotycki, stary francuzki i parę pono innych, wytworzyły całość oryginalną, lechcąca oko, dają tej siedzibie wiejskiej pozor średniowiecznego kasztelu. Dodajmy do płodnych w pomysły cech architektonicznych budynku strzyżone i utrzymywane starannie przeróżne szpalery, fontannę bijącą wysoko, piękne trawniki, kwiaty i altanki odsadzone winem.

Pokoje przestronne, najczęściej przypominające szczegóły dawnych pałaców wołyńskich, pełne były olbrzymich obrazów o złocistych szerokich ramach, zwierciadeł pokrywających całe ściany, świeczników, pijaków,...., dywanów i zegarów najrozmaitszych.

Gdyśmy wyszli z mieszkalnego domu do otaczających go ogródków kwiatowych i parku, najpierw wpadła nam w oko piękna przyozdobiona w palmy, bliszcze, kamelie i rododendrony weranda, dalej rabaty kwiatowe, najbogatsza kolekcja herbatnich i szamowych róż, dywany z rozkolorowych ścielących się roślin przez ogrodnika z Warszawy ułożone podług wzorów Warszawskiego ogrodu Botanicznego, sztuczne sosnowe zarośla i altanki wielce romantycznego charakteru.

Jedną z głównych ozdób Ulszanskiej siedziby jest też samo jej położenie. Choć bowiem miejscowość ta należy do rzędu płaskich i wilgotnych nieco; wstęga błękitna rzeki wijąca się wężem wśród malowniczych zarośli parku, a na pierwszym planie cudne barwy kwiatów i powoje otaczające sutemi festonami altany oraz gospodarskie budynki - tworzą widok istotnie piękny.

Палац Прушинських.
Гравюра XIX ст. (за матеріалами
ТІ, 1887 р.)

Холонів (Волинська область)

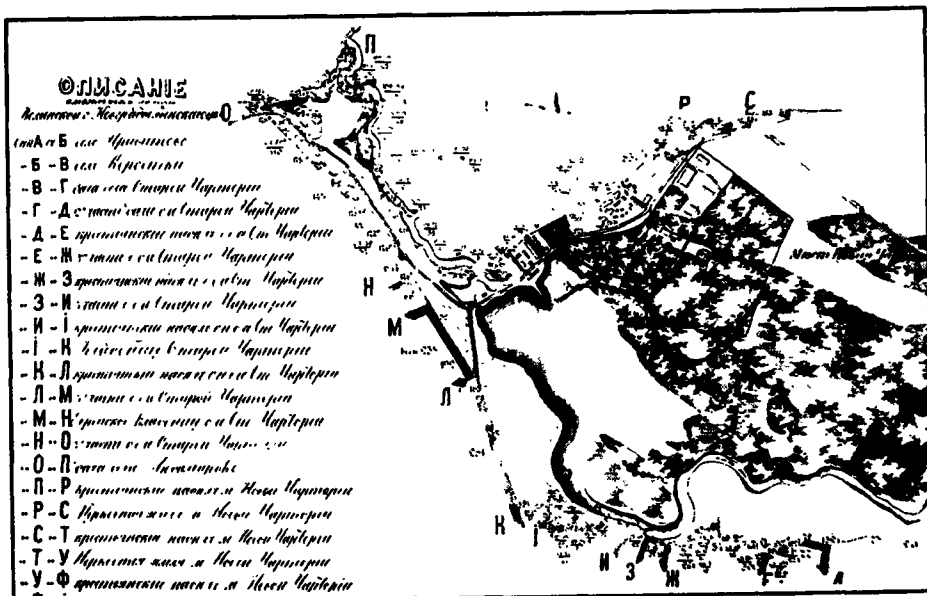

Палац Красицьких. Вигляд зі сторони під'їзду. Мал. Н.Орди, 1874 р. (за матеріалами МНК, 275)

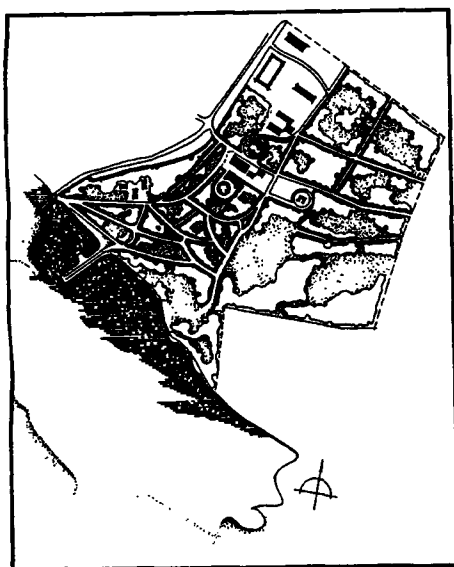
Нова Чарторія (Житомирська область)

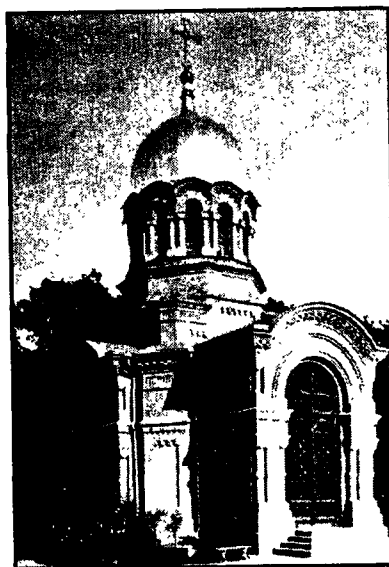
Головний фасад палацу Оржевських, ХІХ ст.
Фото 1988 р. (за матеріалами інституту "Укрпроектреставрація")

Фрагмент плану містечка, 1894 р.
 (за матеріалами ДАЖО, 247)

План палацово-паркового ансамблю
 (опрацьовано за матеріалами ДАЖО, 247)

Каплиця-усипальниця Оржевських,
 1907 р. Фото поч. XX ст.
 (за матеріалами інституту
 "Укрпроектреставрація")

Чорна (Хмельницька область)

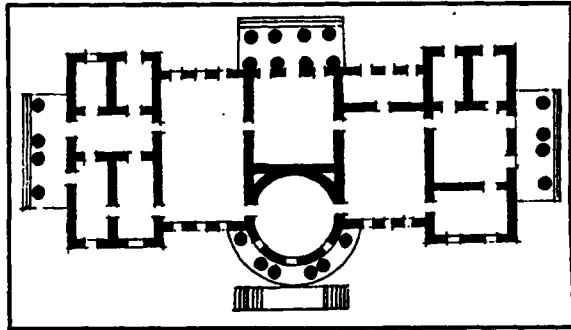
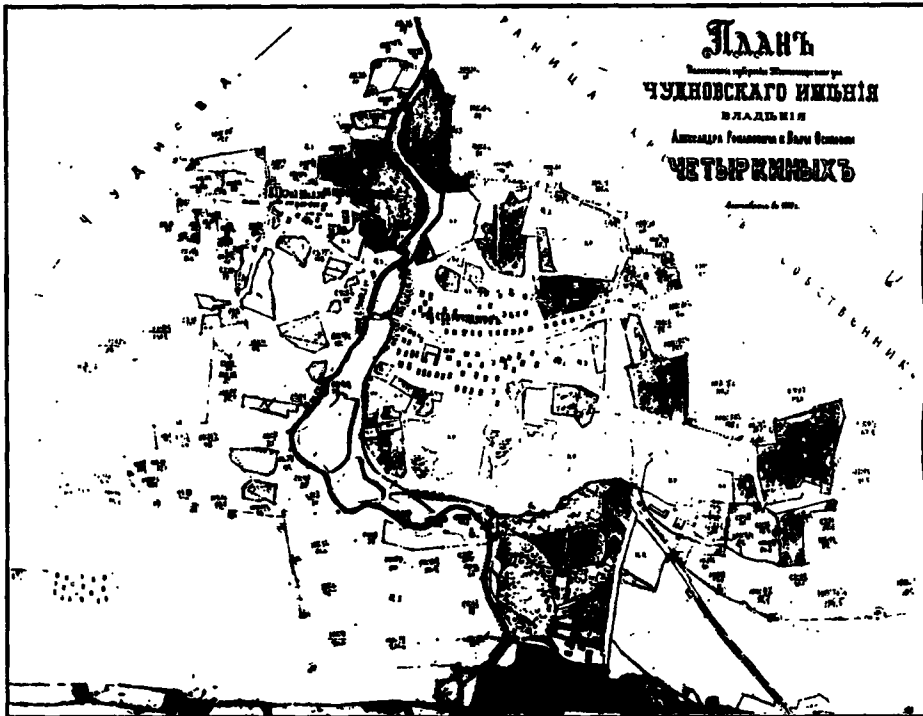

Схема плану палацу.
(за О.Пажимським, 71)

Чуднів (Житомирська область)

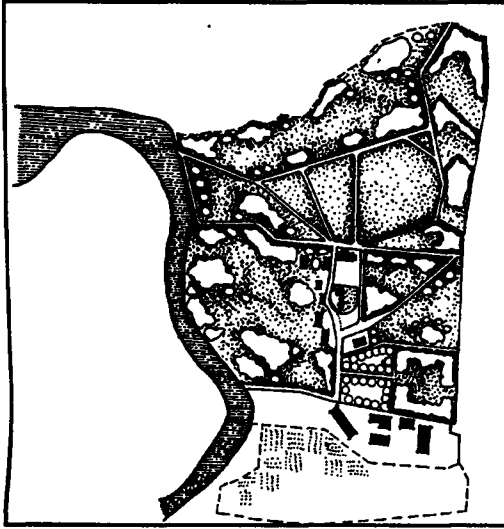
План мастку Четиркіних, 1899 р.
(за матеріалами ДАЖО, 251)

Из дорожных заметок Беляшевского (1897 г.)

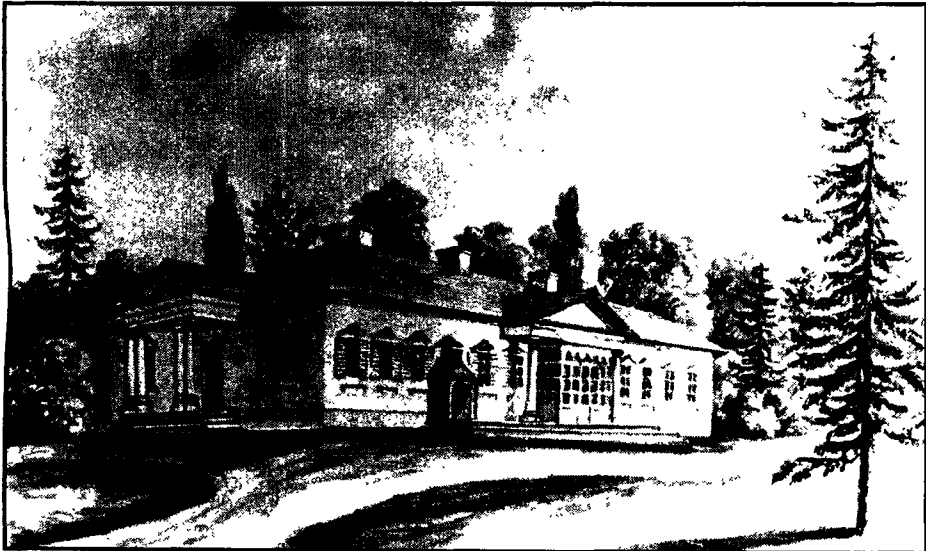
Чуднов... Усадьба расположена вдали от центра местечка, на его окраине; если ехать из Ольшанки, то с левой стороны виднеется парк, среди этого парка находится обширный одноэтажный деревянный дом. Под её руководством [владелицы Чуднова, Ольги Романовны Четыркиной - О.М.] осматриваю дом - он полон художественных предметов, перешедших вместе с домом и имением от последних владельцев Чуднова Ржевуских; в столовой, например, стоит очень старый черного дуба резной шкаф с изображением святых и латинскими надписями; зала и гостиная сплошь увешана старинными картинами, зачастую художественной

работы, да и вообще вся обстановка, включая и кровати, переносит нас к началу настоящего, а то и прошлому столетию. Целую комнату занимает старинная библиотека на иностранных и польском языках, она по всей вероятности составлена известным польским писателем Ржевуским.

Парк запущен. Из парка отправляемся осматривать оранжерею, фруктовый сад

План садиби Четыркиних, 1899 р.
(опрацьовано за матеріалами
ДАЖО, 251)

Садиба Ржевуських (пізніше- Четыркиних). Мал. Н.Орди, 1862- 1876 рр., (за матеріалами MNK, 275)

Шпанів, Невіркив (Рівненська область)

Przeddziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina.- Wilno: Gluksberg, 1841.- T. I
S. 22

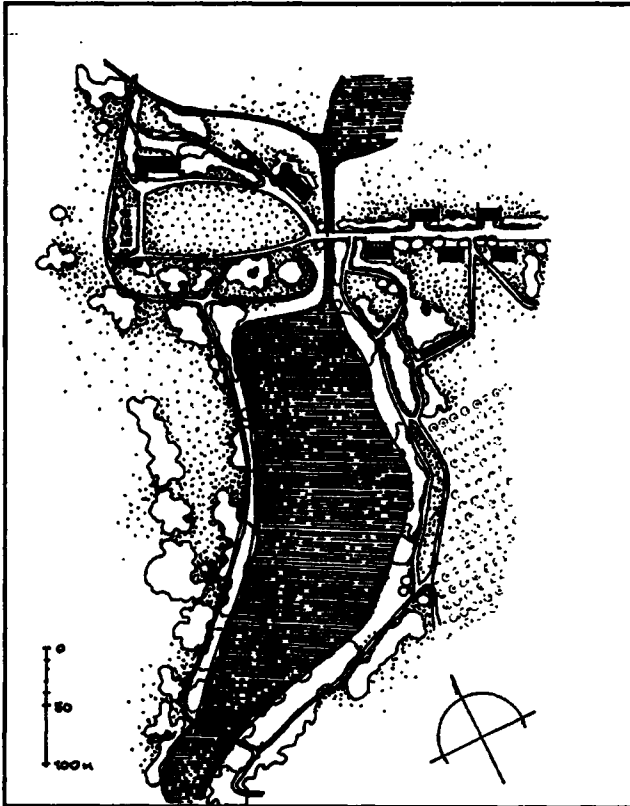
Szpanów

Kto widział Szpanów przed 15 lat a ujrzał go teraz, własnym oczom wierzyć nie chce. Stary, niezgrabny pałac wśród błota, które go nakształt wałów opasło, taka była dawna Czapliców Szpanowskich później Steckich siedziba; i tak niemiła i tak mało obiecująca, że gdy tu księżna Wojewodzina Wileńska (Hellena z Przeddzieckich Radziwiłłowa) przybyła, rzekła ta założycielka Arkadyi na piaskach Nieborowskich do swojej synowej: «I coż z tej tabakerki zrobisz?» Teraz osuszone błota przemieniły się w obszerną łąkę na której zasadzono klomby w najpiękniejsze wzory. Niezgrabny pałac jest teraz piękny dom angielski o piętrze, z kolumnadą od frontu; z trzech stron pozostałych wiją się krużganki na arkadach nakształt indyjskich verand. Brama od dziedzina na moście; z mostu widok na dwa wielkie stawy po prawej, po lewej ręce; tamten w ogrodzie cały odbija drzewa, kształtny domek ogrodnika i nowe plantacye na łące; ten otoczony amfiteatrem pagorków zaroślami pokrytych. Ogromna murawa przedziela bramę dziedzincową od pałacu, a droga okręcając się około niej prowadzi popod dwie oficyny strojny w powoje i wazonowe kwiaty aż pod kolumny pałacu.

Ze wszystkich stron ten Szpanów widać; całe okolice ozdabia.

Wróćmy do pałacu. Jak czysty, jak wykończony, jak wspaniały od dziedzina, jak

wiejski od ogrodu. Wchodzimy; sień służy za salę jadalną; za szklanemi drzwiami wschody na piętro; każdy kawałek drzewa błyszczący się połorem mahoniu. Na prawo biblioteka, pokój billardowy, salon jeden i drugi; meble gustowne, piękne sztychi, wonne kwiaty; wszędzie wygoda, smak wytworny i nowość.

План парку 1939 р.
(за Г.Чолеком
і К.Желеховською, 153)

Niewirków

Kościół tu pierwszy i najwspanialszy budynek. Minąwszy kościół, droga las przecina, po prawej stronie kilka domków ulicę tworzą, naprzód mieszkanie właściciela z żoną, dalej domek ich syna i synowej, jeszcze dalej kilka domków zamieszkałych przez członków rodziny. A wszystkie prawie domki najprostszej architektury, kryją w sobie najpiękniejsze ozdoby i sprzęty: są to chaty z przepychem pałaców. Po za domkami w lesie ciągnie się ogród Księcia; w nim pięknie drzewa, kwiaty, murawy; wody tylko brakuje.

Руїни палацу, вигляд зі сторони під'їзду.
Мал. Н.Орди, 1870 р. (за матеріалами MNK, 275)

*Інвентарні описи
стану церков, монастирів та костелів
на території Волинської губернії*

ЦДІА України (м. Київ). Ф. 442, оп. 57, спр. 207,
л. 2-6

Ведомости о зданіях древних замков, монастирей, церковей
и других строений, поступившим по разным случаям в казну
и состоящих во владении местных начальств
по Волынской губернии (1878 г.)

В Житомирском уезде:

Упразднённый в м. Чуднове Бернардинский монастырь.

Здание построено в 1813 г. и до 1832 г. было во владении бернардинов... Здание
опустошено, большей частью без дверей и окон; крыша сгнила.

В Новоградволыньском уезде:

Упразднённый Францисканский монастырь в м. Корце.

Кем построено настоящее здание и когда достоверно неизвестно; но из справок
местного исправника известно только, что на этой местности существовал уже
костёл и монастырь 4 января 1661 г. ибо этого числа и года совершено духовное
завещание князя Сангушка Корецкого, составленное в г. Китайграде.

Кирпичное. Костёл не был окончен; и передняя половина выведена только до
сводов с арками и так осталась даже без кровли. Олтарная часть кажется старее
прочих со сводами и покрыта гонтовою крышею; ныне всё опустошено, украшений
никаких не имеется, здание состоит из костёла, монастыря и флигеля служб; к
ним примыкает фруктовый сад, заросший и ныне одичалый.

В 1852 г. монастырь этот упразднён.

В Кременецком уезде:

Помонастырское Кармелитанское здание в м. Вишневец.

Построено в 1726 г. кн. М.К. Вишневецким, в ведении монахов
Кармелитанского округа находилось до 1832 г.

Каменное 2-х этажное, покрытое гонтою, без всяких архитектурных
украшений; комнат в верхнем этаже 11, а в нижнем - 14 комнат; при здании сад
фруктовый.

По Бернардинский монастырь в м. Варковичах.

Монастырь построен в 1729 г., бывшими вотчинниками м. Варкович гр.
Яковом и Мариєю Ледуховскими для монахов Бернардинского ордена; в 1834 г.
монастырь упразднён, а в 1837 г. поступил в ведение православного духовенства.

Здание каменное двухэтажное, без всяких архитектурных украшений.

По Тринитарский монастырь в м. Берестечке.

В 1711 г. здание это построено помещиком Кичевским для монахов
Тринитарского ордена.

Помонастырское здание Доминиканское в частном имени с. Невирков.

Построено в 1698 г. кн. Любомирским.

Помонастырское Пиярское здание в частном имени Домбровице.

Как полагают, монастырь основан в конце XVII в. кн. Сангушкою, но известно, что в нём в 1707 г. помещался Пиярский монастырь с духовным училищем того же ордена, а в 1832 г. с упразднением Пиярского монастыря костёл обращён в приходской Римско-Католический.

В 1707 г. был Пётр I в монастыре.

Помонастырское Бернардинское здание в частном имени в с. Кустине.

Основано помещиком Стецким в XVII в. для Бернардинского монастыря; в 1832 г. монастырь упразднён.

*Короткі біографічні відомості
про архітекторів та паркобудівничих, які працювали на Волині*

Діонізій Міклер (Мак Клер)
(1762-1853)

Садівник, паркобудівничий ірландського походження. Народився 15 серпня 1762 р. у м. Фелфілді (Ірландія). Коли М. виповнилось 16 років, вступив до академії в Дубліні, де вивчав природничі науки, особливо цікавився ботанікою. Пізніше М. навчався в Лондоні набуваючи фах "садового пейзажиста".

У 1790 р. прийняв запрошення кн. Ізабелли Чарторийської, яка перебувала в цей час в Лондоні на виїзд на три роки до Польщі для влаштування саду у маєтку кн. Станіслава Понятовського у Корсуні. До Корсуні не доїхав, так як Станіслав Понятовський на той час змінив свої плани.

Біля 1792 р. влаштував сад при палаці Хрептовичів на вул. Довгій у Варшаві. На проєкт звернула увагу Магдалени Любомирської, яка запросила М. на Волинь до Дубна, і доручила закладення саду на передмісті Палестина (1792 р.). Міклер залишився на території тогочасної Польщі назавжди, закладаючи на Волині та Поділлі англійські парки. Запроєктував і розпланував парки у Млинові Ходкевичів і Боремлі Чацьких (Рівненська обл.), Порицьку Тадеуша Чацького (Волинська обл.); працював також на запрошення Ю. Дунін-Карвицького у Мізочі та Стубло (Рівненська обл.), в цей же час займався влаштуванням відомого парку Яблоновських у Кривині (Хмельницька обл.). На Поділлі заклав парки у маєтку Собанських, Баланівці, в Ободовці (обидва - Вінницька обл.) Я.Потоцького у Сітковцях (Вінницька обл.). У 1801-1805 р. розпланував нові або реконструював вже існуючі парки для Чарнецьких в Заборолі, Холоневських в Холоневі, Кропінського у Ворончині, Катерини Плятер у Берестечку (Волинська обл.) і Горинці (Тернопільська обл.), Лашках (Хмельницька обл.).

В цей час проєктував парки в маєтках Дульських у Балабановці (Вінницька обл.) та Коженювських в Кодні (Житомирська обл.).

У 1805 р. Тадеуш Чацький доручив М. влаштування ботанічного саду для Кременецького ліцею. Цією роботою М. був зайнятий до 1809 р. У 1811 р. на кошти ліцею відбув у подорож до Росії, Фінляндії та Швеції, а пізніше - до Англії з метою поповнення потрібних для ліцею рослин і насіння.

Біля 1829 р. заклав парки у Северинові для Орловського, Чернятині для Вітославських (обидва - Вінницька обл.), Радзивіллів у Шпанові та Підлужному,

Естергазі у Городку (Рівненська обл.), Свейковських в Колодному (Тернопільська обл.).

Після 1831 р. розпланував парки у Макові Раціборовських, Собанських у Джурині, Дембовських у Гармаках, Комарів у Курилівцях (обидва - Хмельницька обл.), Грохольських у П'ятничанах, Чацьких у Серебнинцях (обидва - Вінницька обл.).

Одна з найбільш пізніх робіт - парк у Ковалівці для Болеслава Потоцького (Вінницька обл.).

Свої парки М. поєднував з далекими пейзажами, включаючи в композицію просторі газони і водні плеса, а також вміло зкомпоновані групи дерев та кущів. Оригінальні і мальовничі парки М. брали за основу передусім красу природи, малі архітектурні форми М. застосовував дуже помірно.

Помер у 1853 р у Дубно (Рівненська обл.).

Домінік Мерліні (1730-1797)

Домінік Мерліні народився у 1730 р. в місцевості Каstell біля озера Лугано в Італії. В молоді роки емігрував до Польщі (біля 1750 р.).

Прибувши до Варшави, отримав підтримку у родини Фонтана, один з членів якої - Якуб Фонтана - був у цей період королівським архітектором.

У 1761 р. стає королівським архітектором при дворі короля Августа III, пізніше - з 1764 р. - Станіслава Августа (Понятовського); після смерті Якуба Фонтани у 1773 р. призначений архітектором Речі Посполитої.

Велику кількість робіт здійснено для польського короля Станіслава Августа, серед яких найбільш значними спорудами у галузі резиденціонального будівництва були: перебудова Уяздовського замку (1766-1771), будівництво павільонів у парку резиденції в Лазенках (1774-1778), проектування і керівництво роботами по оздобленню інтер'єрів у Варшавському замку, з 1784 р. і до кінця правління Станіслава Августа будував палац на острові в Лазенках.

На Волині працював у 1780-х роках формуючи інтер'єри замку Острозьких-Любомирських у Дубно, зокрема провадив будівництво круглого бального залу, оточеного по колу колонами коринфського ордеру, в композицію приміщення були включені конхи, завершені сферичним кесонованим склепінням.

Д.Мерліні реалізовував також власні проекти видовищних та костельних споруд.

У творчості архітектора прослідковується тенденція синтезувати у створюваному архітектурному образі будівель, зокрема палацових, композиційні прийоми та елементи, притаманні пізньому бароко, палладіанізму та академізму (як ранньому прояву еkleктичних тенденцій у кінці ХУІІІ ст.).

Ефраїм Шрегер (1727-1783)

Ефраїм Шрегер народився у 1727 р. у м. Торунь (Польща). У 1743 р. приїздить до Варшави для вивчення архітектури і математики. З 1753 р. є королівським будівельним кондуктором.

У 1765 р. польський король Станіслав Август відсилає Е.Шрегера, як першого свого стипендіата у галузі архітектури, до Італії (Рим, Помпеї, Геркуланум).

Архітектор отримує завдання розробити в Римі проект декорування парадних залів для Королівського палацу у Варшаві.

Протягом 1768-1770 рр. зодчий виконує проект оздоблення Залу для балів в Уздовському замку.

Серед найбільших його робіт у галузі резиденціонального будівництва на території Великої Польщі - перебудова Блакитного палацу Чарторийських в Варшаві (1772-1773) та будівництво палацового ансамблю у Мокотові для Ізабелли Любомирської (біля 1776-1782).

Діяльність Е.Шрегера на Волині пов'язана із проектуванням палацових ансамблів у Лабуні (Хмельницька обл.) для Стемповських (1775) та Млинові (Рівненська обл.) для Ходкевичів (1782). За композиційним вирішенням обидва ансамблі відносяться до групи палладіанських.

Генрик Іттар

(1773-біля 1850)

Генрик Гіацинт Сальватор Іттар народився в Катанії (Мальта) в сім'ї архітектора Стефана Іттара.

Архітектури навчався у Римі, звідки у 1809 р. прибув до Дубна. Т.С.Ярошевський та А.Роттермунд вважають, що Г.Іттар назавжди залишився на Волині у 1815 р.

Протягом 1815-1830 рр. працював, перебудовуючи палац Радзивіллів у Шпанові (Рівненська обл.) - палацу надано нового внутрішнього та зовнішнього оздоблення, перебудований палацовий флігель.

У 1827-1830 рр. Г.Іттар виконав проект і керував будівництвом та роботами по оздобленню головного житлового будинку садиби Ходкевичів у м. Ямполі (Хмельницька обл.).

У 1833 р.Г.Іттар виконав проект неоготичного підйомного мосту для замку у Варковичах, що належав Я.К.Млодзецькому (проект був реалізований).

До числа зведених на Волині будівель, що приписуються Г.Іттару, належать: палац Чарторийських у Підлужному (Рівненська обл.) та неоготична каплиця, розташована на території садиби Чарнецьких у Заборолі (Волинська обл.).

Джерелом творчості Іттара була античність, звідки архітектор запозичував риси суворості і монументальності, а також деякі орнаментальні особливості, але, як стверджують Т.С.Ярошевський та А.Роттермунд, Г.Іттар ніколи не переносив на польський ґрунт копій стародавньої архітектури. Композиційні схеми споруд зодчого, створені на основі класики, характеризуються індивідуальним підходом до об'ємно-планувального вирішення у кожному конкретному випадку, тим самим, даючи можливість вважати Г.Іттара представником польської авангардної архітектури межі ХУІІІ та ХІХ ст.

ЗАУВАЖЕНІ ПОМИЛКИ

сторінка	рядок	надруковано	слід читати
8	24 зверху	на надане	за надане
10	19 знизу	Вольнської	Вольнскойой
11	8 знизу	Пшездєцького	Пшездєзького
12	19 знизу	Однорідним	Однорідною
27	17 знизу	стилістичного (барокового), тут	стилістичного (барокового) вигляду, тут
40	2 знизу	наступником	наступницею
58	7 знизу	зміні	зміни
59	28 зверху	сприйняття перед глядачем	сприйняття глядачем
62	13 зверху	70-х роках	70-х років
66	10 знизу	бібліотеки	бібліотеки
68	13 зверху	образно-динамічний лад	образно-динамічного ладу
70	10 знизу	одним	одні
71	11 знизу	Ряснівка	Решнівка
78	3 зверху	столітт	століття
79	1 знизу	м'яснв	м'ясни
80	7 зверху	зконцентрованим	сконцентрованим
80	15 знизу	Бургіньон	Бургіньйон
82	20 знизу	на перекomпoвувались	не перекomпoвувались
84	18 знизу	книзів Любомирської	книзів Любомирських
111	13 зверху	zakńczonych	zakńczonych
111	24 зверху	Chiński	Chiński
111	26 зверху	afrykańskich	afrykańskich
138	1-а ілюстрація зверху	Дермань. Руїни палацу. Фото 1922 р. (з фондів РКМ, доп. фонд)	Варковичі. Замок Млодзєських. Мая. Н.Орля, 1862-1876 рр. (за матеріалами MNK, 275)
141	4 зверху	różnych	różnych
155	20 зверху	pięta	pięta
158	17 зверху	racznących	racznących
162	5 зверху	już	już
179	2 знизу	ake	ale
198	2 знизу	mojna	można
205	10 знизу	urządzona	urządzona
213	16 зверху	rozmiarów	rozmiarów
232	21 знизу	Магдалея Любомирської	Магдалея Любомирська
162	1 зверху	ВОЛИНЬКА ОБЛАСТЬ	РІВНЕНЬКА ОБЛАСТЬ

Державний науково-дослідний інститут
теорії та історії архітектури і містобудування

Монографія

Ольга Леонідівна Михайлишин

**Палацово-паркові ансамблі Волині
2-ї половини XVIII–XIX століть**

Друкується в авторській редакції
Комп'ютерний набір Ольга Михайлишин
Верстка Роман Давидюк
Обкладинка Ольга Михайлишин

На першій сторінці обкладинки – графічна реконструкція центральної частини палацово-паркового ансамблю в с. Новомалин Острозького району Рівненської області станом на початок XX ст.

Здано до набору 7.05.2001. Підписано до друку 20.06.2001.
Формат 70x100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Друк офсетний. Умов. др. арк. 10,33. Умов. обл. арк. 10,76.
Зам. 608. Наклад 300 пр.
Віддруковано в друкарні КП «Рівненський Будинок науки і техніки».
33028, м.Рівне, вул. С.Петлюри, 3. Тел. 22-41-84.

808
KP